

MAGYAR NYELVŐR

138. ÉVF.

*

2014. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása II.

Köztudomású, hogy a Tripartitum első „idegen nyelvre”, azaz magyarra való fordítását, Veres Balázs munkáját másodikként Ivan Pergošić horvát fordítása követte. Pergošić megemlíti, hogy néhány helyen vette mintául Veres Balázs magyar fordításának felépítését, ami azt jelenti, hogy a magyar szövegnek megfelelően legtöbbször azokon a helyeken, azoknak a részletező leírásoknak és magyarázatoknak a fordításában rövidített, vagy olyanokat hagyott el, amelyeket – Veres Balázshoz hasonlóan – ő sem tartott feltétlenül szükségesnek ahhoz, hogy velük a törvényekben járatlan közember (Péter Katalin terminusával „gemeiner Mann”) jogi tájékozottságát bővítse. A horvát, a magyar és a német fordításról valóban elmondható – amelynek részleges nyelvi és nyelvhasználati igazolását előző és jelen tanulmányomban is sok tekintetben bizonyítottam vélem –, hogy „ezek a fordítások [...] a nyelvi translációt meghaladó szándékkal, azonos kultúrán belül változtatják meg a szöveg társadalmi közegét [szerintem inkább: alkalmazkodnak a társadalmi célközeghez, Ny. I.], miközben az eredetit meghagyják a műveltebb közönségnek, a fordítás a kevésbé tanult emberek hatáskörébe kerül. Mintha Erasmus állna Veresék szavai mögött” (Péter K. 2012: 426–7), majd így folytatja: „a néhány éve a kutatások középpontjába került [a] *gute Policey* [kurziválás a hivatkozott szerzőtől; vö. a Veresnél nem található »Milyennek kell lennie a jó bírónak?« című, a latin eredeteihez képest egyszerűsített horvát fordításával a Veresnél nem található Prológus 14–16. cikkelyéről – alább részletesebben, Ny. I.]. „A másik koncepció az eseményekkel kortárs Rotterdami Erasmustól eredeztethető. [...] Ezt az elképzelést, illetve törekvést nevezem szekularizált erasmusi programnak” (Péter K. 2012: 427). A kérdéssel részletesen foglalkozik Mirko Breyer *O Erazmu Rotterdamskom* (Ostvarenja, književno-likovni almanah Zagreb 1947) című munkájában. Erasmus és a horvát humanisták személyes és írásos kapcsolatát idő szerint három nemzedékre osztja (vö. Lučin, Bratislav: Erazmo i Hrvati XV. i XVI. stoljeća. In: Prilozi 59–60 [2004] 5–29; angolul is, in: Erasmus of Rotterdam Society Yearbook 24 [2004] 89–114). Az első csoportba a körülbelüli kortársak tartoznak, mint a korabeli horvát irodalomra és közgondolkodásra jelentős befolyású Jakov Braničević, Stjepan Brodarić és (feltehetően) Antun Vrančić (Verancsics Antal). Az azonban kevésbé valószínű, hogy az Erasmusnál csaknem negyven évvel fiatalabb Verancsics Antal akár írásos, még kevésbé személyes kapcsolatban állt volna a neves humanistával. Erasmust a horvát irodalomban legkorábban 1519–1520-ban említik, mégpedig a neves horvát költő, Marko Marulić, aki Erasmus sokoldalú tevékenységét és tudását igen nagyra értékeli (Lučin 2004: 18).

Különösen eredeti képviselője Erasmusnak Ivan Pergošić, aki 1587-ben egy vallási szövegeket tartalmazó gyűjteményt jelentetett meg, amelyben a legtöbb helyet Erasmusnak a négy evangélium parafrázisaihoz fűzött előszavai és foglalják el. A művet a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, címe: *Praefationes et Epistolae Dedicatoriae Doctiss. & sanctae vitae Desiderij Erasmi Roterdami in quatuor Euangelistas...* Ezt a beces nyelvi és kulturális emléket lábjegyzetben Péter Katalin is említi, a folyó szövegben azonban azt írja, hogy „politikai és közéleti tevékenysége mellett Pergošić a Tripartitum-fordításon kívül kommentálja Erasmust, de ami a legfontosabbnak tűnik, bár a róla szóló szakirodalom nem tartja számon [az én kurziválásom, Ny. I.], a magyarországi népek közös múltjának két fontos dokumentumát is horvátra fordította: István király *Intelmeit* és Báthory István erdélyi vajda szónoklatát a kenyérmezei csata előtt, (Péter K. 2012: 423). A jegyzett beces nyomtatványt említi tanulmányában Lučin is (Lučin 2004: 24), a címlap fényképét is közli (külön köszönetet mondva Lőkös István professzornak, aki segítségére volt a fénymásolat beszerzésében), ám noha a lábjegyzetben a teljes címet közli, a tartalomjegyzékben a magyar vonatkozású fordításokat nem említi, sőt az egész szövegre vonatkozóan megjegyzi, hogy „sajnos ezeket a szövegeket Pergošić nem fordította le horvátra”. Péter Katalin megállapítását sajnos nem áll módomban ellenőrizni, mivel az Egyetemi Könyvtár felújítása folytán a forráshoz nem tudtam hozzáférni.

Van azonban Werbőczy munkájának egy Prológusa: tizenhat titulusból (címből vagy cikkelyből) álló bevezetése, amely Veres Balázs fordításának sem első (Debrecen, 1565), sem második (Kolozsvár, 1571) kiadásában sincs meg, és Pergošić fordítása is csak töredékesen tartalmazza őket. A horvát fordítás ugyanis csupán a 14. cikkely 4–6., a 15. cikkely 1. 2–5. paragrafusát, valamint a 16. cikkely 4. paragrafusát tartalmazza, ezért ezen részek magyar–horvát egybevetésével előző dolgozatomban (2014: 257–72) nem is foglalkoz(hat)tam (a Prológus fordításával kapcsolatban Polívka egy gunyoros megjegyzést is tesz, mondván, hogy azt „Pergošić jelentősen megkönnyítette magának. Tizenhárom cikkelyt egyszerűen kihagyott, csak az utolsó hármat fordította le, de itt sem tartotta magát az eredeti Werbőczy-szöveghez” (Kadlec 1999: X).

A következő rövid elemzés latin nyelvű szövegének forrása (az előzőekhez hasonlóan) Csiky Kálmán 1894-es szöveghű közlésének 1990-es, a horvát szövegé pedig a már említett Karel Kadlec által 1909-ben kiadott „Stefana Verbecija Tripartitum”-a, amelyhez Jiří Polívka cseh nyelvész fűzött Pergošić nyelvét elemző magyarázatokat. Az előbbi kapcsán Csiky közli, hogy „hiteles szövegnek azt kell tekintenünk, amelyet az ő [ti. Werbőczy] saját felügyelete alatt megjelent kiadás foglal magában; a homályos tételek megfejtését ebből kell keresnünk: a styl sajátosságai, hiányai és helytelenségei is a szerző írói egyéniségének és az azon korabeli magyar tudósok képezik kiegészítő vonásait, amelyeket letörölni nem szabad” (Csiky 1990: XXXVII).

A magyarral való összehasonlítás ebben az esetben tehát rendelkezésre álló forrás híján lehetetlen, a horvát adaptáció azonban így is több olyan jellegzetes vonást mutat, amelyekhez hasonlóakkal a magyarral való egybevetés során már találkozhattunk, a fordítók célját pedig olyan közös szellemi alap határoz(t)a

meg, amelyen egymást szellemileg erősítve, de egymástól függetlenül is közös célt szolgáltak. Céljaik közül kiemelendő a közérthetőségre való törekvés. Ivan Pergošić, a varasdi politikus értelmiségi ezért adta ki horvát Werbőczy-fordítását, mert „minden népnek van a maga anyanyelvén könyve”. Azt akarta, hogy az övéi között élő „egyszerű emberek” (sprosti ljudi) is kapjanak ilyet.” Veres Balázs célja ugyanez: „Minden nemzet kedig [...] azon igyekezett, hogy az ő nyelvén legyen megírván az ő dekrétomok, hogy a közönséges igasságnak normája mindenkinél nyilván és értelmes legyen mind azoknak, kik olvassák és mind azok, kik előtt olvastatik, hogy olyan nyelven legyen [...] hogy az együgyű kösség is miatta meg ne csalatkozzék” (RMNY 354; idézi Péter K. 2012: 426). E cél további dokumentálása tekintetében mintegy bizonyítékként (természetesen a Pergošić szövegeinek magyar fordítását is megadva) foglalkozunk a latin nyelvű Werbőczy-szöveg horvát fordításának azokkal a részeivel is, amelyek a magyar fordításban nincsenek meg), ugyanis ezek a szövegrészek is meggyőzően dokumentálják a közérthetőségre való törekvést. A következő szövegek vázlatos bemutatása akkor is tanulságos lehet, ha az említett szempontok, illetve (lehet, hogy egymástól függetlenül, ám ugyanazon hatás eredményeként született szellemi irányhoz tartozó) részleteket csak latin–horvát összefüggésben, de természetesen a horvát szöveg pontos értelmezésével mutatjuk be.

A horvát szöveget korabeli írással, Werbőczy szövegét mai helyesírással közlöm. A latin szövegek magyar megfelelőinek tekintetében természetesen Csiky Kálmán fordítását (átdolgozását?) vettem alapul, de a latin nyelvű szöveg azon helyeit, amelyek fordítása vagy nem egészen pontos, vagy nem szolgálja teljes mértékben a horváttal való összehasonlítás alapját, saját szó szerinti átültetésemében közlöm.

A 14. cikkely címének horvát fordítása több szempontból is érdekes. Egyrészt kiviláglik belőle a fordító egyszerűsége és közérthetőségre való törekvése, ami részint a latin grammatikai szerkezetek horvát nyelvi megfeleltetésében, valamint bizonyos részek kihagyásában nyilvánul meg.

Az eredeti cím: *Quot requiruntur ad iudicium, ut sit actus justitiae? & de jurisdictione, officioque, & conditionibus boni iudicis* (szó szerint: 'Mik szükségeltetnek a bíraskodásban, hogy az az igazság eljárása legyen? a jó bíró igazságszolgáltatásáról, szolgálatáról és helyzetéről'). Pergošić kérdéssel kezd: *Kakou ima biti dober sudecz? I kakove seghe ima u bugieni derfati?* (szó szerint: 'milyennek kell lennie a jó bírónak? És milyen szokásokhoz kell magát az ítélezésben tartania?'). Pergošić rövidíti a címet, a jó bíró tulajdonságait úgy sorolja fel, hogy az általános jelentésű kérdésekre konkrét példákkal válaszol. A latin eredeti címe szintén kérdés, de a benne foglalt jogi kifejezések (*iudicium, actus justitiae, jurisdictio, officium, conditio*) pontos visszaadását Pergošić vagy nem látja szükségesnek, vagy úgy véli, hogy túlságosan bonyolultnak kellene a megfelelő horvát ekvivalenseket megalkotnia.

A 4. paragrafus Werbőczynél *ad iudicem autem praecipue spectat* 'a jó bírónak illendő' ('illendőnek tekintetik') *mature singula discutere* 'minden egyes (dolgot) éretten megfontolni'. A horvát fordító szükségesnek véli a *singula* magyarázatát, tudniillik, hogy olyan dolgokról van szó, amelyekben tőle igazságos

ítéletet várnak (*da vřba ona řkoterih od niega praue parude potrebuju* 'mindazokat [a dolgokat], amelyekről tőle igazságos ítéletet várnak' *herlo v sebe premeche, i prauo opita* 'magában alaposan mérlegeljen és megvizsgáljon'). A fordítás részletezőbb az eredeténél, ugyanis konkretizálja a bíróval szemben támasztott követelést, amely azokra a dolgokra vonatkozik, amelyekben tőle igazságos ítéletet várnak, sőt követelnek. Az eredeti szöveg csak ezután tér rá, hogy konkrétan melyek is a bíróval szemben támasztott követelmények. A rövid felsorolás azzal kezdődik, hogy az ítélet meghozatalában ('v *vun pouiedani sentencie* 'az ítélet kimondásában') milyenek **nem** szabad a bírónak lennie. Az első dolog, amit kerülnie kell, a túlzott sietség: *nec debet in ferenda sententia praeceps, aut subitus esse* 'nem szabad a meghozandó ítéletben elhamarkodottnak vagy hirtelenkedőnek (szó szerint: rögtönzőnek) lennie'. A horvát fordítás ezt a részt pontosan, de rövidítve adja vissza: a *praeceps* jelző fordítása pontos: *nye dufen naghel biti v vun pouiedani sentencie*. A *nec debet esse + nom* az átlagolvasó számára érthető fordítása: *nije dužen naghel biti*. Az *in ferenda sententia* gerundiumos jelzős szerkezetnek egyszerűen csak a *vun poviedanie sentencie* 'az ítélet kimondása' kifejezés felel meg. A megokolásban a latin szövegben szemléletes metaforát találunk, ha ugyanis a bíró másként ('*alioquin*') jár el, akkor elhamarkodott határozata (ítélete) miatt 'az igazság mostohaanyjának mondatik' (*noverca justitiae dicitur*). A *dicitur* igétől függő kettős nominativus fordítása első sorban azért érdekes, ugyanis Pergošićnál a horvátra (és általában a késő középkori szlávra sem jellemző) acc. cum inf. szerkezetet olvasunk: *takoga nepraudennogha stymaju biti* (szó szerint: 'akkor őt igazságtalannak lenni gondolják'). A *dicitur* 'mondatik' passzívumnak a horvát fordításban a *stymaju* állítmánnyal bevezetett aktív szerkezet felel meg. A latin szövegben 'az igazság mostohaanyja' minősítés az ítéletre, míg a horvát szöveg 'igazságtalan' jelzője a bíróra vonatkozik. Az általános követelmények felsorolását konkrét példák követik. Így:

Nec plus uni, quam alteri debet favere

'nem szabad kedveznie sem egyik, sem másik félnek'

nie dufen kiednoi řtraane boliegha hotienia biti nego gdrugoi

'egyik fél iránt sem lehet jobb indulatú, mint a másik iránt'

nec esse acceptor personarum; alienamque necessitatem, suam debet existimare

'nem lehet részrehajló, mások szükségét a magáénak kell tartania'

Ez a mondat a horvát fordításban nem szerepel, helyette a *favere* megfelelőjeként használt *boliega hotienja* 'jobb indulatú' kifejezés részletező értelmezését olvasunk, ti.: *řtobi gledal daie neki Boghat a nekie vbogh* 'ami (ti. a *favere*) konkrétan azt jelenti, hogy nem lehet tekintettel arra, hogy valaki gazdag, valaki pedig szegény'. Az utolsó mondatot Pergošić nem fordítja, feltehetően néhány kifejezés elvonsága miatt:

*in primis autem passionibus animi carere,
ut non moveatur prece, odio, vel amore*
’elsősorban a szenvedélyektől kell magát
megtartóztatnia, hogy sem könyörgés,
sem gyűlölet vagy szeretet által ne befolyásoltassék’

*nam iudex etiamsi tulit sententiam justam,
tamen tenetur in foro conscientiae, si id
fecit potius odio, quam amore justitiae.*
’ugyanis a bíró, ha igazságos íté-
letet hoz is, lelkiismeretének fórumán be-
zárva tartatik, ha ezt inkább gyűlöletből, mint
az igazság szeretetéből hozta’.

A horvát fordítást, mint eddig is láttuk, az egyszerűsége és az elvont fogalmak konkrét magyarázatára való törekvés jellemzi. Nincsenek lefordítva az *animi carere*, *forum conscientiae* megszemélyesítések, illetve metaforák. A *passio* Jambrešićnál ’szenvedés, indulat, felháborodás’. Az ’indulat’ jelentés azonban már Verancsicsnál is szerepel. Az 5. paragrafus adaptálására is az elmondottak jellemzőek. Az első mondat pontos fordítás:

*Nec debet esse iudex nimis crudelis nec
pius nimis
sed aequus in iudicando.*

*In omni etiam iudicio cuncta sunt
misericordia, & virtus, id est: justitia*
Nem szabad a bírónak
sem túlságosan
szigorúnak, sem túlságosan kegyesnek
lennie az ítélethezásban (tkp. a megho-
zandó ítéletben), ugyanis minden ítélet-
ben össze van kötve az irgalmasság
és az erény, azaz az igazság.

*nyema biti žudecz, kruto okoren, ni
oduiffé milošiu da praudennb ude v
žugieni.*

*Ier v vřakom žugieni ima biti milošcha
žprauicum žkupa žlofena.*

nem lehet a bíró túlságosan kegyetlen,
sem túlságosan irgalmas, hogy ítéleté-
ben igazságos legyen. Mert minden
ítéletben az irgalmasságnak és az igaz-
összekötve kell lennie.

A folytatásban egy Gregorius (Szent Gergely) idézetet olvashatunk. Ezt a forrást a horvát fordítás nem jelöli, tartalmát viszont pontos fordításban közli.

*Omnis, qui juste iudicat, stateram
in manu sua gestat
in utroque penso justitiam, & mise-
ricordiam portat*

’Mindenki, aki igazságosan ítél, mér-
leget tart a kezében, amelynek mind-
két serpenyőjébe (kicsit szabad for-
dítás) igazságot és irgalmasságot tesz’

*vřaki koteri pravo sudi Vághe v
žuoieh rukah nosi
da na vřaki kra i Vághe polofi i
prauiczu i milošchu*

mindenki, aki ítél (igazságot szolgáltat),
mérleget tart a kezében, amelynek min-
den serpenyőjébe (’végére’) igazságot
és irgalmasságot (kegyelmet) helyez

sed per justitiam reddit peccatis sententiam, per misericordiam peccati temperat poenam; ut justo libramine, quedam per aequitatem corrigat, qui Dei iudicium oculis suis semper intuens, & tremens, in omni negotio formidat, ne de justitiae tramite devians cadat.

da polegh prauicze daie na grieha vun sentenciu. A po milofchi mertuchliui i thefsi kastyghu grieha: da raunim vaghaniem ili myereniem nekotera po prauiczi pokastigha. A neka da po milofchi proßty, koteriße vßaghdar ochima ßuoima Bofiegha opytania boiechi i ßtrahuiuchi u vßakome poßlu boy, da ßputa praucze po zablugieni ne oppadne.

hogy jog szerint hozzon ítéletet a bűnökre és kegyelem által mérsékelje avagy súlyosbítsa a bűn büntetését. Némelyeknek irgalomból bocsásson meg, és szemével Isten ítéletétől félve és rettegve minden dolgában féljen, nehogy a jog (igazság) útjáról eltévelyedés folytán leessék.

A horvát fordítás itt csaknem pontosan adja vissza az eredetit szöveget, az alábbiakban csak néhány különbségre térünk ki.

reddit sententiam 'adja ki, határozza meg az ítéletet' – *daie vun sentenciu* 'mérjen, szabjon ki, adjon ki ítéletet'

per misericordiam temperat poenam 'irgalomból mérsékli a büntetést' – *po milofchi mertuchliui i thefsi kastyghu grieha* 'irgalomból mérsékli vagy súlyosbítja a bűn büntetését'

A latin szöveg part. praes. act. alakjainak (*intuens, tremens*) pontos megfelelői a horvát *boiechi* és *ßtrahuiuchi* 'félve, rettegve'. A *ne de justitiae tramite devians cadat* fordítása annyiban tér el a latin szövegtől, hogy a *devians* ('az útról letérve, eltévedve, ill. mint az útról letérő, eltévelyedő') participiumot főneves szerkezettel adja vissza: *po zablugieni* (eltévelyedés folytán). Megjegyzendő, hogy Jambrešić szótárában a *děvio* jelentése 'iz puta bludim, vom Weg abweiche, irragehe; eltévelyedem'. A latin participium tulajdonképpen ok-, illetve állapothatározói jelentését a horvátban az 'eltévelyedés folytán' főneves szerkezetet egyértelműen okként értelmezi és adja vissza.

A 6. paragrafus fordítása is megfelel az eredetinek:

Humanum autem iudicium quatuor modis solet perverti.

Az emberi bíráskodás négyféle módon szokott megromlani.

A chlouiечеßeie ßugienie chtiremi zakonmi nauadlilo preuernuti.

Ám az emberi bíráskodás négy okból szokott megromlani.

(Jambrešićnál a *zakon* = *lex* második jelentése 'ok')

Timore, dum metu potestatis alicujus veritatem loqui pertimescimus,

Félelem miatt, mikor valakinek a hatalmától retteggve az igazság kimondásától retteggünk

Cupiditate, dum proemio animum alicujus corrumpimus.

Kapzsiságból, amikor valakinek a lelkét megvesztegetjük.

Odio, dum contra quemlibet adversarium molimur.

Gyűlöletből, amikor valamely ellenségünk ellen mindent megmozdítunk.

Amore, dum amico, vel propinquo aliquid praestare contendimus. Quae omnia in judice summopere sunt cavenda, atque fugienda.

Szeretetből, amikor barátunknak vagy rokonunknak valamit igyekszünk megtenni. Mindezek a bíró számára kerülendők és eltávoztatandók.

Boiaznoštium, ghdaše nekogha na niegouu zmoŕnošt ili doštoinošt boiechi nešmeiu prauicze vun pouedati.

Félelem miatt, amikor valakinek a hatalmától és méltóságától félve nem merik az igazságot kimondani.

Pofeleniem gdha za plachu ili za dar što kriuu praudu vchini.

Kapzsiságból, amikor fizetségért vagy ajándékért valaki hamis ítéletet hoz.

Nazlobom ghda na one kryuu praudu vun zreku koterišuiim nepriatelii.

Rosszindulatból, amikor azokra hozunk hibás ítéletet, akik ellenségeink.

Za liubau ghda bratie i priatelō drugih prauiczu poteruši dobru praudu vchinee. Tehše chetireh vřaki řudecz ima kruuto chuuaati. Da ima vřaghdar onako řuditi vřakomu kako bořia prauicza zapouieda.

Szeretetből, amikor testvéreinknek és barátainknak a törvényt lábbal eltiporva (eltaposva) szolgáltatunk igazságot. E négy dologtól minden bírónak őrizkednie kell. Hogy mindenkor úgy ítéljen mindenkinek, ahogy Isten igazsága parancsolja.

Az okok felsorolásában a latin szövegben természetesen ablativus causae alakokat találunk: *timore, cupiditate, odio, amore*, a horvátban instrumentalis causae szerepel: *boiaznoštium, pofeleniem, nazlobom*, csupán a negyedik okot jelentő szó esetében áll *za* + accusativus, hasonlóan a *proemio = za plachu* szerkezetéhez. A harmadik ok megfogalmazása a latin szövegben tömör: *contra quodlibet adversarium*, a horvátban mellékmondatot olvasunk: *koteriřuiim nepriatelii* 'akik ellenségeik'. A *cavenda* és *fugienda* gerundiumokat Pergošić az *ima* (itt: 'kell, szükséges') segédigével fejezi ki. A latinban az előző szövegrészekre utaló *quae* megfelelője helyett a *čuvati se + genitivus* áll. A horvát szöveg utolsó mondata a latin eredetiben nem szerepel. A 15. cikkely fordítása is megfelel az eredetinek:

Utrum judex secundum allegata & probata, vel secundum conscientiam judicare teneatur?

Pytanie od togha akoie duisen řzudecz polegh odgouaranja

Vajon a bíró az előadottak és bizonyítottak vagy saját lelkiismerete szerint tartozik ítélni?

*procuratorou ili polagh
szuoiegha znanja praudu chiniti?*
Kérdés, hogy a bíró a védők feleletei vagy saját ismerete alapján tartozik igazságot szolgáltatni?

Az *utrum* ('vajon') kérdőszót Pergošić a 'kérdés' jelentésű főnévvel helyettesíti: 'kérdés az, hogy...'). Az *allegata* (*allego* Jambrešićnál: 'törvényben valakit oltalmazok') és *probata* (uo. 'bizonyos, próbált'); az *allegata* a horvát szövegben *odghouarania procuratorou* 'a védelmezők válasza'; a *probata* (tkp. 'bizonyítékok, tények') nincs lefordítva. A cím második mondatában a *coscientia* = *znanje* megfelelés pontos (Jambrešićnál: *conscientia* 'skup znanost, znanost; Mit-Wissenschaft; öszve-Tudomány').

*Nunc quaestio subjungenda est; an
judex secundum allegata & probata
partium, veel secundum quod novit,
& ex conscientia debeat judicare?*
Ehhez a kérdéshez hozzáteendő; hogy a bírónak a felek védelmezői és bizonyítékai vagy saját ismerete és meggyőződése szerint kell-e ítélnie?

*Natoie vete odghouor daie šucecz
duufen polagh onoga šuditi stože
pred niegha daaie, nye polagh
šuoiegha znanja.*
Erre az a válasz, hogy a bírónak aszerint kell ítélnie, amit elé terjesztenek és nem saját ismerete szerint.

Pergošić a folytatást magyarázattal kezdi:

*Verbi gratia, aliquis accusatur de
capitali, vel alio crimine*

Példának okáért, ha valaki főbenjáró bűnnel vagy más bűnnel vádoltatik,

*Za voliu Pelde, dabi šudczu nekogha
chloueka tusbu vchinili daie
chloueka vmoril*

Példának okáért, ha egy embert a bírónál azzal vádolnák, hogy embert ölt

A fordítás tartalmilag egyezik az eredetivel, csupán a *capitalis* (Jambrešićnál: szmerti vreden, des Tods Werth, főben járó) általános jelentésű (a szövegben főnévként használt) melléknevet konkrétan embergyilkosságnak fordítja, az *alio crimine* kifejezést pedig kihagyja. Figyelemre méltó, hogy mind a helyettesített, mind a lefordítatlan kifejezés szakszó, amelynek jelentését az átlagember számára is érthetővé kell tenni.

*Judex scit illum esse innoxium, ut
quia vidit crimen ab alio fuisse patratum*

A bíró őt (ti. a vádlottat) ártatlannak tudja, minthogy látta, hogy a bűnt más követte el

*i šudecz bi nekim pripechnim zakonom
byl videl daghaie drughi vmoril i nie on
koghašu zatufili*

És a bíró egy alkalommal látta, hogy őt (ti. az áldozatot) más gyilkolta meg, nem az, akit vádoltak

A horvátból a *judex scit illum esse innoxium* acc. cum inf. szerkezet kimarad; „Pótlására” a *nekim pripechnim zakonom* körülményhatározó szolgál, amely nem annyira az eredményt, hanem a bíró egy alkalomszerű ismeretét hangsúlyozza. A *crimen ab alio fuisse patratum* conj. part. perf. és a vele alkotott acc. cum. inf. természetesen nem fordítható le, így a feltételezés lehetőségének kifejezése a horvát szövegben nem jelenik meg, csupán a kész tény.

Az eredeti szövegben feltett kérdésre, hogy tudniillik ilyen esetben miként kell a bírónak eljárnia, kissé részletesebben felel a latin szöveg:

<i>judicare pertinet ad judicem non secundum quod ipse judex novit tanquam persona privata, sed ut sibi innotescit, tanquam personae publicae.</i>	<i>Zaato tottu mora budecz polagh vallouania budekou praudu chiniti nye polagh buoiegha znanja.</i>
--	---

A bírónak nem aszerint kell ítélnie, ahogyan ő magánszemélyként látott, hanem mint hivatalos személynek.

Ezért a bírónak a tanúk vallomása szerint, nem pedig saját ismerete szerint kell ítélnie.

A Pergošić-fordítás 2. paragrafusának tömör összefoglalása az eredeti szöveg 2. és 3. paragrafusának, ezért a párhuzamos szövegeket nem közöljük, csupán a horvát nyelvű „összefoglalásra” szorítkozunk: *Da zaato ima takouogha nekryva chloueka na buoyem dufsnoom zpoznani braniti dagha kaftyghe mentuie ako more.* Ezért kell az ilyen ártatlan embert lelkiismerete szerint a büntetéstől megvédenie, ha ez lehetséges. Ezután következik a megkezdett gondolat folytatása, illetve magyarázata. Itt lássuk előbb a horvát szöveget, utána a latint:

<i>Akoli nemore, neuieumu fto mora takouu praudu naniegha vun zrechi kako budeoki prot niemu budeoche.</i>	<i>si nulla ejuscemodi via reperiri potest, quaerat rationem, si sine scandalo fieri potest, ut alteri causam committat; si id nequit: tunc proferat sententiam secundum allegata & probata.</i>
--	--

Ha nem lehetséges, akkor olyan ítéletet kell hoznia, ahogyan a tanúk ellene valottak (ti. a feltételezett elkövető ellen)

ha más út nincs, keressen módot, ha ezt botránkoztatás nélkül teheti, hogy az ügyet másnak adja át; ha nem teheti, hozzon ítéletet az előadottak és bizonyítottak alapján.

A horvát szöveg rövidebb az eredetinel, és csupán a helyzet egyszerű és érthető megvilágítására szorítkozik. Kimarad a választékos *via reperiri* ’utat, módot keres’, valamint az arra való utalás, hogy a bíró kíséreljen meg mást megbízni, és a többször is előforduló *secundum allegata et probata* ’az előadottak és bizonyítottak szerint’ konkrétan jelöli meg a meghozandó ítélet alapját: a tanúk vallomását.

A latin szövegből a bíró kötelességéről szóló elmélkedést, Aristoteles *Ethicájára* való hivatkozást sem látja szükségesnek lefordítani. A 16. cikkelyből Pergošić csak a 4. paragrafust fordítja le:

Secundum est: quod si iudex sedet pro tribunali, Drvgha pelda. Ako budecz v
 continhet aliquem ibi coram eo aliquod delictum i onde fto pred nym kakouu facere:
 tunc potest illum statim punire, ac si pro pregrehu vchiny
 baretur per testes. takogha more nanommeſte
 pokaftigati.

Másodszer: Ha a bíró törvényt ül Másik példa. Ha a bíró tör-
 és látja, hogy valaki jelenlétében valamilyen vénynt ül
 bűncselekményt követ el, azt azonnal meg- és valaki előtte (ti. szemé lát-
 büntetheti, mintha tanúk által bizonyíttatnék. tára) valamilyen büntetett kö-
 vet el, az ilyet a helyszínen
 megbüntetheti.

A fordítás eddig követi az eredetit. Az acc. cum. inf. cselekvő szerkezettel való fordítása természetes. Az utolsó mondatot: *ac si probaretur per testes* 'mintha tanúk által bizonyíttatnék', Pergošić elhagyja. A folytatás:

Si vero non sedet pro tribunali, tunc secus. Akoli v praude neſedy takoie Inak.
 De ha nem ül törvényt, akkor másként van. Ha nem ül törvényt, másként van.

*Nam si iudex ex fenestra praetorii, vel Ier akobi budecz zſuoie hyſe
 domus suae intueatur unum, quempiam chez obluk gledal i videlbi ne-
 interficientem, koga daie chloueka vmoril,
 Ha ugyanis a bíró a tanácsháza vagy saját Mert ha a bíró saját házának ab-
 háza ablakából lát valamely gyilkost, lakából kinézne és látna valakit,
 hogy egy embert megölt,*

*& quoniam hoc homicidium vel non de- i niſtor biſe na takouga liudomor-
 fertur in iudicium, vel delatum non pro- morcua ne tuuſil, i akobiſe tuuſil,
 batur, & iudex voluerit homicidam de da nebi moghel niegoua vchini-
 ipso ſubjicere torture, ut veritas eniaa poſueochiti. A budeczbi
 per illius confessionem eliciatur: certe hotel liudomorcza ſaam od ſebe
 non potest. na muku vrech i dabi grieh vun
 valoual ſtanouito, nemore togha
 vchîniti.*

mivelhogy ezt a gyilkosságot nem je-
 lentették fel a bíróságnál, vagy a tett
 nem bizonyíttatott, a bíró a maga elha-
 tározásából kínvallatás alá akarná vetni
 a gyilkost, hogy az igazság az ő (ti. a
 gyilkos) vallomása által megállapít-
 tassék (tkp. kicsikartassék), bizony-
 nyal ne teheti meg.

de senki erre a gyilkosra vádat nem
 emelt, és ha emelt volna, a tettét
 nem tudná bizonyítani. A bíró
 pedig saját magától kínvallatásnak
 akarná alávetni, hogy bűnét
 megvallja, biztosan nem teheti meg.

Sola enim iudicis scientia ad hoc non sufficit, ut ad torturam reus deveniat, cum ipse illud nesciat, ut iudex, sed ut privata persona.

Mert ugyanis csupán a bíró tudomása nem elegendő arra, hogy a vádlott kínvallatásra kerüljön, mer ő maga (ti. a bíró) mindezt nem bíróként, hanem mint magánszemély tudja.

Nec ipsius testimonium in hac parte valeat, cum in una, & eadem causa nemo possit esse testis, & iudex. Igitur aliunde est edocendus: vel per testes, vel alia documenta, ut possit torquere criminisum.

Sem az ő tanúbizonysága (ti. a bíróé) ebben a részben semmit sem ér, mint-hogy egy és ugyanazon ügyben senki sem lehet tanú és bíró is. Tehát más-honnét kell értesüléseket szereznie, hogy kímpadra vonhassa: vagy tanúktól vagy más dokumentumokból.

A bemutatott három cikkely töredékes fordításában feltűnik, hogy magyar jövevényszót a szövegekben jóformán nem is találunk, szemben azokkal a fordításokkal, amelyekben Pergošićnak Veres Balázs fordítása is rendelkezésére állt. Egy alkalommal fordul elő a *valovanje* 'vallomás, bevallás', valamint a 'megvall' (szó szerint: 'kivall')' jelentésű *vun valovati*, amely a 'kimond' jelentésű *vun povedati* szerkezettel rokon magyar tükörfordítás és a 16. cikkely 2. paragrafusában a *mentovati* 'ment, megment (tkp. felment)'. Tipikusan magyar tükörkifejezés a *dušno spoznanje* 'lelkiismeret' (Bővebben mindezekről I Hadrovics Lászlónál: SchuSp., UngEl.).

Pergošić fordítására, Veres Balázséhoz hasonlóan jellemző az érthetőségre való törekvés, az elvont fogalmat kifejező főnevek jelentésének magyarázó körülírása. Ezekre a megfelelő helyeken utalok, itt – a szemléletesség kedvéért – csupán két példát idézek: a jó bíróról szóló megállapításban szerepel a *nec esse*

Ier šamoga šudcza sentencija nye zato zadouolina dabi kryucza na muku verghel, għda on onogħa grieha nezna kako šudecz da kako drugħi chlouek koteri nye šudecz. Mert magának a bírónak az ítélete [nem biztos, hogy Polívkának igaza van, amikor a *sentenciát* hibának minősíti, és *scientiát* javasol helyette, mivel az előbbi jelenthet 'vélemény'-t is] azért nem elegendő hozzá, hogy a bűnöst kínzásnak vessék alá, mert ő ezt nem bíróként, hanem olyan emberként tudja, aki nem bíró.

Ni nieghouo šuedochtuo ništar vtom nehašni. Ier ništor nemore biti u jednom pošlu i šudecz i šuedok. Zato ima od šuedokou šuedeti takouogħa vchinienie, i takogħa more muchiti ako pošuedoche daie kryu.

Az ő tanúskodása sem segít ebben semmit. Mert senki sem lehet ugyanabban az ügyben bíró és tanú is. Ezért szükséges, hogy tanúk (vallomása) tanúskodják a tettről (bizonyítsa a vétkes tetet, akkor az ilyet (tkp. bűnöst) megkínózhatja, ha bebizonyosodik, hogy vétkes.

acceptor personarum kifejezést megmagyarázza, tudniillik ez a követelmény az átlagember számára azt jelenti, hogy a jó bírónak nem szabad néznie, hogy *daie neki Boghat a nekie vbogh* 'valaki gazdag, másvalaki pedig nincstelen'. A 'kedvez, előnyben részesít' jelentésű *favere*-t is körülírással értelmezi: 'nem lehet jobb akarató sem az egyik, sem a másik fél iránt': *nie dufen kiednoi βtrane boliegha hotienia biti nego gdrugoi*.

A magyar és a horvát fordítás kapcsolatát szándékomban áll még több teljes szövegen is bemutatni. Az a tény, hogy Pergošić számos helyen (tévedéseiben és olykor melléfordításaiban is) követi Veres Balázs munkáját, az elmondottak alapján világosnak látszik. Nyelvészeti szempontból tanulságos azoknak a helyeknek az egybevetése, amelyeken a horvát fordító magyar szót használ, illetve honosít meg. Fontos feladat a horvát jogi szókincs kialakulásának a kései középkortól a horvát nyelvújítás kibontakozásáig tartó alakulása, hiszen horvát terminológiai szótárakkal csupán a 19. század első felétől rendelkezünk.

A vonatkozó szakirodalom jegyzéke a Magyar Nyelvőr 138. évf. 3. számában olvasható tanulmányomban (2014: 257–72) megtalálható. Az ott nem található munkák a jelen cikk folyó szövegében is pontosan fel vannak tüntetve. Rövidítések a jelen cikkben:

SchuSp. – Hadrovics László: *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

UngEl. – Hadrovics László: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

Nyomárkay István

akadémikus, professor emeritus
ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Tanszék

SUMMARY

Nyomárkay, István

Hungarian and Croatian translations of István Werbőczy's *Tripartitum*

The Hungarian and Croatian translations of István Werbőczy's *Tripartitum* can, in fact, be justly described, using Katalin Péter's words, as "a secularised Erasmian program", or rather, the implementation of such a program. The aim of both translations was to make the texts easy to access and experience for plain readers. Probably the same aim influenced the structure of the Hungarian and Croatian (and possibly the German) translations. This claim is substantiated by similarities, based on an identical approach, across various (in the present case, primarily the Hungarian and Croatian) translations. It is another issue, however, what grammatical and syntactic means were used to reach that goal, based on the typical difficulties of translating the corresponding Latin constructions. The texts are also instructive with respect to linguistic contacts (loanwords, calques, terms, etc.).

Keywords: *Tripartitum*, *Decretum*, Erasmus, simplifications in translation, accessibility

Krúdy Gyula önéletrajzi regényének szöveg- és címváltozatai

Urak, betyárok, cigányok – Dunántúli(i) (–) Tiszántúlinál

Móriczot kerestem, Krúdyt találtam

Krúdy önéletrajzi (kis)regényét az olvasók *Urak, betyárok, cigányok* címen ismerik. Nyomtatásban első ízben a Magyarország napilap 1932. június 23. – július 21-i számaiban jelent meg (ez volt Krúdynak életében az utolsó folytatásokban közölt regénye). Ez a szöveg, ezzel a címmel szerepelt a két, már lezárt életműkiadásban: *Vallomás*, 1963, 329–420 (a továbbiakban: V), *Egy krónikás könyvéből*, 1987, 513–80 (a továbbiakban: KK). Ez látott napvilágot negyedik kiadásként a Praznovszky Mihály szerkesztette Klasszikusok Nógrádból sorozat minikönyvében (*Az álmok hőse*, Salgótarján, 1987, 155–394), és ez került fel a Krúdy-DVD-re (Arcanum, 2005) is. A most folyamatban levő, időrendben haladó legújabb életműsorozat (Kalligram) tudtommal még nem ért el ideig.

Krúdy kutatói előtt nem volt ismeretlen, hogy létezik ennek a regénynek egy nem autentikus (kevésbé tapintatosan fogalmazva: elrontott, meghamisított) szöveg- és címváltozata is. Ez az *Egy pohár borovicska* című gyűjteményes kötetben (1948, 172–248; a továbbiakban: PB) jelent meg *Dunántúli – Tiszántúlinál* címmel. Erről Gedényi Mihály Krúdy-bibliográfiája – Kozocsa Sándorra hivatkozva – ezt állapítja meg: „Nem tekinthető hiteles Krúdy-írásnak, mert az író halála után Kállay Miklós dolgozta át, új címet adva az elbeszélésnek” (Gedényi 1978: 306). A hivatkozott forrás Kozocsának a *Krúdy világa* című antológiában olvasható jegyzete (Kozocsa 1964: 447).

Nem tudtam azonban, hogy ennek az elrontott szövegű kiadásnak előzménye is volt. Véletlenül, egy Móricz-cikket keresve bukkantam rá a Híd irodalmi hetilapban (a továbbiakban: H), amelyben hét folytatásban, *Dunántúli – Tiszántúli* címmel látott napvilágot (1940. dec. 20., 13. sz. 29–31; dec. 27., 1. sz. 15–7; 1941. jan. 3., 2. sz. 15–7; jan. 10., 3. sz. 26–7; jan. 17., 4. sz. 28–9; jan. 21., 5. sz. 26–7; jan. 28., 6. sz. 26–8). A bevezető jegyzet szerint a regényt az író addig kiadatlan, a hagyatékából előkerült ismeretlen műveként adják közre: „Krúdy Gyula varázslatos művészete ma elevenebb és vonzóbb, mint valaha. A tündéri emlékezés nagy magyar írójának igazi jelentőségét csak most, halála után, kezdik megérteni. Tanulmányok, regények keltegetik árnyalakját, melyet a költészet bűbájos udvara környékez. Mi nem árnyat idézünk, hanem az élő Krúdyt szólaltatjuk meg. Megkezdjük Krúdy Gyula egy ismeretlen, kiadatlan kis regényének közlését. A pompás mű, melyben az író legnagyobb képességei teljes erejükben

fénylenek, Krúdy halála után, váratlanul most került elő, csiszolt kerek drágakő az írói műhely töredékei között. Létezéséről senki sem tudott, most annál frissebb lesz a nagy író egyre szaporodó híveinek öröme” (H 1940. dec. 20., 29). E jegyzetnek a szerzője alighanem Kállay Miklós, a lap szerkesztője volt: az ömlengő, tartalmatlanul bombasztikus stílus az ő Krúdy-nekrológiája (A ködlovag árnyba merül. Napkelet, 1933, 454–5) emlékeztet.

Ki adta át a „kiadatlan” kéziratot a H szerkesztőségének? Az özvegy? Vagy a családnak egy másik tagja? (Az írónak ekkor négy élő felnőtt korú gyermeke volt.) És jóhiszeműen, az 1932-es hírlapi megjelenésről nem tudva vagy tudatos misztifikációként, pénzszerzési szándékkal? Ma már nem dönthető el, de, sajnos, az utóbbi a valószínűbb. A szerkesztő azonban bizonyosan nem tudott a korábbi publikációról, különben nem merte volna a szöveget önkényesen „átdolgozni”.

Mivel a H-beli közlést a Krúdy-bibliográfiák nem ismerik (sem Barta Andrásé, sem Gedényié), először azt hittem, hogy ezt én találtam meg, és már terveztem is egy cikket „Egy Krúdy-regény ismeretlen közlése és címváltozata” címmel. Csakhogy, mint rövidesen kiderült, Kozocsa a Gedényi által hivatkozott helyen megemlíti ezt a megjelenést is, sőt a lelőhely alapján vélelmezi a „tettet”, az önkényes átdolgozót Kállay Miklósnak, a hetilap szerkesztőjének személyében.

Az 1940/41-es kiadás tehát nem ismeretlen, hanem csak elhallgatott, pontosabban anatómia alá vetett. Tegyük hozzá rögtön, hogy jogosan. A szöveg „gondozója” ugyanis számtalan helyen változtatott a regény eredeti szövegén, jócskán húzott is belőle, sőt, bár aránylag ritkán, bele is írt. (A részleteket lásd később.)

De valami haszna mégis volt ennek a „kalózkiadásnak”. Mégpedig három is. Elsőként említhetjük Szabó Vladimir 17 remek illusztrációját (ezeknek egy része Sz. V. szignóval van ellátva, és ez – a grafikák stílusával együtt – egyértelműen meghatározza az alkotó kilétét; az első folytatás első oldalát lásd az *1. ábrán*). A 20. századi magyar grafika kiemelkedő mesterének ezeken kívül tudtommal nincs több Krúdy-illusztrációja. Ez némi kárpoztást nyújt a szöveg eltorzításáért, amelyről persze a művész nem tudhatott. Másodszor: ez a posztumusz közlés az egyik első megnyilvánulása annak a „Krúdy-reneszánsznak”, amely az 1940-es évek első felében, Márai regényének, a *Szindbád hazamegynek* hatására indult meg, és egészen a Rákosi-korszak kezdetéig tartott. Ez a publikáció újból felhívta a figyelmet a halála után – átmenetileg – szinte elfelejtett íróra. Végül harmadszor és főként: a H-ban megjelent szöveg, mindjárt a legelején, több mint 600 szónyi többletet tartalmaz a „standard” változathoz képest. Ez a két hosszabb húzás már az 1932-es hírlapi közlésben sem volt benne, csak a H őrizte meg a kézirat alapján. Igaz, hogy helyenként ezt is pontatlanul közli, de legalább felhívja a figyelmet ezeknek a részeknek a pusztá létezésére.

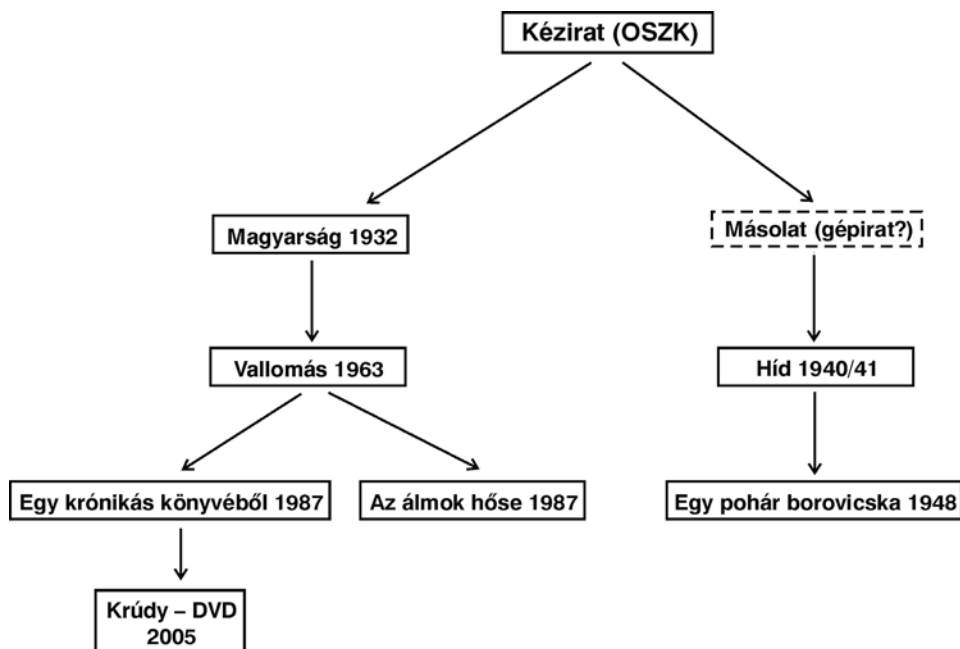
Ennek a többletnek a magyarázata nem lehet más, mint hogy a H valóban az eredeti kéziratból dolgozott (erre vall a félreolvasásból eredő nagyszámú szövegromlás, értelmetlenség is). De hol van ez a kézirat? Valószínűtlennek látszott, hogy a háborúba lépés zavaros időszakában visszakerülhetett a családhoz (ha egyáltalán onnan került a szerkesztőség kezébe), és így fennmaradhatott. (Zilahy Lajos főszerkesztő villája a főváros egyik első bombázása során megsemmisült, az esetleg ott levő szerkesztőségi irattal együtt.)

Ám a kézirat, Bulgakov igazságát erősítve, mégis fennmaradt: Krúdy Zsuzsának, az író legkisebb gyermekének, hagyatéka gondozójának birtokában volt, és tőle az 1970-es években az OSZK Kézirattárába került, ahol Fond 239/60 szám alatt jelenleg is található, mégpedig (*Komoly történet.*) *Dunántúli Tiszántúlinál* „álnéven”, a fondjegyzékben a *K* betűnél. (E helyen fejezem ki köszönetemet a Kézirattár munkatársainak, különösen Bakos Józsefnek a kézirat megtalálása és lemásolása körül nyújtott értékes segítségéért.)

Krúdy regényének kézírata 22 nagyméretű (21 × 34 cm-es) fólióból áll, szürkés-sárgás papíron lila tintás kézírással, egészen apró betűkkel, a papírost teljes szélességében kihasználva olyannyira, hogy ahol utólag be akart toldani egy-egy mondatot (K 7 és 9), ezt csak úgy tudta megtenni, hogy a lap széléhez papírcsíkot ragasztott hozzá, és erre írta rá a pótlást. Az íráskép végig hallatlanul egyenes, szinte javítás nélküli, mintha egyetlen nekiülésre írta volna meg az egészet (ez persze a szöveg terjedelme miatt nem lehetséges). De az kétségtelen, hogy nem az újságbeli folytatásos közlés adagolása szerint írta, hanem folyamatosan, az ihletett szövegalkotás lendületével. A kéziratról a lap nyomdájában hasáblevonat készült, és ezt tördelték be, olykor elég önkényes tagolásban, az egyes számokba. A kézirat összképe messzemenően igazolja Krúdy Zsuzsa szavait, aki így emlékezett apjának alkotásmódjára: „egyszerű bolti lilatintás üvegbe mártogatott [...] Vastag, kerek tollszárral, hegyes tollal, diósgyőri árkusokra róttá apró gyöngybetűit. Még mindig napi 16 oldalt, Jókai teljesítményét szabta ki magának” (Krúdy Zs. 1964: 59; a 16 oldal nyomtatott könyvoldalként értendő, de a teljesítmény így is imponáló, mert kb. négy apró betűkkel teleírt nagyalakú fóliónak felel meg). Egyébként ezek a „gyöngybetűk” a gyors írás folytán sokszor eléggé nehezen olvashatóvá válnak (ennek következményeiről a továbbiakban bőven esik szó).

Kiadástörténet; a szövegváltozatok egymáshoz való viszonya

A fentiek alapján az *Urak, betyárok, cigányok* kiadástörténete így rekonstruálható: a kézirat (jelenleg az OSZK Kézirattárában 239/60 sz. alatt) folytatásokban megjelent a *Magyarság* című napilap (a továbbiakban: M) 1932. június–júliusi számaiban, 24 folytatásban; erről nem tudva, a kéziratról (valószínűleg gépírásos) másolat készült, ezt javítgatta, rövidítette, olykor bővítette a H szerkesztője, majd ez az „átdolgozott” szöveg 7 folytatásban került az olvasók elé a *hetilap* 1940. decemberi – 1941. januári számaiban. Ezt a romlott (elrontott) szöveget újraközölte a PB elbeszéléskötet 1948-ban, feltehetőleg az év vége felé, mivel a kötetről szóló ismertetés 1949. január 23-án jelent meg a *Magyar Nemzetben* Laurentius (= Lőrincz Mária) tollából. A két előbbi, nem hiteles publikációt figyelmen kívül hagyva Kozocsa Sándor az első életműkiadásnak az író önéletrajzi írásait tartalmazó kötetében, a V-ben az M alapján tette közzé a művet a K ismerete nélkül (ezt a két szöveg egybevetése világosan mutatja). A későbbi kiadások – KK (1987), *Az államok hőse* (1987), Krúdy-DVD (2005) – ezt a szöveget ismétlik meg mindazokkal a hibákkal, elírásokkal együtt, amelyeket a V az M-ből vett át, megtetézve azokat néhány további sajtóhibával.

Az egyes kiadások közötti összefüggést ábrával is szemléltethetjük:

H ←→ **K**

A szövegváltozatok összehasonlítását a H és a K egybevetésével kezdjük. Arra, hogy a K-ról előbb (gépelt?) másolat készült, és ezt javítgatta a szerkesztő, abból következtethetünk, hogy ennek a „szöveggondozó” tevékenységnek a K-n semmi nyoma sincs. A vélelmezhető javított gépirat azonban eddig nem került elő: lap-pang vagy megsemmisült.

A K és a H közötti főbb különbségek a következő okokra vezethetők vissza:

- félreolvasás miatti szövegromlások, értelmetlenségek;
- prüdériából eredő változtatások, elhagyások;
- a groteszk kifejezésmód kerülésére irányuló változtatások;
- a szerkesztő „stilizáló” szándékú és jellegű beavatkozásai;
- a szerkesztő nyelvművelő célzatú beavatkozásai.

A változtatásoknak ezeket a típusait csak néhány szemelvényes példával tudom szemléltetni; a teljes példásor kisebb kötetet töltené meg.

Az értelemzavaró félreolvasások részben Krúdy kézírásának már említett sajátosságaira, részben a másoló figyelmetlenségére vezethetők vissza (a H utáni szám a folytatás sorszámát, a K utáni az oldalszámot jelenti):

„a **Kas** [= kert] felé eső faágon” (H 1, vö. K 2); „a feketeinges **kamaszok** [= kanászok]” (H 3, vö. K 9); „a **falusi** [= fals-] Sobri Jóskák” (H 3., vö. K 9); „**elfogatást** [= előfogatot] parancsoltak” (H 3, vö. K 10); „futni akart a **kimerült** [= tünemény] után” (H 3, vö. K 11); „A **jövevény** [= fösvény] Radies János”

(H 4, vö. K 11); „A csúszós **szalmadarabok** [= szalonnadarabok] megakadtak [= megakadoztak] a torkán” (H 4, vö. K 12); „örökölték egy **malmot** [= megholt] atyafiuktól [= atyafitól]” (H 4, vö. K 12); „Már a kapunál kezdte **sonkára** [= sapkába] nőtt fejét megszabadítani a fedelétől” (H 4, vö. K 12); „a menyasszonyok évekig **vizsgáztak** [= sírdogáltak] otthon” (H 5, vö. K 13); „tudakozódtak a **vetések** [= sertések] áráról” (H 6, vö. K 16; a másoló figyelmetlenségét jelzi, hogy előtte disznóvásárról volt szó); „ha kivágná a négy **csontját** [= csánkját]” (H 6, vö. K 16); „neki volt az országban a legjobb **fogadása** [= fagótosa]” (H 6, vö. K 18); „Sohasem **kurtanemeskedett** [= korhelykedett]” (H 7, vö. K 20); „A kártyázó urak a **zsidó** [= zsinór] behúzása után [...] meggyújtottak egy bankót a nóta tiszteletére” (H 6, vö. K 18). A másoló nem ismerte a K-ban nehezen olvasható *zsinór* szónak ezt a jelentését: ’(kártyában) tétek sorozata, összege’ (JókSz.).

A félreértés néhány esetben annak tulajdonítható, hogy a másoló, illetve a szerkesztő nincs tisztában Krúdyék nyíregyházi családi viszonyaival, általában az ottani környezettel. Például Benczi Gyula, a híres szabolcsi cigányprímás nevét végig **Bencsi** alakban írják (ez annál kínosabb, mert Benczi Gyula a regény befejező részében főszereplővé válik). Nem tudják, hogy a Krúdy család nem a **Káka**, hanem a Kállai (Kállói) utcában lakott (H 1, vö. K 1). A betegeskedő apa nem Svájcban gyógykezelte magát (H 1, vö. K 1). Ez a szövegzavar különösen jól mutatja a másoló és a szerkesztő gondatlanságát: „És egy svájci Glasshütte ablakában nézegette ütőerének lökéseit. Aranyórán nézegette ütőerének lökéseit” (H 1). E helyett a K-ban ez áll: „egy »Glasshüte« (svájci) aranyórán nézegette ütőerének [!] lökéseit” (K 1). A ném. *Glashütte* üvegyárat jelent, egyben egy német óramárkának a neve a gyár székhelye, a német óragyártás megalapításának helye után. A zavart az teszi teljessé, hogy a *Hütte* jelentése ’kunyhó’: így kerül egy svájci nyaraló ablakába a svájci (valójában: német) aranyóráját nézegető idősebb Krúdy. Hogy az *aranyórán* szót hogyan lehetett **ablakában**-nak olvasni, az külön történet.

Néhány mondatban halmozódnak az értelemzavaró félreolvasások: „a **korábban** [= kosárban] maga mellé készített **gyufaszálak** [= pipaszárak] között” (H 3, vö. K 8); „A másik »kisbirtokos« **azután látta** [= az utcán várta] meg Csécsit” (H 4, vö. K 12); „Volt egy kertészkése, amelyet **különös módon** [= kétöles rúdon] küldött a kerítésen túllevő gyümölcsökért” (H 4, vö. K 13).

Olykor értelmetlen, nem is létező szavakat is leír a másoló, és ezek a különös szavak nyomtatásban is megjelennek:

„elhajtotta a **Kauer** [= kert] alá” (H 3, vö. K 8); „És úriemberek **iszibetegségeivel** [= úri-betegségeivel] kellett foglalkoznia” (H 1, vö. K 1; a PB-ben *szívbetegségeivel* [175]: nem is rossz megoldás kézirat nélkül; de a H-nak volt kézírata!); „volt egy Marion nevű, strimflis, papucsban [= papucsos], pájeszes, **stámuckós** [= miatyánkös] galíciai kocsisa” (H 3, vö. K 8; a *miatyánkös* jelzőt az M-ben *pulideres*-re javította valaki, talán maga Krúdy); „ráérnek a falbavert **Alger-kakó** [= szegek kellő] kipróbálásához” (H 1, vö. K 3; a PB korrektora így próbálta értelmesebbé tenni: *Algerka-kő* [181]).

Az elírások néhány esetben egészen felforgatják, sőt ellenkezőjére fordítják a mondat értelmét. A H-ban ezt olvashatjuk: „Tégláson, ahová akkoriban éppen Tisza Kálmán várta a menyasszonyát” (6); valójában éppen fordítva: „Tisza Kál-

mánt várta a menyasszonya” (K 17). A félreolvasás és/vagy a gondatlan javítás miatt így lesz a gyilkosból áldozat: „Várpalotán a tőzsomszédunkban gyilkolták meg Hoszter Fülöp vendéglőst, vérbeli [?] gyermekével, feleségével és szolgálójával, Jozefinnel” (H 2). Az eredetiben: „Várpalotán a tőzsomszédunkban gyilkolta meg Hoster Fülöp a zsidó vendéglőst hét gyermekével, feleségével és a szolgálóval, Márk Jozefinnel” (K 6). Erről a gyilkosságról másutt is írt Krúdy: „itt valamikor híres gyilkosság történt. Hoszter Fülöp kiirtotta a vendégfogadóst tíztagú családjával együtt. [...] nagyon régen volt az, több mint fél századja. Hoszter Fülöpöt Veszprémben felakasztották” (Útinaplómból [1926] in Magyar tájak, 1959, 150).

A szerkesztő javító tollát olykor a szemérmeskedés vezeti. Pedig Krúdytól ebben a művében is távol áll a testi szerelem naturalisztikus ábrázolása. De a szöveg „gondozójának” még az is sok, hogy a szívbeteg apát az orvosok a menyecskékről is leszoktatták, ezért a menyecskéket kihúzza a mondatból: „Leszoktatták őt [...] az utazgatásról, de még a borról is” (H 2); vö. „Leszoktatták őt [...] az utazgatásokról, a menyecskékről, de még a borról is” (K 7). Másutt arról olvashatunk, hogy „Radics József kést vett a kezébe és megszurkálta a kandúrokat, mielőtt visszabocsátotta volna őket a Bakonyba” (H 3). Valójában ez történt: „kést vett a kezébe és nemüktől fosztotta meg a kandúrokat” (K 9). Pedig milyen illedelmes körülírást (eufemizmust) alkalmazott Krúdy a vadmacskák ivartalanításának kifejezésére. A szerkesztőt kellemetlenül érinti a vén gazdasszony bolhás pendelye is: „De hol volt már akkor a vén boszorkány gazdasszony? Bolhás pendelyét ott vitte valahol a Dráva mellett” (K 10). Ezért ebből csak ennyit hagy meg: „De hol volt már akkorára a boszorkány gazdasszony? Valahol a Dráva mellett” (H 3). Valamiért még azt is illendőbbnek véli, ha valaki özvegy, mint ha elvált. Krúdy eredeti mondatából: „leánykérőbe ment öregségében, elváltságában, kopott legénységében” (K 4) ugyanis ez lett: „öregségében, özvegyiségében, kopott legénységében” (H 2). Utána értelemszerűen kihúzta ezt is: „ugyancsak őt [ti. atyámat] kérte fel válópöre vitelére is” (K 4). A szoknyabolond Círlei „fogatlan szájából a legborzasztóbb szavak törtek ki” (K 11). Mik lehetnek azok a „legborzasztóbb” szavak? Csak nem valami trágárság? Javítsuk ki erre: „érthetetlen szavak” (H 3).

A prüdériából eredő változtatásoknak egész bekezdések is áldozatul eshetnek, mint ez: „Nem az a baj, hogy a legtöbb férfi úgy nézegeti a nőket életében, hogy csaknem a szemét ejti ki miattuk, hanem az a baj, hogy a másvilágon se tud megnyugodni tőlük. Különös az a férfi, akinek nem volt ideje likvidálni, hirtelen hal meg, mielőtt az ügyes-bajos dolgait elintézte volna. Nem csoda, ha az ilyen ember halála után felcsap kísértetnek” (K 8; a H 3-ból az egész törölve).

A H szerkesztője általában kihagyja a túl groteszknek vélt részeket, például azt, hogy a nagybeteg Benczi Gyula akár a két lábszárát is hajlandó lenne levágnani, csak hogy életét meghosszabítsa (K 21). Nem szenvedheti Krúdy ironikus halál- és halottkultuszát sem. Többnyire húzással szünteti meg ezt az ízlésbeli differenciát: „Ezt a holtember-kiáltást hallotta Radics János” (K 10), a *holtember* kimaradt (H 3). „Mindazonáltal a »halál kutyája« volt a neve [Gerzsábeknek], mert az emberek nem tudták neki elfelejteni, hogy sokszor látták a temetéseken” (K 11; a H 4-ből ez hiányzik). „[A meztelen holtember] kínjában fogaival mind leszaggatta az ujjait” (K 10) – „mind **lerágta** az ujjait” (H 3). Miért érezte kevésbé

viszolyogtatónak, hogy egy elevenen eltemetett ember nem leszaggatja, hanem le-
rágja az ujjait? Nem tudhatjuk. Másutt a társadalmi illemben ütköző, azt sértő sza-
vakat igyekszik kigyomlálni a szövegből. Például az egyik szomszédnak „[v]oltak
persze különböző gyümölcslopó szerkezetei” (K 13), a H-ban csupán gyümölcsve-
rő (4; ez félreolvasás is lehet). „A szerkezet járt helyette lopni” (K 13) – „A szer-
kezet jól működött” (H 4). „[A szomszédok] egymással véres verekedésekig fajuló
háborúkat szoktak vívni” mondat ezzé szelődik: „alig beszéltek egymással” (H 4).

A hosszabb húzástól sem riad vissza, ha valami túl eredetit, túl merészet
talál. Így egészében törli a következő fejtegetést: „Az orvostudomány még nem
érkezett el az emberszeretethez arra a magaslatára, ahol a haldokló szörnyűséges
kínlásának a megszüntetése lesz a cél. Hétszer és hetvenhétszer kell bejárni
a szenvedések reménytelen útját, amíg a halál megkegyelmez a kínjaiban fet-
rengőknek. Az orvostudomány tehetetlenül várja, amíg a lélek megtalálja a maga
útját, hogy elhagyja az összenyomorított testi hüvelyt. Pedig mily könnyű volna
megszüntetni az utolsó órák halálverejtékezését, ha az orvosokban is megvolna az
a bátorság, ami a haldoklóban, aki egyenesen szemközt, kitért karral megy a ha-
lálba. »Eresszettek el!«” (K 6–7). Tulajdonképpen az eutanáziáról, a meghaláshoz
való jogról van itt szó a haldokló apa utolsó szavai kapcsán. Ez a szöveg „gondo-
zójának” túl merész volt, ki is húzta.

A szerkesztői beavatkozás célja olykor nem több pusztán stilizálásnál: „sze-
relmes lett, amikor a víz **csobogni** [= folyani] kezdett” (H 1, vö. K 4). Ezzel azon-
ban többnyire nem javít, hanem ront rajta: „Holt atyánk megnyugodott arcának
békéje [= csillapító csendje] elhallgattatta a keblünkbeli feltörő zokogást” (H 2,
vö. K 7). Vannak olyan változtatások, amelyek okoskodó pedantériából fakadnak:
„[Kígyó agárnak] az udvaron volt a helye igen nagy [= igaz, nagy] deszkaólban,
hogy **náthát** [= reumát] ne kapjon, amely betegség tönkreteszi az agarat” (H 1,
vö. K 3); „Most már lesz valami ára ennek a háznak és a hozzávaló **teleknek**
[= belsőségek]” (H 7, vö. K 19; a szerkesztő nem ismeri, vagy azt hiszi, hogy
az olvasó nem fogja ismerni a *belsőség* szónak ezt a jelentését: ’földbirtoknak
a tulajdonos lakóháza körül fekvő része’ [ÉrtSz.], ezért *telek*-re cseréli). Némelyik
ilyen okoskodó, pontoskodó javításban az egész magyar történelem benne van.
A Magyarország név elé a szerkesztő két ízben is beiktatja: **Nagy**-Magyarország
(H 3, 6), holott Krúdynak Magyarország a történelmi („Nagy”-) Magyarorszá-
got jelentette, ezért nem érezte szükségét annak, hogy kiegészítse a *nagy* jelző-
vel (K 8, 16). Érthetőbb és védhetőbb viszont a régies *német* ’osztrák’ jelzőnek
az egyértelműbb *osztrák*-ra javítása (H 5, vö. K 15). 1940/41-ben, három évvel
az Anschluss után ez különösen nem volt mindegy.

Végül néhány szerkesztői beavatkozás mögött nyelvművelői szándék hú-
zódik meg. Purizmusból eredhet két idegen szónak az eltávolítása: „Megtalálta
a pecsenyét, foghagymával [!] spékelve, fagyos zsírban, egy darabban a csonton”
(K 8). A *spékelve* az átirrt szövegből kimaradt (H 3); „Bizony elálmosodtam ennek
a sok haszontalan beszédnek a hallgatásában – mondta és vitte a sleppet” (K 18) –
„mondta és hazament” (H 7). Pedig a *spékelve* is, a *vitte a sleppet* is hangulatfestő
elem az adott helyen, elmaradásuk veszteség stilisztikai szempontból. Két esetben
az *egy* határozatlan névelő használatával van kapcsolatban a módosítás: az egyik

helyről jogosan, a másiktól helytelenül távolítja el: „A csizmája lehúzása különös ceremónia volt” (H 2, vö. K 6: *egy különös ceremónia volt*); „Mi haszna volna annak, hogy csomó asszonyság...” (H 3, vö. K 8: *egy csomó asszonyság*).

A fenti változtatásoktól meg kell különböztetnünk (bár fedhetik egymást) a húzásokat és a betoldásokat. A húzások a szöveg vége felé egyre gyakoribbak és nagyobbak. Csak az utolsó, a 7. folytatásból említek néhány példát a nagyobb húzásokra:

– Klobusitzky Eduárd és a „bécsi kisasszony” anekdotája (K 18);

– Radics János „prédikációja” a sovány ebédnél a hangulatok változékony-ságáról (K 20);

– az elbeszélő reflexiója egészségről, betegségről: „...jólesik néha beszélgetni valakivel a betegségről, erről az emberfeletti igazságtalanságról” (K 20);

– a magas termetű embereknél gyakoribb a szívbetegség: „Nemhiába tartja a példaszó, hogy kisémbert nagy bottal jár. A szívnek alig van valami dolga egy kis embernél. De mit kell annak a szívnek összedolgozni, amíg egy nagy embernek a fejétől a talpáig elhajtja a vért!” (K 20). Ebben a két utóbbi reflexióban leplezetlen nyíltsággal hangzik fel a nagybeteg író személyes panasz.

Az átdolgozó általában minden olyan kitérőt elhagy, amelyben a félmúlt feledésbe merülő embereiről, eseményeiről van szó: Jósa Pál lovának pedigréje (K 18), Benczi Gyula muzsikálása a bécsi Jockey Clubban Kállay Béni meghívására (K 20) stb.

Jóval ritkábban, de előfordulnak betoldások is: a szerkesztő „segíteni” akar az írónak, gazdagítani próbálja a szöveget. Például mindjárt a regény kezdetén, ahol Jósa András megyei főorvos régészeti szenvedélyéről esik szó: „Egyszer a **húnok** [!] vagy ősmagyarok maradványait, csontjait, fegyvereit találták meg valahol, [...]” (H 1). Az eredetiben nem szerepeltek hunok, csak – a történeti tényeknek megfelelően – ősmagyarok: „Vagy pedig valóban vidéken tartózkodott [Jósa András], ahová gyakran elcsalták azzal a hírrel, hogy ősmagyarok maradványait, csontjait, fegyvereit találták meg valahol, [...]” (K 1).

Az utolsó, a legdrámaibb jelenetben is megnyilvánul a szöveg „gondozójának” ez az ambíciója. A beteg cigányprímás utolsó erejével, minden tudását beleadva játssza az író apjának kedves nótáját, a „Repülj, fecském...” kezdetű népies műdalt: „Ki tudná, hol járt a zenész lelke, midőn éneklő hattyú módjára végig- emlékezett egész dicsőséges, káprázatos életén, mint a haldokló, aki előtt még egyszer feltűnik a múlt idő? Ki tudná, mely kotta szerint hegedült Benczi Gyula, amikor utoljára muzsikált életében, mintha csak érezte volna, hogy csak addig él, amíg a hegedű zeng?” (K 22). Ebbe az amúgy is erős szövegbe az átdolgozó beleírt egy tagmondatot: „Ki tudná, mely kóta [!] szerint hegedült Bencsi [!] Gyula, **mely kóta szerint húzta**, amikor utoljára muzsikált életében, [...]”. Ez a nyomósító funkciójú variált ismétlés, noha nem ront a szövegen, fölösleges, legalábbis Krúdy, amikor regényének ezt a fontos részét írta, annak érezte. Fonák dolognak látszik egy nagy írónak segíteni akarni, éppen művének csúcspontján.

A H változtatásait végül egy hosszabb részletnek, a regény befejezésének az idézésével próbálom szemléltetni. A jelek magyarázata: **kihúzás**, **betoldás**, # bekezdés megszüntetése, ## részek közötti csillag megszüntetése, || új bekez-

dés nyitása, | szavak különírása, [] szavak egybeírása, [-] kötőjel megszüntetése. Az alapszöveg a K 21–22. oldaláról való, erre vezettem rá a H 7 módosításait:

– Ha már nem mehetek el a megboldogult temetésére, mint ahogy szeretnék, legalább eljátszom maguknak a megboldogult kedves nótáját – szólalt meg egy darablideig való gondolkozdás után Benezsi Gyula. („Nagyon helyes!” felelt R. J.)

Erőlködve állott fel a primás, és hogy előkeressete hegedűjét. # Régen nem volt használatban a hegedű, mert legalább egy boglyányi bokányi koszorúszalagot kellett félretolni, amíg a hegedű az aranybetűs jelvények alól előkerült. (A koszorúk szalagjai, amely koszorúkat Benzi élete folyamán kapott: a beteg primásnál, mikor mindenekfelett az egészség számított volna: már nem nagy megbecsülésben részesültek. Mit ér a dicsőség, ha nincs jó egészség? – példáztak ezek a halomba dobált dicső szalagok. A jótékony nőegylet, az önkéntes tűzoltóság, a dalárda koszorúja, amellyel valaha a primást a szép játékáért jutalmazták, annyit számított, mint egy cérnafoszlány, amikor a betegség kopogtatott a háznál. Szép volt, jó volt, de egy órányi jóérzés többet érne a múlt idők minden dicsőségénél.)

A hegedű fekete tokjában előkerült.

Máskor tán észre sem vettük volna, hogy a hegedű tokjának koporsóalakja van. Mintha a gyermek Benezsi Gyula feküdne odabent. Aki itt jár, mozog közöttünk, csak egy halovány szellemalak, amelyen éjféliesen, kísértetiesen reszket az ing, a nadrág.

Valóban didergett a primás, amint a régen látott hegedűt óvakodva bontogatta, mintha nem bízna az egész eljárásban. Hol a hegedűre, hol a cserép-arcú Radics Jánosra vetette a szemét, de János bácsi mogorván szólott:

– Halljuk hát azt a bizonyos nótát!

Szép hegedű volt a Benezsi Gyula hegedűje. Formás, mint egy fiatalasszony, fekete, cseresznyeszínű. Fekete cseresznye-színű, szerelmes magatartású, mintha mindig csókolózni szeretne. Az a nő lehet ilyen, akit legjobban szeretünk életünkben, aki minden gondolatunkat, érzésünket, kedvünket, de legkisebb véreseppünket is leköti, magához vonzza, igazgatja. Olyan volt, mint a jó szerető.

Miután a hegedű sokáig, hat hónapig aludt a koszorújelvények alatt, bizonyos időbe ktellett, amíg a beteg primás felhangolta. Amíg ujjával a hangokat próbálgatta, hol kétség, hol reménység ült az arcára, mintha életbevágó fontosságot tulajdonítana az elkövetkező produkciónak. || „Nagy ördög ez a vén Radics János” – gondoltam magamban, a míg János bácsi mozdulatlanul ült egy a széken és hallgatott. # Egyszer csak a nyakához illesztette a hegedűt Benezsi Gyula, uram, és pár simogató, próbálkozó vonóhúzás után belekezdett a „Repülj, fecském” nótájába...

– Repülj, fecském, ablakára...

A régi szép Magyarország legnemesebb, legszerelmesebb, legandalgóbb, legnótásabb nótájába... # És a hónapok, —szinte emberéletek óta —, nem hallott hegedűhangok, mint sírjukból feltámadt holtak halottak lepték

el a szobát. Valamely láthatatlan függöny **megől mögül** előlépett a magyar nótabeli **pirosarcú** huszár, aki halkán kezdte pengetni sarkantyúit. Derekára helyezett kézzel, karcsú viola-termetével, halkán **rezgő zizegő** szoknyájával, hosszú szárba font, barna hajával megjelent a lilium[-]arcú magyar nő, és bokáit összepörgette, termetét szellősen meglebegtette. Talán a kemence[-]ajtón át bújt ki a vén, szürkeshakállú, obsitos[]sapkájú, **katonanadrágos** vén cimbalmos cigány, aki emberemlékezet óta a tánczenét játssza a magyar nótákhoz, **Vvirágos, ábrándozó**; falusi kis[]kertté változott a cigányszoba a dal varázsára és újév reggeleén fecskecsicsérgés hallatszott az ablakon. # – Repülj, fecském, ablakára...

Benezsi Gyula hegedűjén ábrándosan lengedezett, ringató**dzott**; és turbékolt, és sírdogált a nóta, amint ez már a „Repülj, fecském” kezdetű dalnak a szokása. **A hH**egedűhangokra jöttek-mentek a dal szellemalakjai, a város**végiszéli** ház gerendás szobájában. A hegedűből kipattantak a megidézett táncos**oklók** – hol kuruc[-]kacagányban, hol meg a múlt századbéli túzok[-]színű frakkban és lábszár**akat** összeütögetve: elbokáztak a nóta változatá**valban**. Majd holdfényben, szomorúfűz alakjában, ábrán**ba** merül**tenozva** mendegéltek át (**menüettben**) a szobán a régi szerelmes lovagok, akiknek ez a nóta mindenük volt, vele éltek és vele haltak. # A nóta egyik újabb változatánál láttuk Reményi Edét, aki ezzel a dallal muzsikálva járta be a XIX-**ik.** században Magyarországot, hogy Petőfi Sándor szobrára kellő pénzalapot gyűjtsön. Az aggteleki barlangtól az amerikai partokig, a rimaszombati Három Rózsa vendéglőtől Kolozsvárig muzsikál Reményi Ede, az angol királynő első hegedűmestere: hölgyeknek, akik lelkesültségükben utolsó ékszerdarabjaikat veszik le hókeblükről, hogy a művésznek a Petőfi-szobor költségére átnyújtsák, uraknak, akik nemrég (1860-ban) félig megvakultan, halálos betegségekkel szabadulnak a hazafiak börtöneiből, de már a „Repülj, fecském” első hangjára felejtik a maguk baját, és Reményi kíséretébe szegődnek végig az országban, amerre a veresbárony ruhás hegedűs nótájával jár.

A nóta hangjainál láttuk az egész ábrándos magyar félmúltat, amikor jóformán csak regényes érzelmekből állott az egész élet... A magyarokkal alig történik több esemény életükben, mint amennyi egyetlen**egy** nótába bele ne férne. # Csak az a férfi számít az életben, aki a hazáért él. Csak az a hölgy hódíthat kellően testi bájai**val** is, akinek lelke is van. Az erények és a nemes érzelmek korát jelenti a „Repülj, fecském” dallama... Magyarország képe mindig menyasszonyként tükröződik fel a képzelmelekben, mikor ez a nóta megszólalt.

Végtelen is lehet ez a dal, mint a haza iránti szerelem.

...Ki tudná, mióta játszottá már a primás a dalt, hiszen **ennek a nótának** a „Repülj, fecském” nótájának igazában **igazán** soha sincs vége: mindig újra lehet kezdeni, akár legelőről, akár a közepéről, anélkül hogy a hallgató megunná a dal csapongásait?. Ki tudná, mily hosszú ideje hallgattuk már a magyar ábrándoknak e nem szünő paecirta dalait, fülemlilepedéseit, lélekringató cifrázatait, amelyek a magyar szíveket végtelen

lánccolatban fűzik össze? Ki tudná, hol járt a zenész lelke, amidőn **az** éneklő hattyú módjára végigemlékezett egész dicsőséges, káprázatos életén, mint a haldokló, aki előtt még[]egyszer feltűnik a múlt idő? Ki tudná, mely **kóta kóta** szerint hegedült Benezsi Gyula, **mely kóta szerint húzta**, amikor utoljára muzsikált életében, mintha csak érezte volna, hogy csak addig él, **amíg ameddig** a hegedű zeng?...

A primás arca kőkemény mozdulatlansággal, szinte emberfölötti erővel tapadt hegedűjére. Szemét egy pillanatil sem vette le a hangszeréről. Szinte varázsló erővel, emberfeletti erőfeszítéssel húzta, húzta az utolsó hangokat. S akkor hirtelen betört egy ablak a gerendás szobában.

Csörrenve hullt széjjel az üveg, mintha egy láthatatlan kéz nyúlt volna be odakintről, az alattomosan megérkezett alkonyatból.

A primás keze **egyszerre csak** megrezzent.... Idegen, ismeretlen hangot adott a hegedű. Eelőbb a vonó repült ki elhajított ostorként a Benezsi Gyula kezéből, majd nyomban utána a hegedűje esett ki nagy koppanással kezéből. A primás a szívéhez kapott és eltorzult arccal, elmondhatatlan kiáltással állott talpra, mintha valamely hallhatatlan tapsokat akart volna megköszönni. **v**Viaszk-arccal, holtig kiegyenesedve, felhúzott vállakkal, megmerevedett nyakkal állott egy másodpercig a helyén. De már nem volt emberi formája. # – **a**Aztán eldőlt a szoba közepén. # – **m**Meghalt. # Így végzett vele a szíve.

##

Atyámat másnap temettékék.

Mint láthatjuk, a szavak megváltoztatásán, a húzásokon és a betoldásokon kívül még egy lényeges dologba avatkozott bele avatatlan kézzel a szöveg „gondozója”: több helyütt módosította a bekezdések határát. Márpedig annak, hogy egy író hol kezd új bekezdést, és hol nem, döntő szerepe van az elbeszélés ritmusának kialakításában. Az átdolgozó, bár olykor nyitott is új bekezdéseket, általában abban az irányban változtatott a szöveg tagoltságán, hogy megszüntette, összevonta a bekezdéseket. Ezt jól mutatják a számadatok is. Míg a K eredeti állapotában 270 bekezdést tartalmazott, ezeknek száma a H-beli közlésben 180-ra, pontosan kétharmadára csökkent. Különösen bántó ez az érzéketlenség a legutolsó sorokban, amelyekben három új bekezdést és egy csillaggal való tagolást szüntetett meg az átdolgozó. Ezzel elveszett az a tudatos kontraszt, amelyet Krúdy a szöveg egészének lassú, nyugodt tempója és a befejezés szaggatott drámaisága között kívánt teremteni. A regény végén az aránylag hosszú, jellegzetesen krúdys mondatokat rövid mondatok, a hosszú bekezdéseket rövidek, a legvégén igen rövidek váltják fel. Ezeknek összevonása csökkentette a szövegritmus megváltozásából, a hosszú és a rövid szövegegységek éles ellentétéből fakadó drámai hatást. (Ebben a szerkesztőn kívül a tördelő is ludas lehetett.)

M ←→ K

A szövegváltozatok összehasonlítását a Magyarországon 1932-ben megjelent szöveg (M) és a kézirat (K) egybevetésével folytatjuk.

Az M jelentőségét az adja meg, hogy ez szolgált alapjául az összes további kiadásnak, pontosabban szólva ennek szövegét ismételték meg, adták közre változtatás nélkül a későbbi kiadások: az első és a második életműkiadás önéletrajzi írásokat tartalmazó kötete (V és KK), a salgótarjániak minikönyve és a Krúdy-DVD.

Az M szedője sokkal jobban el tudott igazodni Krúdy kézírásán, mint a H másolója. Talán volt is a lapnak egy „Krúdy-szedője”, ahogy annak idején számon tartottak „Kóbor-szedőket”, akiknek az volt a specialitásuk, hogy el tudták olvasni Kóbor Tamás (1867–1942), a jeles regényíró és publicista kéziratait (Békés 1962: 422). Az mindenesetre tény, hogy Krúdynak korábban már megjelent egy regénye ebben a lapban, a *Festett király* 1928. június 26. – augusztus 14. között, majd közvetlenül az *Urak, betyárok, cigányok* közlésének befejeződése után további négy írása: Az agarak öregapja (júl. 24.), Országos Becsületbíróság (szept. 11.), A szürke Nyilasi (nov. 6.) és a Budai gavallér (nov. 27.). Később pedig – már posztumusz műként – itt látott napvilágot a *Purgatórium* is 1934. január 27. és február 23. között. A lap nyomdászainak tehát lehetett bizonyos gyakorlatuk Krúdy írásának olvasásában.

Ennek ellenére az M szövegközlése is tartalmaz félreolvasásokat, sőt kihagyásokat is. Nem állt módomban az M és a K szövegét szóról szóra egybevetni (ez a majdani kritikai kiadás elkészítőinek lesz a feladata), de néhány „gyanús” helynek a szűrőpróbaszerű ellenőrzése is aránylag gazdag zsákmányt hozott ebben a tekintetben.

A félreolvasásból eredő hibákból csak válogatást tudok nyújtani, az itt közölhetőnél jóval több van belőlük (az M utáni szám a folytatás sorszáma):

„**nagybeteg** [= mellbeteg] nagybátyám ábrándos magyar dalokkal búcsúzott életétől” (M 2, vö. K 2); „aki **megérti és** [= magától is] tudja, hogy...” (M 9, vö. K 8); „úgy szólt tőle a melle, mint egy **nyirkos** [= lyukas] orgona” (M 12, vö. K 11); „De nem mindig ilyen nőkről [= nőről] van szó, hanem olyanokról [= olyanról], amit a véletlen, [a] behunyt szemű vakeset dob a férfi **életébe** [= elébe]” (M 12, vö. K 11); „Nyíregyháza még csak amolyan fiókváros volt, ahol **a téli** [= esteli] időben amúgy sem járt eleven ember” (M 16, vö. K 14); „Habár ezek a »lidérc« név alatt csatangoló komisz **rajók** [= rablók], tolvajok, zsebrákok...” (M 16, vö. K 15; a H ezt még jobban eltorzítva *komiszlakók*-ként közli); „Valami lány miatt volt bánatos. Vagy tán a **maga** [= haza] sorsa miatt?” (M 20, vö. K 18); „**Vadászfütty** [= Madárfütty], szélfűvás jelentette csupán a jöttét [ti. Jósa Pálnak]” (M 21, vö. K 19; a H *madárfü*-nek olvassa); „Rántottlevest adtak az asztalra, amely leves a világ kezdete óta szegények és árvák **pecsenyéje** [= eledele]” (M 22, vö. K 19; az M szedőjét az zavarhatta meg, hogy a K-ban a következő sor első szava valóban *pecsenyéje* volt: „A káposztás hordóból került ki az ebéd folytatása és a kamra füstölt oldalasából a *pecsenyéje*”); „Virágos, ábrándos-falusi [= ábrándozó falusi] **kikeletté** [= kiskertté] változott a cigányszoba” (M 24, vö. K 22); „Az aggteleki barlangtól az amerikai **palotáig** [= partokig] [...] muzsikált [= muzsikál] Reményi Ede” (M 24, vö. K 22).

Akadnak többszörös félreolvasások is, például Krúdynak ezt a mondatát: „Hisz [atyám] végtelen szenvedései *tüzes abroncsokként szorongatták* agyvelőnket” (K 6) az M szedője így olvasta ki: „*tüzes ostorokként hasogatták* agyvelőnket” (M 7), a H másolója pedig így: „*tüzes orkánként szorongatták* agyvelőnket” (H 2). Egyiküknek sem tűnt fel, úgy látszik, a nyilvánvaló képzavar (*az ostor hasogat, az orkán szorongat*). De a H legalább az állítmányt eltalálta (*szorongatták*).

A regény végén, a drámai zárójelenet több kritikus helyén félreolvasás miatt szövegromlás csorbítja a szöveg épségét, csökkenti hatását: „idegen, ismeretlen **hangokat** [= hangot] adott a hegedű”; „előbb a vonó repült ki **elhajított** [= elhajított] ostorként a Benczi Gyula kezéből”; „**Viaszarccal** [= Viaszk-arc-cal], holtig kiegyenesedve [...] állott egy másodpercig helyén” (M 24, vö. K 22). Ezek apró különbségeknek látszanak, de a történetnek ezen a tragikus végpontján minden szónak, szótagnak, sőt betűnek döntő jelentősége van (lehet). Ezért véleményem szerint egy következő kiadásban mind a hármat helyre kell állítani.

A legmostohább sors egy 19. századi, amúgy is tragikus sorsú költőné, Ferenczy Teréz ötsoros versszakának jutott: már a K-ban sem hibátlan az idézet, és minden nyomtatott kiadásban több benne a hiba. A *Téli csillagok* című posztumusz kötetnek (1854) a „Vezérhang” utáni első verse, a Tél kezdetén ezekkel a sorokkal kezdődik (betűhű másolat az OSZK-ban őrzött eredeti példány szerint):

Süvölt a szél a puszta fák felett
 Hol van virágod nyájas kikelet?
 Hol van a rét melly harmat gyöngytől fénylett
 A színvegyület, illat és az élet? –
 Minden semmivé lett!!

Krúdy a versszakot majdnem hibátlanul idézi (még a szokatlan kettős felkiáltójelre is ügyel). Mivel ilyen fokú memória még óra sem tételezhető fel, minden bizonnyal a kötetből merített. De sajnos már ő sem hibátlanul: a 3. sorban a *melly* (*mely*) helyett *amely*-et írt, elrontva ezzel a sor szótagszámát, metrumát (K 19).

Az M szedője azzal folytatta a szövegreontást, hogy „*a puszta fák felett*” helyett ezt írta: „*a puszták felett*”, ő sem ügyelve a versmértékre (M 21). Ezt a *puszták*-at minden további kiadás átvette.

Az első életműsorozat szövegközlése ezeket a hibákat továbbiakkal tetézte: „*amely a harmatgyöngytől fénylett*”; „*A színvegyület, ihlet és az élet*” (V 407). Ezzel a vers tönkretétele lényegében teljessé vált. A V szöveghibáit a további kiadások „természetesen” betű szerinti pontossággal átveszik. Tegyük még hozzá, hogy a H-nak egyébként oly hanyag másolója a verset majdnem hibátlanul leírta a K-ból; ő csak a 2. sort rontotta el: „Hol van *a* virágos, nyájas kikelet?” (H 7).

Az M szedője, aki, mint említettük, aránylag jó munkát végzett, néhány esetben kihagyott a K szövegéből, és ezzel értelmi zavart okozott. Tekintettel az olvasó türelmének végeességére, csak egy példát idézek erre.

Az M 21-ben ezt olvashatjuk: „A költőnével Szécsényben éppen a Lisznyay Kálmán révén ismerkedett meg [Jósa Pál], és félig-meddig (amennyire az egy nyíltszívű poétától telik) maga is az összeesküvők közé tartozott.” Ha a mondatot szó szerint értjük, a „maga is az összeesküvők közé tartozott” az alanya, Jósa Pálra vonatkozik, akiről pedig tudjuk, hogy nem volt költő. A pongyolaságot azonban nem Krúdy követte el. A K-ban ugyanis ez áll: „A költőnével [...] Lisznyay Kálmán révén ismerkedett meg, **aki cifraszűrében, árvalányhajás kalapjával mélabús és víg dalokkal járta be az országot**, és félig-meddig [...] maga is az összeesküvők közé tartozott” (K 19). A szedő tehát kihagyott egy sort (ezt emel-

tem ki félkövérrel), és mivel a szöveg e nélkül a sor nélkül is többé-kevésbé értelmes volt, pontosabban annak látszott, a hibát nem vette észre senki. Az M-nek ez a hibája átment a V-be, onnan pedig a további kiadásokba. A szöveggondozók szokásos fordulata: „A szöveget [...] néhány értelemzavaró sajtó-, illetve tollhibát kijavítva [közöljük]” (Barta 1987: 581) erre, úgy látszik, nem vonatkozik.

Az M és a K közötti eltéréseknek van azonban egy olyan fajtája is, amely nem tulajdonítható a szedő vagy a korrektor figyelmetlenségének. Ezek olyan változtatások, betoldások, amelyek nem eredhetnek mástól, mint magától a szerzőtől. Krúdy tehát a megjelenés előtt korrigálta a napilap szedését? Ez elsőre hihetetlennek tűnik (nem tudom elképzelni, hogy az idősödő, betegeskedő Krúdy naponta bejárt volna Óbudáról a szerkesztőségbe vagy a nyomdába, hogy az oldalba tördelt levonatot átnézze). Nem is valószínű, hogy így történt. Azt azonban el tudom képzelni, hogy a hasáblevonatot (egyben vagy nagyobb részletekben) eljuttatták az íróhoz. Krúdy, ha nem korrigálta is a levonatot a szó nyomdászti értelmében, belebelenézhetett a szövegbe, és azon változtatásokat hajtott végre. Ezek szerint az „ultima manus” szerinti szöveg nem az, ami a K-ban, hanem ami az M-ben található. Az alábbi példák némelyikéből ki fog derülni, hogy ez nem ilyen egyszerű (szép feladatuk lesz a majdani kritikai kiadás sajtó alá rendezőinek ebben rendet tenni).

Vizsgáljunk meg néhány olyan eltérést a K és az M között, amely Krúdy kezének tulajdonítható. A példákat nagyjából abban a sorrendben idézem, ahogyan a regényben követik egymást (helytakarékosságból nem közlöm egymás alatt a két változatot, hanem azt a jelölést alkalmazom, mint a korábbiakban: **kihúzás**, **betoldás** stb.)

„A leghangosabban ~~az ébenfa-fuvola~~ a **Beregszászy-zongora** merengett valaha házunknál, amely ~~fuvolán zongorán~~ őszi délutánokon ~~mellbeteg nagybeteg~~ nagybátyám ábrándos magyar dalokkal búcsúzott életétől. És ő valóban elment a Morgó temetőbe, a családi kriptába, a ~~fuvolája elhangzott zongorája elhallgatott~~, és...” (M 2, vö. K 2). A *mellbeteg ~ nagybeteg* és az *elhangzott ~ elhallgatott* változtatásokkal most nem foglalkozom, ezek a K félreolvasásának látszanak. De hogyan lett a fuvolából zongora, méghozzá Beregszászy-zongora? Elsőként azt kell leszögeznünk, hogy ezt a korrekciót senki más nem eszközölhetette, mint maga az író. A Beregszászy-zongora már ekkor, az 1930-as évek elején is a magyar félműlthoz tartozott, nem sokan emlékezhettek rá. Beregszászy Lajos zongorakészítő (1817–1891) 1846-ban nyitotta meg pesti gyárát. Találmányainak egyikét a Bösendorfer vette meg (Metapedia). A motívum családtörténeti háttérét jól világítja meg Krúdy Zsuzsa egyik emlékezése: „Talán az a régi beregszászi [!] zongora állt ott, amelyen még nagyapám, ifj. Krúdy Gyula köz[-] és váltó-ügyvéd muzsikált néhanapján, Béla öccse fuvolakíséretében” (Krúdy Zs. 1968: 65). Azt, hogy a Beregszászy-zongora fogalma már a fiatalabb családtagok számára is elhomályosult, jól mutatja, hogy az emlékező a tulajdonnévi előtagot földrajzi névből képzett melléknévnek véli, és kis kezdőbetűvel, a végén *i*-vel írja. „Béla öccse” = Krúdy Béla huszárhadnagy, az író nagybátyja, aki fiatalon, tüdőbajban halt meg. Vagyis a korrektúra során Krúdy a fuvolát (nagybátyjának hangszerét) zongorára (apjának hangszerére) változtatta, de a zongorát és annak „merengő” hangját átengedte fiatalon elhunyt nagybátyja emlékének.

„A gyertyát **ezüst tartójából réztartójából** négyszögletes istálló-lámpába helyeztük” (M 4, vö. K 4). Miért kellett az *ezüst*-öt *réz*-re javítani? A hitelesség kedvéért? A hangulati odaillőség kedvéért? Ma már nem dönthető el. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy ez is Krúdynak a saját kezű változtatása volt.

„Ott állott a **Kasornya**-hintó az éjben, és még a holt Zathureczky sem ült benne, aki utoljára kölcsönkérte a mutatós hintót” (M 4, vö. K 4). A *kasornya* szót minden bizonnyal az író szúrta be a *hintó* elé (kézirásában a kis *k* betű könnyen nagy *K*-nak olvasható, azaz nem tulajdonnévről van szó). A *kasornya* = ’vesszőből font oldalú hintó’ (JókSz.). Ez az egyik legerősebb bizonyíték arra, hogy Krúdy saját kezűleg javította (vagy legalább javítgatta) a nyomdai levonatot. Kinek jutott volna eszébe, illetőleg kinek lett volna mersze betoldani ezt a ritka tájszót, ha nem magának a szerzőnek?

„[K]ét kezével kellett tartani szívét, hogy az ki ne szökkenjen a **krisztusi borzasztó** szenvedésekben lesóványodott testéből” (M 5, vö. K 5). Vajon miért iktatta be a korrektúrába Krúdy ezt a sokkal kevésbé erőteljes jelzőt? Vagy nem is őtőle származott a változtatás? Talán a lap keresztény szellemiségéhez nem illett a *krisztusi* jelzőnek egy halandó emberre való vonatkoztatása? Ezt is nehéz lesz eldönteni, pedig ettől függ a *krisztusi* megtartása vagy a *borzasztó* elfogadása.

„[A] »Kossuth« és »Szemere« »Klapka« nevű disznóinak a torára hívta meg az ismerőseit” (M 16, vö. K 14). A javítás a korrektúrában történhetett, nyilván maga Krúdy javította a nevet. A H az eredeti K-ból dolgozott, ezért a disznó ott maradt „Szemere” (H 5). Miért lett Szemeréből Klapka a disznó neve? Talán azért, mert Klapka ismertebb és nagyobb presztízsű történelmi személyiség volt ekkor, mint Szemere, és így a püspök ízetlen tréfája, hogy disznót nevezett el róla, még felháborítóbbnak tűnt? Ezt lehetetlen eldönteni, de nem is kell; a disznó neve Klapka lett, az író akaratából.

„[A]z úrfiak incselkedtek [= ingerkedtek] az ottani **duttyánban debreceni** cipót áruló menyecskeivel” (M 17, vö. K 16). Ez egyike azoknak a változtatásoknak, amelyek inkább rontottak, mint javítottak a szövegen. Talán nem is Krúdy kezétől való. Miért mondott le egy ízes tájszóról – *duttyán*: ’(vásárban, búcsún) tágas sátor, amelyben hurkát, kolbászt árulnak, bort mérnek; lacikonyha’ (az ÉrtSz. nyomán) – egy itt fölösleges, tautologikus jelző kedvéért? (Ne feledjük, hogy a debreceni vásárban vagyunk.) Ez a változtatás éppen az ellenkező irányban halad, mint a *kasornya* beszúrása. Talán az történt, hogy a szedő nem értette és/vagy félreolvasa a *duttyán* szót, és helyette az előzmények alapján beírta a *debreceni* jelzőt. Ebben az esetben – az „ultima manus” ellenére – a *duttyán* helyreállítását javasolnám.

„»Még csak az ez hiányzik az **ecetágyhoz életemből**, hogy megszerelmesedjek!« – kiáltotta, mikor észrevette, hogy a könny kicsordul a szeméből” (M 19, vö. K 18). A legérdekesebb, legrejtélyesebb változtatások egyike. A K-ban nehezen, de némi fejtörés után egyértelműen olvasható az *ecetágyhoz* szóalak. Az *ecetágy* jelentése: ’ecetsav-baktériumok telepe; a rá öntött szeszes folyadék ecetesedni kezd’ (az ÉrtSz. nyomán). Babitsnál is előfordul ez a motívum (Ecetdal, 1914; a kiemelések tőlem származnak – K. G.):

Forratlan zsenge mustod, hogy forrjon, hagyni vesztéd
s emlék-levendulából lett almod ecetágy
 borát is újra forrni erjesztéd és eresztéd
 s ó jaj, mi jaj-izű lesz, ha kétszer forr a vágy!

Most temetőn dülöngesz eceted únt ízével,
 készen már, régi részeg, hogy a vizet papold,
 s izetlen nyugalomnak keverve hüs vizével
 hüs szeretet borát idd, szesztelen enyhe bort.

Nem zárható ki, hogy nem Krúdy javította, hanem a szedő olvasta félre az *ecetágy*-at *életem*-re. Ezáltal egy eredeti metaforából (a szerelem könnyeket fakaszt, „meg-ecetesíti” az életet) majdhogynem banalitás lett (a *már csak az/ez hiányzik az életemből* beszélt nyelvi közhely). Ha tehetném, visszaállítanám az *ecetágyhoz* formát a K alapján.

Krúdy korrektúrajavításai közül az látszik a legjelentősebbnek, amelynek révén egy tárgyias leírásból jelképes tartalmú nyelvi kép lesz.

A regény ma ismert szövegében ezen a helyen a következőket láthatjuk:

„[...] – mond Radics János, mintha a **másvilág** előtt igazolná magát” (M 9);

„[...] – folytatta megbeszélését Radics János a **másvilággal**, amelynek kívül rózsaszíne volt, mint a boros ember arcának, de bévül fehér volt, mint a jég. Az a **másvilág**-bor szundikált mindaddig, amíg a vendég kezébe vette és megcsordította” (M 9).

A *másvilág* a K-ban egyszer sem fordul elő, hanem utólag, a korrektúra során került bele a szövegbe (ezért emeltem ki félkövérrel). A K-ban még ez volt:

„[...] mintha a *konc* előtt igazolná magát” (K 9; az előzményben a szereplő egy „szép darab sertéspecsenyéből” falatozik);

„[...] – folytatta megbeszélését Radics János az *orrossal*, amelynek [...] Az *orrosban* bor szundikált mindaddig, amíg...” (K 9).

A K-ban két helyen is előforduló, nehezen, de szerintem kétségtelenül *orros*-nak olvasandó szó ezt jelenti: '(cserép)kancsó csörszerű ivókával' (JókSz.). A korrektúra folytán a *konc* és az *orros*, ezek a konkrét elemek eltűnnek, és helyükre a *másvilág* kerül. A *konc* és az *orros* szavakkal metonimikusan jelölt evés-ivás és a *másvilág* közötti kapcsolat homályban marad, épp ez teszi a képet oly modernné (még Krúdynál is szokatlanul modernné). Hogy persze ez javítás volt-e, vagy rontás, az ízlés dolga (a „tárgyias” és a „szimbolista” Krúdy örök vitája, az íróban is, a befogadóban is). Az azonban nyilvánvaló, hogy ilyen javítás nem származhatott mástól, mint Krúdytól, ezért a későbbi kiadásokban is meg kell tartani.

Utolsóként olyan korrekciókat mutatok be, amelyek az író családnevének eltüntetését, illetőleg leplezését szolgálják. Hogy ezt ki kívánta meg tőle, nem tudhatjuk, de a külső indíték mellett lehetett itt belső is.

Az első típusban a K-ban még ott levő családnevet egyszerűen kihúzza:

„gyermekkorát [...] a világszép, de nem a legszerencsésebb ~~Krúdy~~-kisaszszonyok (Mária, Irma, Izabella, Amália) között töltötte” (M 2, vö. K 3).

Másutt a Krúdy nevet játékosan a (rövid *u*-val írt) *Kandur* névvel helyettesíti: „Látta gyermekkorában ~~Krúdy~~ **Kandur** Kálmánt” (uo.);

„a Krúdyak **Kandurok** címerpajzsában látható pelikán” (uo.).

A *kandúr* nemcsak a ’(vad)macska hímje’, hanem átvitt értelemben, bizalmasan, tréfásan ’nök után futkosó, érzéki, buja férfi’ is (ÉrtSz.). Ez a metaforikus elnevezés ráillik a Krúdy Gyulák mindhárom nemzedékére: a nagyapára, a regény kezdetén meghaló apára és magára az íróra is, bár különböző mértékben.

Végül akadnak olyan helyek is a regényben, ahol a kiírt családnévnek csak a kezdőbetűje marad meg a korrigálás után:

„a **Krúdy K.** Jánosok, **Krúdy K.** Pálok hangjait” (M 2, vö. K 3).

Mi lehetett az oka ennek a rejtőzködésnek? Férfias szemérmesség vagy családi, rokoni kívánság? Jó lenne tudni. Végtére azonban itt is tiszteletben kell tartani az író akaratát és meghagyni az átjavított névformákat.

Krúdy legfontosabb korrekktúrajavítása azonban az volt, amelyről korábban már említést tettünk: két elég hosszú részt kihúzott mindjárt a regény elejéről, azokat a passzusokat, amelyek „atyjának” életmódjáról, nyíregyházi környezetéről szóltak. A K-on nincs semmi nyoma ennek a húzási szándéknak (ellentétben például azzal, ahogyan a 12. fólión határozottan ki van húzva ez a két sor: „Meggönyebbülést jelent az általános tétlenségben a koporsó megérkezése, amelyet most még csak két ember hoz be a folyosón, mert teher nélküli, míg Gerzsábek máris olyan ünnepélyesen forgolódik az üres koporsó-láda körül, mintha azasztalos munkájának valami titokzatos jelentőséget tulajdonítana”). Ez két dolgot is kétségessé tesz: valóban ki akarta-e hagyni ezt a két részt, illetőleg valóban ő törölte-e őket? Ennek eldöntésében az életrajz (különösen a levelezés) vizsgálata segíthet (már ha vannak vagy előkerülnek még erre utaló dokumentumok).

A „standard” szövegnek erre a két hiányára, mint említettem, a H-beli kiadás hívta fel a figyelmemet (ez már Seres Józsefnek, a *Vallomás* kötetről szóló recenzió szerzőjének is feltűnt: „az első oldalakon elég lényeges eltérés tapasztalható”; Seres 1963: 991), de a K megtalálása után nyomban kiderült, hogy ezek a bekezdések a H-ban éppen úgy el vannak torzítva, mint a szöveg többi része. Ezért a kihagyott részeket (több mint 600 szónyi eredeti, de a mérvadó kiadásokból hiányzó Krúdy-szöveget) nem a H, hanem a K szerint közlöm az alábbiakban a K 1. oldaláról (a 2. sz. *ábrában* ezek a kimaradt részek meg vannak jelölve):

[...] A szépirodalomból már kevésbé merített, de utazásai közben megvásárolta a Borsszem Jankó naptárát, Mikszáth Almanachját, a nagy palóc országszerte híres előszavai miatt, valamint Guy de Maupassant novelláskönyveit. Az újságokból a Budapesti Hírlap, a Pesti Napló járt házához, mert mindig mérsékelt politikai érzelmei voltak. Szíve szerint Apponyi és Horánszky nemzeti pártjához húzott, ahová csak úriemberek tartoztak, de igazában keveset törődött a politikával; a szenvedélyes vitákat rábizta édesanyjára, Radics Máriára és apjára, id. Krúdy Gyula köz- és váltóügyvéd úrra, a Szabolcs megyei Honvédegylet elnökére. Radics Mária és id. Krúdy törvényesen elváltak egymástól, de apám házában (hol nagyanyám lakott) minden héten találkoztak és szenvedélyes politikai vitatkozásokat rendeztek.

Akár csak Zathureczkyné! – mondta nagyatyám –, amikor a vitatkozástól kifáradva vette kalapját és botját. Zathureczkyné ugyanis híresség volt

a Nyírben, hogy felvont pisztollyal kergette az urát az ágy alá, amikor az politikáról mert vele beszélni.

Sajnos, azokon az esztendővégi karácsony utáni estéken, amikor régi nyíregyházi kúriánkban máskor az ünnep illata, karácsonyfa, kalács és sült alma szaga töltötte meg a szobákat, mikor atyám betegágyához sürgönyben hívott anyám: a vitakozó öregek ijedt szorongással megfértek egymás mellett.

Nagyananyámnak alig jutott eszébe szemrehányást tenni nagyapámnak atyám szívbjaja miatt, amit annak tulajdonított, hogy egyszer, ölbeli korában megrázta „Gróf”-nak nevezett nagyatyám atyámat, mert a gyermek fulladozott, kékült valamely gyermekbetegségében. (Talán torokgyíkjá volt.)

Atyám ötvenesztendős volt, amikor szembe került a halállal ama szilveszteri estén.

[...]

[...] (Hódító férfi volt. Mint már néha életében is kiderült: több vegyes életkorú dáma volt a világon szerteszéjjel, akiknek vonzalmát annak köszönhettem, hogy atyámnak elsőszülött fia voltam. Később, halála után, mikor a legkülönbözőbb nők nyíltabban beszéltek róla: mindenfelé akadtak aszszonyságok, akik nekem bevallották, hogy így meg úgy, csak egyetlen férfiba voltak szerelmesek életükbe [!], és az a férfi atyám volt. Ötven esztendős koráig valóban ideális férfi lehetett atyám a múlt századbeli hölgyek gondolataiban. Arisztokratikus modora, komoly férfiasága, a pénzzel való gavaléros bánásmódja, mindig a legutolsó európai divat szerint való öltözködése, hideg magatartása sok nő lelkivilágát érintette, pláne, ha azt vesszük, hogy atyám a szavaival, a mondanivalóival mindig takarékosabban bánt, mint az erszényével, az ajándékaival, a figyelmességével. Végig a hosszú életen át nem tudtam őt ebben a nagylelkűségében megközelíteni sem.) Betegségében nem láthatták őt nőismerősei. S ezért megmaradt halála után is ideálisnak.

Atyám irtózatosan szenvedett közeli elmúlása tudatában. A legkisebb testvérem két esztendős volt és ezt a Laci nevű fiúcskát nézegette betegágyából. Vajjon, mi történik ezzel a fiúcskával, ha ő már nem lesz az élők sorában? Ki vigyáz a gyermekre, hogy az időjáráshoz kellően van felöltözve, rendese az emésztése, milyen a hőmérséklete? Talán egy tucatnál több gyermeke volt atyámnak élete folyamán (nem is mind nevelkedtek házunknál), valamenynyivel egyforma gondossággal törődött, amíg a gyermek-kor bizonytalanságában bódorogtak. Egy-egy apróbb gyermekének betegsége esetén minden dolgát abban hagyta és semmivel se törődött, csak a gyermek betegségeivel. Több éjszakát virrasztott át gyermekei betegágyánál, mint szerencsejáték, mulatozás miatt, pedig, mint mondták: ezekből is kivette a részét. De a gyermekei szeretete mindent felülmúlt. Fitkonidesznét, a félreacsapott kalapú, finomkodó és a magyart német szavakkal keverő bábaasszonyka után, aki engem a világra segített: jöttek más bábaasszonyok is házunkhoz. Atyám a bábakkal éppen olyan komoly megbeszéléseket folytatott irodájába zárkozva, mint akár Jósa András doktorral, a vármegyei főorvossal, akiben egyedül bízott a környékbeli orvosok között.

És azon az estén, a haldokló estén hiába küldött Jósa András főorvos úr után a vármegye házára.

A főorvos úr bizonyára feleslegesnek találta, hogy az utolsó órákat töltsé házon kívül a szokatlanul viharos, hófúvásos, dermesztően hideg Szilveszterkor, azokat az utolsó órákat, amelyek még hátra voltak atyám életéből. Vagy pedig valóban vidéken tartózkodott, ahová gyakran elcsalták azzal a hírral, hogy ősmagyarok maradványait, csontjait, fegyvereit találták meg valahol, amikor a főorvos úr (a híres megyei ősmagyar-múzeum megalapítója) akkor is nyomban útrakelt, ha eleven cigánygyerekek potyogtak az égből.

Most, hogy az adatközlés feladatát ezzel teljesítettem, felvetődik bennem a kérdés, mi lesz a további sorsuk ezeknek a megtalált soroknak. Egyelőre (mindaddig, amíg a húzás okáról nem jutunk újabb adatokhoz) két lehetőséget látok: a) ezeket az érdekes tartalmú, megformáltságukban a regény többi részével teljesen azonos szinten álló részeket egyszerűen visszaiktatni a főszövegbe; b) azt a megoldást követni, amelyet Réz Pál alkalmazott a Kosztolányi esszéit és hírlapi cikkeit közreadó kötetekben, vagyis a főszövegtől elválasztva, a kötet végi jegyzetekben adni őket. A döntés joga persze nem az enyém, hanem a regény következő kiadását közreadó szerkesztőké. Magam is ingadozom a két megoldás helyessége között, ezért inkább nem foglalok állást. (Nem is az én dolgom.)

Az M-beli közlés korrigálása során azonban nem csupán húzások, hanem betoldások is történtek, köztük egy igen fontos is. A K-ban még ez volt a regény első mondata: „Megrázkódtató fordulat volt életemben atyám halála” (K 1). Az M-ben és az ezt követő összes többi kiadásban azonban már nem így kezdődik a regény, hanem ezzel a mondattal: „Egy úriember beszélt:” (M 1). Ezzel a narrátorok száma elvben megkettőződik: az új első mondat elbeszélője (N₁) azzal, hogy nyomban átadja a szót egy másik elbeszélőnek, az én-elbeszélés narrátorának (N₂), a szöveg további részét mintegy idézetté teszi, idézőjelbe teszi. A keret ugyanis nem zárul be, a regény végén nem tér vissza az első narrátor, így keretes elbeszélés volta-képpen nem is jön létre, inkább bevezetés (felvezetés) + elbeszélés szerkezetéről beszélhetünk. Ezt a megoldást két korábbi regényében is alkalmazta Krúdy: *Az útitársban* (1918) és az *N. N.-ben* (1920). Az utóbbiban az ittenivel teljesen megegyező eljárást alkalmaz: a 3. személyű elbeszélő csak a szöveg elején jut szóhoz, utána a regény végéig egy egyes számú 1. személyű narrátor veszi át a szót. *Az útitársban* két 1. személyű elbeszélő van, akik a regény elején egymásnak adják a szót, de rövidesen – és immár a szöveg lezárultáig – a második számú narrátort halljuk. Egyik esetben sem tér vissza a regény végén az az elbeszélő, aki a hangütést megadta.

Ezt a szerkezetet a most tárgyalt regény esetében Krúdy utólag, a korrekció során hozta létre, nagyfokú írói tudatossággal. Ez is bizonyítja, hogy az M nyomdai javításait (vagy azok lényeges részét) maga a szerző végezte.

A két szövegváltozat (az M és a K) egybevetését a szöveg tagoltságának vizsgálatával fejezzük be. A K 22, egymástól csillaggal elválasztott részből áll. Az M és az ezt követő V szövege ennél hárommal több, 25 részre tagolódik. Itt jegyezzük meg, hogy a H közlése ezt a tagolást egyszerűen figyelmen kívül hagyta,

nem téve ki a részek közötti csillagokat, de még üres sorral sem jelezve a szerző eredeti szándékát, amely pedig a K-ból világosan kiténik.

A bekezdések számát a H radikálisan csökkentette: az eredeti 270 bekezdésből ebben a közlésben 180 lett. A M tördelője ellenkező irányban torzította el a szöveg ritmusát: számtalan helyen önkényesen új bekezdést nyitott, ezzel a bekezdések száma 410-re nőtt.

Ezeket az adatokat táblázatba foglalva a következő képet kapjuk:

	Bekezdések száma	Bekezdések száma %-ban	A %-ok közötti különbség
K	270	100	–
H	180	66,66	–33,33
M	410	151,85	+51,85

Ismeretes, hogy a bekezdések hossza milyen fontos tényezője egy szépprózai szöveg szerkezetének, ritmusának (vö. Kemény 2009: 172–5, 2011: 117–8, 2014: 150–1). Erre való tekintettel a regény újabb kiadásában a K alapján okvetlenül helyre kell állítani az eredeti tagolást. (Hogy maga Krúdy is milyen nagy jelentőséget tulajdonított a bekezdésekre való tagolásnak, jól mutatja az a gondosság, amellyel olykor módosította a bekezdések határát, akár új bekezdést nyitva, akár korábbi új bekezdést megszüntetve.)

V ↔ M

Befejezésül az első életműsorozat *Vallomás* című kötetének (V), a mű első kötetkiadásának szövegét vetem egybe a folytatásos hírlapi közlésével (M). A kéziratot ebben az esetben nem szükséges figyelembe venni, mivel a Kozocsa Sándor gondozta kiadás annak ismerete nélkül készült, vagyis lényegében az M-beli szöveg újraközlésére szorítkozott. A „lényegében” azt jelenti, hogy vannak ugyan kisebb eltérések a V és az M között, ezek azonban jóval kisebb számúak, mint az M-nek és különösen a H-nak a kézirattól való eltérései. Ezért röviden végezhetünk velük. (A V utáni szám a kötetbeli oldalszámot jelzi.)

Kozocsa általában hűségesen követi az M szövegét (annak majdnem mind-egyik hibáját átvéve és továbbörökítve a későbbi kiadások számára), olykor azonban stilizál is, változtat a szövegen. Mint ebben a mondatban: „[...] szegény apád már nem tudta, hogy Rózsakertiné, az »Európa« **kasszírosnöje** [= traktérosnöje], másodszer is férjhez ment!” (V 357, vö. M 8). A szerkesztő úgy gondolhatta, hogy a *traktérosnö* jelentését az olvasó nem ismeri, ezért egy ismertebb szóval helyettesítette. Ez a változtatás azonban nem volt szerencsés, mivel a kettő között jelentésbeli különbség van: a *traktérosnö* ’vendéglősnő’, a *kasszírosnö* vagy *kasszírnő* viszont ’pénztárosnö, felírósnő’. Egyébként ezen az alapon régebbi íróinknak, például Jókainak minden második szavát meg kellene változtatni (újabbban van is erre törekvés, de ezzel nem értek egyet, vö. Kemény 2012: 414).

Találtam egy olyan másolási hibát is, amely megzavarja, eltorzítja a mondat értelmét: „Radics János [...] nem tudhatta a viszonyt közöttünk és szomszédunk között. S ezért **borzalmasan** [= bizalmasan] beszélt előtte arról a dologról, hogy [...]” (V 381–2, vö. M 14).

Ilyen nagy különbség a V és az M között azonban csak kivételesen fordul elő. A legtöbb eltérés sajtóhiba, mint ez: „A **mindenféle** [= mindenfelé] settenkedő úrfiak” (V 394, vö. M 18). Több helyen neveket is elírnak: *Bóka Károly*, *Pécsi Laci* (V 400), helyesen *Boka* és *Pócsi* (M 19, K 18).

Előfordul olyan szövegkimaradás is, amely értelmetlenné teszi a mondatot: „Horkantott, és a hosszú hortyogással, amely utat mindenkinek meg kell tenni az életben, amíg ily közömbössé, érzéketlenné válhatik a dolgok iránt” (V 354). Ez a mondat az M-ben még így hangzott (a kimaradt szavakat félkövérrel kiemeltem): „Horkantott, és a **hosszú utat magyarázta a rákövetkező** hosszú hortyogással, amely utat [...]” (M 7). A másolót feltehetőleg a *hosszú* melléknév ismétlődése zavarta meg, ezért „ugrott” a szeme egy sornyit.

A tárgyilagosság kedvéért idézzünk arra is példát, hogy a V olykor valóban javítja az előző kiadás (az M) valamelyik hibáját: „Nem kell mindjárt *földindulást* kiáltani – szolt Radics János csillapítólag” (V 410, vö. M 22: *fölindulást*; a javítást a K 20 is igazolja, noha a szerkesztő nem ismerte a kéziratot).

A regény címe

Talán észrevette a tisztelt olvasó, hogy a regény néven (címen) nevezését végig igyekeztem elkerülni. Ennek az az oka, hogy a jelenleg forgalomban levő cím hitelessége legalábbis kétséges. Annak ugyanis, hogy Krúdy művének *Urak, betyárok, cigányok* a címe, a K-ban semmi nyoma sincs. Ha alaposan szemügyre vesszük a K első oldalát (lásd a 2. mellékletben), azt láthatjuk, hogy legfelül négy cím, illetve alcím is van, de mindegyik ki van húzva (a négyből kettő számomra olvashatatlannul). Csak a *Kisregény* alcím maradt kihúzatlanul, ez azóta is ott szerepel a cím alatt.

De mi is volt, illetve lett volna ez a cím? A bal felső sarokban jól kiolvasható a *Repülj, fecském!* Ugyanez megvan a K utolsó oldalának túloldalán is ceruzával írva és tintával kihúzva. Ezt a címet az tenné indokoltta, hogy a regény zárójele-
netében Benczi Gyula cigányprimás – hirtelen szívhalála előtt, „hattyúdalaként” – az ilyen című, illetve kezdetű népies műdalt játssza el az idősebb Krúdy Gyula emlékére. Ez a dallam a régi magyar élet, a „régi Magyarország” szignáljaként és szimbólumaként jelenik meg. Ezt a címadást feltehetőleg az hiúsította meg, hogy Krúdy 1923-ban már publikált ilyen címmel egy elbeszélésfüzért az „úri betyárok”-ról (ezt a sorozatot az első életműkiadás kisregényként közli a *Jockey Club* című kötetben 1964-ben).

A felül középen és az ettől jobbra található, aláhúzással is nyomatékosított cím a kihúzással olvashatatlanná van téve, legalábbis én nem tudtam biztosan kiolvasni. Az viszont valószínűnek látszik, hogy a kihúzás is az írótól való, ugyanazzal a lila tintával, amellyel a regényt írta. Olvasható viszont felül balról a második helyen egy elvetett alcím, a *Komoly történet*. Az OSZK Kézirattára, mint említettem, ezen a címen vette fel állományába, a fondjegyzékben a K betűhöz sorolva: (*Komoly történet.*) *Dunántúli Tiszántúlinál*.

Ezzel meg is érkezünk az első, bizonyíthatóan Krúdytól származó címhez. Ezt a kéziratári katalógus a K utolsó oldalának túloldaláról veszi, amelyre tintá-

val, feltehetőleg Krúdy kézírásával rá van írva: *Krúdy | Dunántúli Tiszántúlinál*. Sőt ugyanitt felül idegen kézírással ceruzával is rá van írva ez a cím. (Nem lehetetlen, hogy ez már a H szerkesztőségében került oda.)

A *Dunántúli Tiszántúlinál* címet az indokolja, hogy a regény egyik szereplője (bizonyos tekintetben: főszereplője), Radics János a dunántúli Várpalotáról érkezik unokaöccsének, a nyíregyházi (tiszántúli) idősebb Krúdy Gyulának a halálos ágyához. Végül azonban ezt a címet is elvetette az író, talán az M szerkesztőinek javaslatára, talán más okból. Így ez a cím csak a H-beli 1940/41-es közlés fölé került oda, de – érthetetlenül megcsonkítva – a félrevezető *Dunántúl – Tiszántúl* alakban (ez a cím inkább útirajzot, útikönyvet sejtet, mint család-történeti visszaemlékezést, önéletrajzi regényt). Amikor a PB ezt a nem hiteles szöveget újraközölte, ezt írta cím gyanánt a szöveg fölé (betűhív pontossággal): *DUNÁNTÚLI-TISZÁNTÚLI-NÁL* (PB 172). Könnyen lehet, hogy a H-beli cím megváltoztatása az utolsó korrektúra kapkodásában történt, ez magyarázhatja az írásképek rendezetlenségét.

De hát végül is nem ez lett a regény címe, hanem ez: *Urak, betyárok, cigányok*. Azt, hogy ezt a címet maga Krúdy adta regényének, semmi sem bizonyítja azon kívül, hogy nehezen képzelhető el, hogy a szerkesztőség önhatalmúlag változtatta volna meg egy még élő tekintélyes szerző művének címét. A címváltoztatás tehát – még ha nem magától Krúdytól származik is az új cím – minden bizonnyal Krúdy tudtával és hozzájárulásával történt. Mindenesetre a regényt a folytatásos közlés megkezdése előtti napon már ezzel a címmel hirdette az újság (Magyarország, 1932. június 22; 138. sz. 6).

Különbözik nem is rossz ez az *Urak, betyárok, cigányok* cím, akár maga az író adta, akár valaki a szerkesztőségben. Jól foglalja ugyanis össze a regény egymásra épülő három részének helyszínét és cselekményét: a Krúdy-kúria, az apa halála („urak”) – Radics János hosszú elbeszélése az „úri betyárok”-ról („betyárok”) – Benczi Gyula cigányprímás utolsó muzsikálása és halála („cigányok”). Talán még karakteresebb is, mint a hitelesebbnek látszó másik cím. (Igaz, hogy ez egy filológiai kérdésben nem perdöntő, sőt indifferens.)

Krúdy műveivel egyébként máskor is megtörtént, hogy címüket utólag megváltoztatták, bár ez mindkét esetben az író halála után történt. Az *Így volt 1914-ben* (Pesti Napló, 1933. július 11–29.) a kötetkiadásban a *Rezeda Kázmér szép élete* címet kapta (Griff, 1944), és azóta is ezen a címen jelenik meg. *A Kossuth-fiúk vagy egy nemzeti küzdelem regénye* (Esti Kurir, 1931. november 13. – december 13.) és az író életében kiadatlan *A Kossuth-fiúk Ferenc József árnyékában és fényében* cikksorozat együttesen *A magyar Sasfók* címmel látott napvilágot (Aba, 1943), Lukács Gyula újságíró által önkényesen átdolgozva. Ez a hányatott sorsú Krúdy-mű végül *Kossuth fia* címmel jelent meg hiteles szövegű kiadásban, Fábri Anna gondozásában (a filológiai részletekről l. Fábri 1976: 381–3).

A cím kérdését tehát azzal zárhatjuk le, hogy további kutatásokat igényel annak megállapítása, kitől származik a jelenlegi cím, de használata nem jogosulatlan, mert semmilyen nyoma nincs annak, hogy ez a címadás az író akarata ellen történt volna. De amellet is szólnak érvek, mindenekelőtt az író saját kezű rájegyzése, hogy a következő kiadás már *Dunántúli Tiszántúlinál* címmel jelenjen

meg. (A gondolatjelet nyugodtan elfelejthetjük, az csupán a H szerkesztőinek találmánya volt.)

Egy „tolsztoji remekmű” a pálya végén?

Kozocsa Sándor, a regény első kiadásának sajtó alá rendezője A bibliográfus vallomása című jegyzetében (Kozocsa 1964) Krúdynak ezt az önéletrajzi írását „tolsztoji remekmű”-nek nevezi. Ez persze a Krúdy iránti jó szándékú elfogultságból eredő túlzás, de nem annyira jogosulatlan, mint első olvasásra hihetnénk. Az *Urak, betyárok, cigányok* (nevezzük most már így) a haldoklás és a meghalás pszichológiájának és fiziológiájának a magyar irodalomban párját ritkító őszinteségű és pontosságú leírása, amely minden különösebb erőltetés nélkül párhuzamba állítható az *Ivan Iljics halálával* vagy Andrej herceg haláltusájával a *Háború és békében*.

Krúdy regényét két halál (két szívhalál) foglalja keretbe: az apáé és a cigány-primásé. Ez a két egymásra rímelő hirtelen halál a későbbi olvasók tudatában az elbeszélő közelgő halálának (hirtelen szívhalálának) a megérzésévé, anticipációjává értelmeződik át. De a tragikus légmört – mint Krúdynál oly sokszor – kellően ellensúlyozza egy komikus alak, a beteglátogató Radics János, aki apránként szinte főszereplővé válik. A dunántúli atyafi hosszadalmas betételbeszélései (apjának halottkemi működéséről, az „úri betyárok” csínytevéseiről stb.) azt a regényszerkesztési módszert követik, amelyet már az *Őszi utazások a vörös postakocsin* vagy a *Kleofásné kakasa* írásakor is alkalmazott Krúdy. Ebben éppen úgy Dickens-hatást láthatunk (például a *Pickwick Club* ilyen „betéteit” külön kötetként is kiadták), mint a tűzhely tücske vagy a postakocsi motívumának felhasználásában.

Az *Urak, betyárok, cigányok*nak alig volt kritikai vagy irodalomtörténeti visszhangja. Értékes kivételként Dérczy Péter tanulmányát kell megemlítenem a Jelenkor 2003-as évfolyamában. Dérczy fejtegetései három kérdéskörhöz kapcsolódnak: a polgár-művész ellentéthez, a tényregény és az esztétikai céllal alakított elbeszélés kettősségéhez, a regény időkezeléséhez (Dérczy 2003).

Ez utóbbihoz hozzáfűzném, hogy a 19–20. század fordulója az elbeszélő számára a „rég” és az „új” közötti korszakváltás jelképévé válik, olyannyira, hogy ennek kedvéért az életrajz tényeit is megváltoztatja (vagy tendenciózusan rosszul emlékszik rájuk). Krúdy édesapja valójában 1900. december 30-án hunyt el (vö. Katona 1971: 31). Krúdy azért teszi 1899 szilveszterére apjának halálát, mert úgy tudja, hogy a 19. század ezen a napon ért véget. Így elmondhatja apjáról, hogy „Nem jött át a huszadik századba” (V 329), és ez a tény az említett kontextusban jelképpé emelkedik. Mások is azt hitték, hogy a 20. század 1900. január 1-jével köszöntött be, lásd például Karinthy Frigyes diákkori naplójának néhány oldalát (Karinthy 1959: a szöveg utáni 6. és 7. számozatlan képmellékleten).

A letűnő század Krúdy és kortársai számára 1899 szilveszterén búcsúzott el, átadva helyét a huszadiknak és az ahhoz fűződő (később megalapozatlannak bizonyuló) reményeknek. Ezt húzza alá az apa halálának egy évvel (és mínusz egy nappal) való előbbre hozatala. (A század- és ezredforduló időpontjának kérdéséről vö. Kemény 1999, Deme 2000.)

Tanulságok, javaslatok

Búcsúzom olvasóimtól ennek a csak végkicsengésében irodalmi, valójában inkább filológiai tanulmánynak a végén. Összegzésül legyen szabad annyit leszögezni, hogy a vizsgálat tárgyává tett Krúdy-regény kiadásai nem teljesen megbízhatóak. Elképzelhető, hogy hasonló ellenőrzés más Krúdy-művek esetében is hasonló eredménnyel járna. Ezért azzal a kéréssel fordulok a Krúdy-szövegek mai és jövőbeli gondozóihoz, hogy ha rendelkezésükre áll az eredeti kézirat, ne mulasszák el azt egybevetni a közlés alapjául szolgáló (legjobbnek vélt) nyomtatott szöveggel. Így kellene eljárniuk a nem kritikai igényű szövegkiadások sajtó alá rendezőinek is. Szerintem megérné. Elég sok meglepetésben lesz részük. Sokszor az fog kiderülni (ez számomra is újdonság volt), hogy Krúdy sokkal precízebb volt a nyelvi, helyesírási, szövegtagolási stb. részletekben, mint azt legendái (az ösztönös művész, a zseniális cigányprímás) sugallnák.

Az *Urak, betyárok, cigányok* általam javított szövegét mindenesetre elteszem, és ha igényt tartanak rá, rendelkezésükre bocsátom az új kiadás szerkesztőinek.

FORRÁSOK

- Ferenczy Teréz: Téli csillagok. – – hagyományaiból összeszedte Búlsú [!] Károly. Müller Gyula, Pest, 1854.
- H = Híd [irodalmi hetilap] 1940. dec. 20., 13. sz. 29–31; dec. 27., 1. sz. 15–7; 1941. jan. 3., 2. sz. 15–7; jan. 10., 3. sz. 26–7; jan. 17., 4. sz. 28–9; jan. 21., 5. sz. 26–7; jan. 28., 6. sz. 26–8.
- K = (Komoly történet.) Dunántúli Tiszántúlinál. OSZK Kézirattár, Fond 239/60 sz.
- Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1959. [A kötet végén:] Lapok Karinthy Frigyes kisdíakkori naplójából [1–8. számozatlan képmelléklet].
- KK = Krúdy Gyula: Egy krónikás könyvéből. Portrészorozatok, emlékezések. Vál. és szerk. Barta András. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 513–80.
- Krúdy Gyula: Az álmok hőse. Nógrádi Sándor Múzeum, Salgótarján, 1987, 155–394. (Klasszikusok Nógrádból, 6.)
- Krúdy Gyula: Magyar tájak. Vál. és szerk. Kozocsa Sándor. Magyar Helikon, Budapest, 1959.
- Krúdy Gyula munkái. Arcanum életműsorozat, Budapest, é. n. [2005]
- M = Magyarság [politikai napilap] 1932. jún. 23. – júl. 21. sz.
- PB = Krúdy Gyula: Egy pohár borovicska. Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, Budapest, 1948, 172–248.
- V = Krúdy Gyula: Vallomás. Vál. és szerk. Kozocsa Sándor. Magvető, Budapest, 1963, 329–420.

SZAKIRODALOM

- Békés István 1962. *Új magyar anekdotakincs. A századfordulótól a felszabadulásig*. Gondolat, Budapest.
- Deme László 2000. Mibe léptünk januárban? *Édes Anyanyelvünk* 22/1: 9.
- Dérczy Péter 2003. Az „igaz történet” hazugsága. Krúdy Gyula: *Urak, betyárok, cigányok. Jelenkor* 46/7–8. www.jelenkor.net/archivum.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Fábri Anna 1976. Jegyzetek. In Krúdy Gyula: *Kossuth fia*. Magvető Kiadó, Budapest. 381–3.
- Gedényi Mihály 1978. *Krúdy Gyula. Bibliográfia (1892–1976)*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

- JókSz. = *Jókai-szótár*. 1–2. Unikornis Kiadó, Budapest, 1994.
- Kállay Miklós 1933. A ködlovag árnyba merül. *Napkelet*, 454–5.
- Katona Béla 1971. *Krúdy Gyula pályakezdése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Irodalomtörténeti Füzetek, 75./
- Katona Béla szerk. 1968. *Krúdy Gyula 1878–1968. Emlékkönyv az író születésének 90. évfordulójára*. Szabolcs Megyei Lapkiadó Vállalat, Nyíregyháza.
- Kemény Gábor 1999. Nyelvi mozaik. Még ne kívánjunk egymásnak boldog új évezredet! *Édes Anyanyelvünk* 21/5: 5.
- Kemény Gábor 2009. Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból). *Magyar Nyelvőr* 133: 155–96.
- Kemény Gábor 2011. Krúdy Szindbádja és a Márai-Szindbád a számok tükrében. In: Szikszainé Nagy Irma szerk. 114–32.
- Kemény Gábor 2012. Egynyelvű szótáraink és a nyelvhasználat. Összegzés, zárszó. *Magyar Nyelvőr* 136: 412–9.
- Kemény Gábor 2014. A rajongók – Rajongók. Kemény Zsigmond regényének és Móricz átdolgozásának összehasonlítása kvantitatív módszerrel. *Magyar Nyelvőr* 138: 140–68.
- Kozocsa Sándor 1964. A bibliográfus vallomása. In: Tóbiás Áron szerk. 447.
- Krúdy Zsuzsa 1964. A második család. In: Tóbiás Áron szerk. 39–64.
- Krúdy Zsuzsa 1968. Emlékek és dokumentumok. In: Katona Béla szerk. 61–75.
- Laurentius [Lőrincz Mária] 1949. Irodalmi krónika. Új Krúdy-kötet... [Ism.] *Magyar Nemzet*, jan. 23. 4.
- Metapédia = hu.metapedia.org/wiki/Beregszászy_Lajos
- Seres József 1963. Krúdy Gyula: Vallomás. [Ism.] *Jelenkor* 6/10: 990–2.
- Szikszainé Nagy Irma szerk. 2011. *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Tóbiás Áron szerk. 1964. *Krúdy világa*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.

Kemény Gábor

egyetemi tanár ny. tudományos tanácsadó
ME BTK MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Kemény, Gábor

Textual variations and alternative titles of Gyula Krúdy's autobiographical novel

Gyula Krúdy's autobiographical novel, entitled *Gentlemen, vagabonds, and gypsies*, was published in sequels in a Budapest daily in 1932, less than a year before the writer's death. The introductory part of the novel describes the agony and death of the writer's father. A critic called this novel a "Tolstoyan masterpiece". Although this is clearly an exaggeration, the parallel with Tolstoy is not quite unfounded. In this novel, Krúdy describes the physiology and psychology of dying almost as expressively as Tolstoy does in *The Death of Ivan Ilyich*. The author of this paper uses philological, textological, and stylistic methods to compare the novel's diverse textual versions; in doing that, he hits upon a portion of text, over 600 words long, that has not been included in any published version of Krúdy's novel.

Keywords: philology, textology, publication history, text version, text corruption, text editing

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

1. rész

I. Bevezetés

1. A vizsgálat célja, anyaga és a feldolgozás módszere

1.1. A török kiűzése után a Dél-Dunántúlon nagy számban létrejött németek lakta települések helyneveiben megőrzött nyelvi nyomokkal és a hozzájuk kapcsolódó néphagyományokkal foglalkozva – főképpen a kétkötetes baranyai helynévgyűjteményben – viszonylag sok horvát és szerb nyelvű bel- és külterületi elnevezést találtam. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy ezeket, valamint a Somogy és a Tolna megyei kötetekben lévő földrajzi neveket és a hozzájuk fűződő néprajzi értékű közléseket is összegyűjtssem és vizsgáljam. Ezenkívül dolgozatom témájának a kiválasztásában az is közrejátszott, hogy a szóban forgó megyék szomszédosak egymással, és történelmi múltjukat tekintve, valamint nagyrészt ebből adódóan – kisebb-nagyobb fokú különbségek ellenére – nyelvi-nyelvjárási és néprajzi szempontból egyaránt több hasonlóságot mutatnak. Ezt az országrészt – különösen a németek betelepülésével kapcsolatban – Hutterer Miklós, a kiváló germanista egy tömbbe tartozónak tartotta, erről ugyanis a következőket fogalmazta meg: „A Dunántúl délkeleti szögletében, a Duna és a Dráva közötti tömbnek hagyományos centruma Pécs, illetve a Mecsek. Ezt számos tájegység övezi, így a Villányi-hegység, a Baranyai-dombság, a Geresdi-dombság, a Zselic, a Somogyi-dombvidék, a tolnai Völgyesség és Hegyhát, valamint a Mezőföld déli csücske és a Sárköz, ahol a németiség, *bár eleve más nemzetiségekkel vegyesen* [a kiemelés tőlem: Sz. J.], jelentős tömböt alkot” (1973: 99–100).

1.2. Vizsgálódásaim alapvető forrásául Baranya, Somogy és Tolna megye helynévkötetei szolgáltak. Az ezekben közzétett földrajzi neveknek a gyűjtése, ellenőrzése nyelvi-nyelvjárási és néprajzi szempontból egyaránt megfelelő időben történt, hiszen az idősebb adatközlők még jól ismerték lakóhelyük bel- és külterületének elnevezéseit és a hozzájuk fűződő népi magyarázatokat, közléseket is. Ennek következtében a megyei földrajzinév-kiadványoknak a gazdag anyaga lehetővé tette, hogy az érintett települések horvát és szerb nyelvű helynevei alapján értékes, a további kutatásokban is hasznosítható példaanyagot tudjak bemutatni. Ezt a munkámat ugyanis – A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi

nyomai a földrajzi nevekben című dolgozatomhoz hasonlóan (vö. 2013: 155–72; 342–55; 462–80; 2014: 1–24) – azzal a céllal is írtam, hogy fölhívjam a figyelmet a megyei és járási földrajzinév-kötetek nyelvészeti és néprajzi szempontú felhasználására, ennek ugyanis eddig elég kevés jelét adta a kutatás (a néprajzi vizsgálódásokra vonatkozóan vö. Magyar Zoltán 2010: 215; a névtani és dialektológiai szempontú hasznosításáról l. részletesebben Hoffmann István 2003: 160–8). Abban, hogy Baranya, Somogy és Tolna német eredetű, majd a déli szláv (horvát, szerb és szlovén) nyelvű helyneveinek nyelvészeti és néprajzi szempontú vizsgálatát elkezdtem, szerepe volt Vörös Ferenc azon fölkérésének, hogy tartsak előadást A nyelvöldrajztól a névföldrajzig III. című konferencián (Vörös 2012). Bár a három dél-dunántúli megye helynévköteteit korábban is jól ismertem, és felhasználtam különböző célú kutatásaimban, elmélyültebb feldolgozásukra csak az utóbbi években gondoltam.

1.3. A példaanyag bemutatásában – elsősorban a néprajzi szempontból hasznosítható adatok esetében – általában teljességre törekedtem. Az egyes községeket és városokat és azoknak bel- és külterületi neveit – a német nyelvű földrajzi nevek vizsgálatával foglalkozó dolgozatomhoz hasonlóan (Szabó 2013: 160–2) – ebben az írásomban is ugyanazon sorszámokkal közöltem, amelyekkel azok a felhasznált dél-dunántúli helynévkötetekben szerepelnek. Ugyanígy jártam el a felhasznált névadatokhoz kapcsolódó rövidítések, különböző népi közlések, magyarázatok bemutatásában, amelyről az alábbiakban részletesebben is szólok.

A horvát és szerb nyelvű névadatokra, mivel eléggé gyakran előfordult, hogy ezeknek számát nagymértékben növelhettem volna, a *stb.* rövidítéssel utaltam. A különböző bel- és külterületi nevek után található, a felszíni formára, a művelési ágra és/vagy például a történeti névanyagra (leginkább C., K. és P. betűvel) utaló rövidítéseket többnyire elhagytam, ugyanis ezek a kutatásaim alapjául szolgáló Baranya megyei földrajzinév-köteteknek az *Útbaigazítás az adattár használatához* és *A rövidítések és források jegyzéke* című bevezető részében egytől egyig megtalálhatók. Közülük például a horvát, illetőleg a szerb nyelvű helynevekre az *szh.*, a a német nyelvjárási névalakra az *n.* betű utal (vö. BMFN. II. 13–8). Ha viszont valamelyik földrajzi névhez fűződő közléssel, magyarázattal összefüggésben egy-egy rövidítésnek a vizsgálódás szempontjából jelentősége lehet, akkor azt természetesen figyelembe vettem, vagyis az adott helynév után nem hagytam ki. Így például közülük a P. rövidítés olyan névadatra utal, amely Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményéből származik. Ez példaanyagomban viszonylag gyakran szerepel, főleg akkor, ha a szóban forgó földrajzi névhez valamilyen néphagyomány vagy más, figyelmet érdemlő közlés is kapcsolódik. Itt említem meg azt is, hogy a *szh.* rövidítés csak a baranyai helynévkötetekben fordul elő, mégpedig eléggé nagy számban. Ha a szóban forgó objektum megnevezésére a horvát vagy szerb nyelvű példaanyagban kettőnél több változat található, mivel nincs külön jelezve, hogy az egyes adatok melyik nyelvhez tartoznak, ezért ezeknek a névvariánsoknak a besorolása rendkívül nehéz, csak a horvát és szerb nyelvet, valamint dialektusaikat nagyon jól ismerő szakember tud ebben állást foglalni. Ennek eldöntésében, megállapításában esetenként a felsorolt helynévváltozatok

sorrendje adhat némi fogódzót, amint arra a Kölked község bel- és külterületi nevei előtti bevezető részben található utalás rávilágít: „A nevek nem tükröznek egységes nyelvjárást, s mivel ugyanazt a nevet egy-egy nyelvi közösség többféleképpen ejti, ismétléskor más-más változatot közlünk. A szerb-horvát neveknél az első változat többnyire szerb, a második horvát vagy sokác” (BMFN. II. 527).

1.4. Itt jegyzem meg, hogy a földrajzi nevek között sok három-, négy-, ötnyelvű (sőt jó néhány esetben hat- és néha még annál is több nyelvű) adat fordul elő (így például Mohács névanyagában). Ami viszont a dolgozatomban felhasznált példákat illeti, az ezekben található, hangsúlytalan helyzetű, hangszínét vesztett, redukált (rövid) *e*-szerű beszédhang, valamint az ajakkerekítés nélkül képzett, illabiális *a* és hosszú labiális *ā* hangváltozat pontos jelölésétől el kellett tekintenem, és egyes példák bemutatásában helyettük a mellékjel nélküli *a* betűt kellett használnom. A helynévadatok közlésében természetesen arra törekedtem, hogy a déli szláv nyelvek megfelelő betűtípusait is alkalmazzam, és ez főképpen a mássalhangzók esetében volt lehetséges.

A bemutatott példák között leggyakrabban háromnyelvűek találhatók. Ez azal függ össze, hogy – főképpen a török hódoltság után – több baranyai faluban és városban magyar, német és délszláv (horvát és szerb) lakosság élt együtt. Amennyire megvalósíthatónak látszott, amint az előzőekben említettem, ebben az írásomban is viszonylagos teljességre törekedtem. Baranya, Somogy és Tolna megye földrajzi nevei alapján végzett kutatásaimat részben *forrás*nak, részben olyan *feldolgozás*nak tekintem, amelyet a további vizsgálódásokban hasznosítani lehet. Remélhetőleg lehetőség adódik dolgozatom egyes részeinek az oktatásban való felhasználására is, ezért törekedtem arra, hogy példák kiválasztásában ezt a szempontot is figyelembe vegyem.

II. A délszláv betelepülések vázlatos története, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra

1. A magyar–délszláv kapcsolatok igen régi keletűek, és ezeknek nyomai és következményei – időben és térben is változó mértékben – napjainkig fennmaradtak. A délszlávok eredetével, hazájukba, illetőleg Magyarországra történt betelepülésükkel kapcsolatos nézeteket a történeti kutatások általában két csoportba sorolják. Az egyik felfogás szerint a Dráva menti horvátok és a sokácok a honfoglaláskor itt talált szláv őslakoságnak az egyenes utódai lennének, akik Bácska, Baranya, Somogy és Zala területeire telepednek le. Más kutatások szerint viszont a délszlávok a törökdúlás korától kerültek hazánkba. Sarosácz György úgy vélekedik, hogy a nyelvi és az okleveles emlékeket tekintve egyik nézet sem fogadható el, hiszen a szlávok már a honfoglalás előtt megjelentek Pannóniában, majd a magyarság letelepedése után húzódtak déli területekre (l. részletesebben 1973: 371). Sarosácz szerint a magyarok és a különböző délszláv népcsoportok kapcsolatai a honfoglalásig nyúlnak vissza. Ennek kezdeteit és területi vonatkozásait ekképpen foglalta össze: „A magyarok letelepedésével a 9–10. században a délszlávok által lakott

terület nyugaton a Dráva mellé, míg keleten a Zselicség, Mecsek és a Sárköz vonaláig szorult vissza. Korábbi útjukat számos helynév jelzi, amely a 11. században már csak szórványként jelentkezik. Az Árpád-házi királyok ideje alatt sűrűen lakott településeket találunk: Kanizsa és a Kis-Balaton patakjainak környékén, Külső-Somogyban – különösen a Kapos, Koppány, Sió és a Balaton felső részén húzódó völgyek mentén, valamint a Zselicségben, a Mecsektől délre és keletre, a Duna és a Dráva által közrefogott mocsaras és dombos térségben. A Duna mentén két nagyobb települési folt mutatható ki: Baja környékén és a Dunát–Tiszát összekötő csatorna csücskétől délre. – A helynevek világosan bizonyítják, hogy ezekben a fálvakban a magyarság megjelenését követő évszázadokban a délszlávok és a magyarok vegyesen vagy egymás mellett laktak. A nevek megmaradása is ennek tulajdonítható, hiszen a magyaroknak a névadáshoz megvolt a maguk szokínese és nem volt szükségük azt a szlávoktól kölcsönözni” (1973: 372).

2. A délszlávok bevándorlása Magyarországra nagyjából a 15. század elejétől a 17. század végéig, a török kiűzéséig tartott, amelynek Sarosácz György három szakaszát különítette el. Betelepülésükben magyarok (pl. királyok, főurak) és különféle módszerekkel (kényszerrel, kedvezménnyel) törökök is részt vettek (l. részletesebben 1973: 373–81). Ezzel kapcsolatban csupán egy olyan körülményt említek meg, amely ennek a folyamatnak az elindításában és kibontakoztatásában fontos szerepet játszott. Ez a következő: „A betelepülésre vonatkozó első megegyezés Magyarország és Szerbia között a nikápolyi csata (1396) után jött létre, amikor Zsigmond király felismerte, hogy a török hódítás nemcsak a délszláv népekre jelent veszélyt, hanem a magyaroknak is” (Sarosácz 1973: 373). Ezután kezdődött a horvátok és szerbek betelepülésének első szakasza.

A délszláv népcsoportok bevándorlásának második időszaka körülbelül a 16. század elejétől az 1680-as évek végéig tartott. Áttelepítésüket 1520-tól évtizedeken keresztül a horvátországi főurak (így pl. az Erdődiak, Nadasdiak, Zrínyiek) szorgalmazták, akiknek Magyarországon is voltak földbirtokaik. A horvátokat más délszláv (főképpen szerb és bosnyák) néprészlegek is követték, mégpedig leginkább olyan területekre (pl. a Duna–Tisza közére, Tolna megyébe), amelyek a törökök pusztításai miatt néptelenedtek el. Ezt a folyamatot – részben kényszerrel, részben bizonyos kedvezmények megadásával – a törökök is támogatták (l. erről részletesebben Sarosácz 1973: 376–81).

A történeti kutatások alapján Sarosácz a délszlávok betelepülésének harmadik szakaszát az 1687–1690-es évekre teszi, amelynek során – miután a császári seregek kiverték a törököt az ország déli területeiről – a szerb lakosság tömeges betelepődése mellett boszniai katolikus bosnyákok, továbbá bunyevácok és sokácok is kerültek hazánkba (l. részletesebben Sarosácz 1973: 381–2). Ez a Magyarországra irányuló bevándorlási hullám egészen a török kiűzéséig tartott, sőt még a 18. században is folytatódott.

3. A hazánkba vándorolt délszlávok – miként Sarosácz György írja – „nemzeti hovatartozás szerint horvátnak, szerbnek vagy pedig szlovénnek vallják magukat. Számuk a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének a becslése

szerint: 94700 horvát, 7000 szerb és 5500 szlovén, összesen 107200 fő” (1973: 369). A Dél-Dunántúltra (Baranya, Somogy és Tolna megyébe) – egy-két kisebb szlovén nyelvű népcsoport kivételével – főképpen horvátok és szerbek települtek. Mind a két nép – főleg a horvát – jó néhány, kisebb-nagyobb etnikai csoportot alkot, ezeknek felosztását Sarosácz dolgozta ki és mutatta be részletesen (1973: 369–70). Etnikai csoportosítását nyelvészeti és néprajzi szempontú kutatásaimban, az általam felhasznált földrajzinév-kötetektől összegyűjtött példák bemutatásában és összevetésében egyaránt hasznosítani igyekeztem.

3.1. A délszlávok több évszázadig tartó bevándorlása a Dél-Dunántúltra is kiterjedt. A történeti adatok azt mutatják, hogy horvát és szerb népcsoportok jelentős számban elsősorban Baranya megyébe kerültek. Ez abból is kiténik, hogy a megye kétkötetes helynévtárában igen sok szerbhorvát nyelvű bel- és külterületi elnevezés fordul elő. Ennek okát, háttérét megerősítik azok a népességtörténeti összefoglalók, amelyek minden egyes község és város földrajzinév-anyagának közzététele előtti fejezetben található. A korábban napvilágot látott megyei, járási és más kiadványokkal összevetve – értékes és hasznos újításként – a baranyai földrajzinév-kötetekben, Tímár György kiváló munkájaként, a török hódoltság korától kezdődően minden egyes helység népességtörténetéről több szempontból felhasználható, kellően részletes áttekintések találhatóak. Ezekből jól kiténik, hogy milyen sok baranyai településre került horvát és szerb lakosság. A pontos adatokon nyugvó, az egyes nemzetiségek demográfiai, településtörténeti adatait tartalmazó összefoglalásoknak nagy hasznát láttam egyes többnyelvű (pl. német és déli szláv telepítésű) községek, városok helyneveinek a vizsgálatában.

3.2. Szita László *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* című könyvének az Előszó című fejezetében arról olvashatunk, hogy a 18. században különböző délszláv népcsoportok (bosnyákok, bunyevácok, horvátok, sokácok és vendek) költöztek Somogyországba, a szerb nyelvű bevándorlók pedig, akiket *rácoknak* neveztek, a 16. század végétől kerültek a megyébe (l. részletesebben Szita 1993: 3–6). Ennek ellenére Somogy megye akkoriban és a későbbiekben is nagyrészt magyar népességű maradt (l. erről MNL. 4. 1981: 468). A délszlávok (leggyakrabban *horvátok*, kisebb számban *szerbek*, egy-két esetben *vendek*) betelepülésének következtében a szóban forgó község vagy város lakossága összetételének megfelelően déli szláv nyelvű földrajzi nevek keletkeztek, amelyek – a helyi nyelvi közösségek jövőjének, sorsának alakulásától függően – kisebb-nagyobb mértékben szinte napjainkig fennmaradtak. Ha azonban egyes településekből valamilyen oknál fogva a rácok elköltöztek, akkor a helyi (magyar és/vagy német) lakosság általában a *rác* népnévvel alkotott bel- és külterületi elnevezésben őrizte meg ennek emlékét.

Míndez, ami legalábbis a bevándorolt délszlávokat és német lakosságot illeti, nagyrészt Baranya és Tolna megye népesedéstörténetére is érvényes. Bízom benne, hogy a három dél-dunántúli megye helynévanyagából kiválasztott példák bemutatása, nyelvészeti és néprajzi szempontú vizsgálata az együtt élő nemzeti-

ségek (horvátok, szerbek, németek és magyarok) kapcsolatát, nyelvi és kulturális egymásra hatását is hűen tükrözi.

3.3. Amint azt az előzőekben kifejtettem, a délszláv népcsoportok Magyarországra való bevándorlása több hullámban történt, és már a török kiűzése előtt elkezdődött. Kétségtelen tény azonban, hogy betelepülésük a 17. század végétől erősödött föl, és öltött nagyobb méreteket. Hasonlóképpen ment végbe a délszlávok Tolnába való bevándorlása is, amint azt Bellér Béla így összegezte: „A megye betelepítése mindjárt a török kiűzése után megindult. A magyarok északról dél felé, a különböző délszláv elemek, főként szerbek, délről északi irányba húzódtak. 1696-ban a megye területén 448 szerb (rác) és 488 magyar háztartást írtak össze. A szerb terjeszkedést azonban visszavetette a Rákóczi-szabadságharc, amellyel a délszlávok – a Habsburgok megosztó politikája következtében – szembefordultak, és visszavonulásra kényszerültek” (1981: 63).

3.4. A fentebb kifejtettek rávilágítanak arra, hogy a Dél-Dunántúlra bevándorolt délszlávok története, helyzete különbözőképpen alakult, és ezzel összefüggésben az egyes megyékben nagyon eltérő számban maradtak fenn horvát és szerb nyelvű földrajzi nevek. Az alábbiakban remélhetőleg sikerül majd bemutatnom, hogy a kutatásaim forrásául szolgáló baranyai, somogyi és tolnai névgyűjtemények eredményesen használhatók fel annak feltárásában, hogy az ottani községek és városok névadataiban milyen mértékben őrződtek meg a horvát és szerb nyelvű bel- és külterületi elnevezések és a hozzájuk kapcsolódó különböző néphagyományok. Ha pedig nem maradtak fenn, az mivel magyarázható, abban milyen okok játszottak közre.

III. A dél-dunántúli horvát, szerb és szórványos szlovén betelepülések nyelvi nyomai a helynevekben

A) A rác népnévvel keletkezett hely- és helységnevek

1. A rác népnév jelentése, használata

Ismeretes, hogy a különböző népnevekből (pl. cseh, francia, német, orosz, rác) család-, település-, bel- és külterületi nevek egyaránt keletkezhetnek, és ezeknek vizsgálata nemegyszer más tudományterületeket is érinthet. Ezek közül itt csupán egy írást említek meg, Rác Anita Népeségtörténet és helynévkutatás című kitűnő tanulmányát, amelyben a régi Bihar megye etnikai viszonyait vizsgálta népnévi eredetű, 1600-ig adatolható településnevek alapján (2004: 63–89). Mint-hogy a Dél-Dunántúlon a *rác* népnév a bel- és külterületi nevekben elég gyakran előfordul, ezért az alábbiakban ezeket is sorra veszem.

1.1. A történeti kutatások szerint kezdetben – a 14. század végén – szórványosan, később pedig már tömegesen délszláv (először elsősorban szerb nyelvű) lakosság

vándorolt be hazánkba (vö. MNL. 5, 1984: 9). Ezeket a néprészlegeket akkoriban leggyakrabban *rácok*nak nevezték. Mivel a 'szerb' értelmű *rác* lexéma a nyelvhasználatban napjainkra visszaszorult, régiesnek hat és jelentése elhomályosult, és mivel a földrajzi nevekben viszonylag sok példa van rá, hasznosnak látszik különféle értelmezéseit röviden áttekinteni.

A szótárak közül a *rác* népnév különböző jelentéséről, eredetéről és használatáról a legbővebb összefoglalást *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* tartalmazza, amelyben a következő adatokat találjuk: „*rác* 1150 k./13–14. sz.: terram *Racy* subiugaverunt” hn. (An. 42.); [...] 1403: „Johanne *Racz*” szn. (Oklsz.); [...] J: A) fn. 1403: 'szerb ember; Serbe' [...] B) mn. 1494: 'a szerbekkel kapcsolatos, rájuk vonatkozó; serbisch' (Oklsz.). [...] Tulajdonnévi eredetű. A délszerbiai város, Novi Pazar régi *Ras* nevéből alakult. Ez a név [...] latin nyelvű forrásokban *Rasa*, *Rascia*, *Raxia* alakban tűnik fel mint egy, a mai Novi Pazar közelében fekvő egykori vár neve. E vár köré mint központ köré egyesítette Nemanja István főzsupán (1159–1196) az összes szerb tartományokat, s ezzel a központtal alapította meg az önálló szerb birodalmat. – A m. *rác* szó a magyarok és a szerbek politikai érintkezésének emléke. Népnévvé a **Rácföld*, *Rácország* típusú összetételből való elvonással vált; vö. *francia*, *muszka*. [...] – Mint közszót a *szerb* népnév kiszorította a használatból, de magyar családnévként gyakori (TESz. 3: 326). Jelentéséről az ÉKsz.-ban ezt találjuk: „*rác* mn és fn *rég* (Mo.-on élő) szerb” (2: 1136). Ezzel szemben a *rác* lexémának népnévként való előfordulására az ÚMTsz.-ban egyáltalán nincs adat, csupán egy-két szókapcsolatban és <vmilyen betegség elűzésére mondott ráolvasásban> bukkan föl (4: 643). A 'szerb' jelentése mellett azonban az országban többfelé más értelemben is elterjedt. Szilágyi Mihály például 'délszláv' jelentésben gyűjtőfogalomként használta azoknak a népcsoportoknak a megnevezésére, akik Horvátország, Szerbia és Bosznia különböző vidékeiről kerültek Tolnába (l. részletesebben 1983: 49).

Sarosácz György a hazai délszlávok eredetével és történetével foglalkozó kutatásokról – a *rác* elnevezést is érintve – ezt állapította meg: „Ennek az irodalomnak a nagyobb része történelmi, kisebb része néprajzi adatokat tartalmaz. A történelmi dolgozatok szerzői általában megelégedtek az adott etnikai csoport általános megnevezésével (pl. bunyevác, sokác), és nem törekedtek közelebbi meghatározásra. Igen gyakori sajnós, hogy a »*rác*« elnevezést használják, amely pontatlansága miatt sok zavart okoz” (1973: 369). A *rác* népnév használatáról Szilágyi Mihály pedig így vélekedett: „Az alábbiakban »*rác*«-nak nevezzük mindazokat a délszlávokat, akik Bosznia, Szerbia és Horvátország különböző tájairól kerültek vidékünkre. A magyar nyelvhasználatban ez a gyűjtőfogalom éppúgy meghonosodott, mint a »sváb« kifejezés” (1983: 49).

1.2. A *rác* köznév használata, jelentése körül kialakult bizonytalanságot valamegyest növeli, és Sarosácz véleményét erősíti meg például az a tény, hogy népnévként Kelet-Magyarországon 'rutén, tót' értelemben is előfordul, amint arra Nyírbéltek község népességtörténetének következő összefoglalása utal: „A település lakói a középkorban magyarok voltak. A későbbi századokban idegen népelemek telepedtek le a községben. A hagyomány szerint a XVIII. század elején

települtek a Kárpátaljáról és Sáros megyéből ún. rácok (rutének, tótok) a faluba. Az 1773. évi összeírás magyar és rutén lakosságú településnek említi.” A *rác* népnévvel kapcsolatban Nyírmihálydi történetének vázlatos áttekintésében a következőket találjuk: „A község református temploma nagyon régi, a hagyomány szerint a XVI. század végén építették, és rác templomnak nevezték, sőt nevezik még napjainkban is. A faluban ugyanis a XVI. században főként rácok laktak, ezért Rácmihálydinak is nevezték” (SzSzMFN. 3: 133, 283). Megjegyzendőnek tartom, hogy Nyírmihálydi idézett történeti adataiból a *rác* névelem pontos jelentése nem tűnik ki, valamint azt is, hogy egyik falu névanyagában sincs olyan földrajzi név, amely a *rác* népnévvel keletkezett volna. Mindehhez azt kell hozzátennem, hogy a *rutén* és a *tót* népneveknek a TESz. szerint két-két jelentése ismert (vö. 3: 466, 951–2), a *rác* viszont, amint fentebb már bemutattam, sem ’rutén’, sem pedig ’tót’ értelemben a TESz.-ben nincs adatolva. Itt említem meg, hogy munkámban helylyel-közzel a *rác* közzót stilisztikai okokból a *délszláv* lexéma szinonimájaként jómagam is használom, mégpedig gyűjtőnévként a bosnyákok, horvátok, szerbek és (nagyon ritkán) a szlovénok megnevezésére.

2. A *rác* népnévvel keletkezett helységnevek

A délszlávok (szerbek) hazánkba településének nyoma maradt például néhány, a *rác* népnévvel összefüggő helységnevében. Erre Kiss Lajos Földrajzi nevek etimológiai szótára című kitűnő munkájában néhány példát is találtam. Ezek a következők: **Rácalmás**: „A tizenöt éves háború (1591–1606) idején elpusztult magyar lakosság helyére a 17. század elején szerbek költöztek; rájuk utal a *Rác*-előtag”. – **Ráckeresztúr** nevének *rác* előtagja is a szerbek bevándorlásával magyarázható. Eredetéről például a következőket találjuk: „[1740: *Ratz Keresztur* ... de I. 1347/1378: *Kerezthur*] A *Keresztúr* hn. azzal kapcsolatos, hogy a falu templomát a Szent Korona tiszteletére szentelték. A megkülönböztető szerepű *Rác*-előtag az 1629 táján betelepülő szerbekre utal.” – **Ráckeve** nevének *rác* előtagja is a város településtörténetével függ össze: „Az Al-Duna melletti *Keve* [...] város szerb (*rác*) lakói 1439-ben a törökök elől elmenekültek, és 1440-ben I. Ulászló király engedélyével megtelepedtek abban a Csepel-szigeten fekvő, lakatlan helységben, amelynek addig *Abraamberke* [...] *Zenth Abram theleke* volt a neve, s amelyet az al-dunai szerbek beköltözésétől fogva *Kiskevi*-nek, *Kevi*-nek, majd *Ráckevé*-nek kezdtek hívni.” – Rácszentmiklós településnév időbeli előfordulásának adatai pedig a következők: „[1796: *Rátz-Szent-Miklós* ... 1370: *Zenthmiclos* ... 1354/1358: *Ladan Zentmiclos* ... 1347: *Szentmiklós* (modernizált alak): FMTÉ. 6: 286 is] [...] A *Szentmiklós* hn. azzal kapcsolatos, hogy a helység templomát Szent Miklós tiszteletére szentelték. A megkülönböztető szerepű *Rác*-előtag szerb telepésekre utal” (FNESz. 2: 391–2).

3. A rác népnévvel keletkezett bel- és külterületi nevek

3.1. Kutatásaim középpontjában ebben a dolgozatomban is a földrajzi nevek nyelvészeti és néprajzi szempontú számbavétele, vizsgálata áll. Az egyes névkötetektől összegyűjtött adatok számából egyértelműen az rajzolódott ki, hogy a Baranyába, Somogyba és Tolnába vándorolt horvátok és szerbek lakta községek és városok nyelvi példaanyaga jóval gazdagabb, mint a földrajzi nevekhez fűződő néprajzi értékű közléseké. Ezért gondoltam arra, hogy a két fő fejezet közül először a horvát és a szerb betelepülések nyelvi nyomaként fennmaradt helynevek számbavételét végzem el.

A délszlávok Dél-Dunántúlra történt betelepülésének kétféle nyelvi nyoma örözhedett meg. Egyrészt ide tartoznak azok a bel- és külterületi elnevezések, amelyek a *rác* (ritkábban *szerb*) népnévvel keletkeztek, ha valamilyen okból egyes helységekből a szerbek elköltöztek. Az ott maradt helyi (magyar és/vagy német) lakosság általában a rác népnévvel alkotott bel- és külterületi nevekben őrizte meg ennek emlékét. Másrészt ide veendők azok a horvát és szerb (egy-két esetben vend ’szlovén’) nyelvű helynevek, amelyek a vizsgálatra kiválasztott névkötetekben találhatóak, és amelyeket egy külön fejezetben mutatok be, és elemzem majd részletesen.

3.2. Az oszmán-törökök évszázadokig tartó terjeszkedésével összefüggésben, amint arról már részletesen is szót ejtettem, Magyarország területére többfelé délszláv népcsoport került. Mivel ezeket a néprészlegeket (közülük főképpen a szerbeket) általában *rác*oknak nevezték, bevándorlásuk nyoma a *rác* népnévvel keletkezett földrajzi nevekben is fennmaradhatott. A következő alfejezetben Baranya, Somogy és Tolna megye helynévkötetei alapján ezeknek az előfordulását vizsgálom. Ehhez természetesen a szóban forgó kiadványoknak mindegyik *rác* kezdetű adatáról el kellett döntenem, hogy az valamelyik délszláv népcsoporttal (leginkább az oda települt szerbekkel) hozható-e kapcsolatba, vagy pedig (jóval ritkábban) olyan földrajzi név, amelyben a *Rác* családnév rejlik, vagyis nem tartozik a rácok emlékét őrző földrajzi nevekhez. Az utóbbi csoportba sorolható, ilyen típusú példák a következők: Somogybabod: 19/40. *Rác-dűlő* [...] Tulajdonosa családnévéről. – Töröcske: 172/35. *Rác-Gergő-gödör* [*C. Rátzgergely*] (SMFN. 98, 537). – Dunaszentgyörgy: 42/85. *Rác-kut* [...] Kú. Rác nevű birtokos földje végében (TMFN. 227).

3.3. Az alábbiakban a Baranya, Somogy és Tolna megyei helynévkötetek azon névadatait mutatom be részletesebben, amelyekben a *rác* köznév ’valamelyik délszláv (főképpen szerb) népcsoport tagja’ értelemben fordul elő. Itt vettem számba azokat a földrajzi neveket, amelyek a török hódoltság idején kezdődött szerb és horvát betelepüléseket követően, bizonyos idő eltelte után (elsősorban a szerbek elvándorlása nyomán) keletkeztek, és amelyeket a velük együtt élő vagy később odatelepült más nyelvű (magyar, német stb.) lakosság teremtett, alakított ki.

Baranya megye

Alsómocsolád: 11/101. *Pusztatemplom* : *Pusztaszentegyház* [T 1: *Pusztá Templom Düllő* ... MoFnT2: *Pusztatemplom*] Do, sz, sző. [...] – P. szerint „régenteen egy templom állt itt, állítólag, rác templom, alapjából még most is találni részleteket.” – **Egyházaskozár:** *Kozár* : *Kazár* : *Egyházaskozár* : *Ráckozár* : n. *Kozart* [...] – P. sz. „Népesítése állítólag egy *Csarnovits* nevű rác patriarcha alatt történt volna, ki a rácokat Szerbiából hozta volna erre a vidékre [...] a rácok mindég fogytak, úgy hogy jelenleg (1865-ben) még csak 10 család lakik itt. A népmonda szerint, a mikor a rácok e vidéket megszállták, egy *Kóza* nevű nő szerepelt volna mint földesuraság, és miután az egész népség rácokból állott, a község »*Rácz-Kozárnak*« neveztetett volna el.” 7/15. *Rác-temető* : n. *Ráce Kerihóf* 'Raitzen Kirchhof'. A falu egykori szerb (rác) lakosságának temetkező helye volt. 7/32. *Rác köz* [...] Hajdan szerbek (rácok) lakták. 7/35. *Rác-templom* : n. *Ráce Kerih* 'Raitzenkirche'. Itt állott a szerbek temploma. – **Hásságy:** 148/30. *Hátsó Ráchögy* : n. *Ráce perih* 'Raizenberg'. A. sz. régen itt volt a rácok faluja. – **Hegyhát-maróc:** 12/34. *Kálvária* : *Rác-temető* : n. *Kalfáripereg* 'Kalvarienberg' [...] – P. sz. „Kálváriahegyről [...] itten régen egy *Rácz templom* állott.” – **Hidas:** *Hidas* : n. *Hidas* : n. *Hitas* [...] A hódoltság végére magyar lakossága mellé gk. délszlávok települtek. Ők népesítették be később a *Ráchidas* nevű falut. A 18. század első negyedében kat. délszlávok, a század második negyedében németek telepedtek itt le. Ez utóbbiak faluját később *Némethidas* néven jegyezték fel az összeírásokban. A század végére a kat. délszlávok elhagyták a falut, és német többségűvé vált a helység. 109/21. *Ráctemplom* : n. *Racekherih* 'Raitzenkirche' É. Ma lakóház van a helyén. A benne volt ikonokat Grábócra vitték. 109/32. *Rácfalu* : n. *Racetarf* 'Raitzendorf' [K12: *Raczendorf* P: *Rácz Hidas* MoFnT2: *Rácfalu*] Fr. A falu északi része. P. sz. „már 1685-ben letelepedett néhány szerb család”. – **Kárász:** 24/163. *Rác-horgos* : *Rácok horgosa* Hor. A. sz. katonák vonultak erre. A 18. sz.-i rácdúlás emlékét őrizheti a név. – **Kékesd:** 199/143. *Rác-vögy* [K2: *Rácz Völgy*... K12: *Rácz völgy*; l, sz P: *Rátföld*; l] Vö, Ds, sz, e, l. [...] – P. sz. „valamikor a monda szerint menekő rácok tanyája vala.” – **Köblény:** 19/9. *Ráckassz* 'Raitzengasse' [*Béke u*] U. Rácok (szerbek) laktak itt régen. 19/51. *Rác-temető* : n. *Rácfriedhof* 'Raitzenfriedhof' [...] Egykor szerb temető volt itt. – **Mecseknádasd:** 110/188. n. *Rácekróve* 'Raizengraben' [...] – A. sz. régen éltek rác (szerb) családok Nádasdon. Itt és főleg a Kecse-háton voltak a tanyáik (szállásaik). – **Mekényes:** 1/171. n. *Rácevingert* 'Serbische Weingarten' [K8/a: *Rácz Szőlők*] [...] – P. sz. „szőlőhegy, mely Rácok által ültetett bé.” – **Pécs:** 134/1939. *Némötürög* : *Ürög* : *Rácváros* [...] A határnak ez a része korábban Magyarüröghöz tartozott. [...] – P. sz. „Ide tartozik még [Pécshez] a város nyugati határszélén *Rácváros*, melly név 1689-ik évben keletkezett [...] ezen időben a Rátzok és a Katholikus egyház között egyesség jött létre, időközben azonban surlódások támadtak a kiegyezett felek között, és Rátzok vagy Bosnyákok több jelét adták gyűlöletüknek, így 1693-ik évben ellenök panasz tétetett és az határozottatott, miként ha egy holnap nem okulnának, tartoznak a várost elhagyni; ez nem történvén meg, így a püspöki igazgató beleegyezése folytán, a nevezett helyen telepedtek meg.” – 1691–1693-ban Pécs

város területét el kellett hagyniok a görögkeleti vallásúaknak. Ekkor telepedtek meg Ürög területén a volt pécsi rácok; a falujukat a 18. században *Rácürögnek* nevezték. A 18. század második felében kezdtek németek idetelepedni; a század végére a szláv lakosság elköltözött. 1781-ben létesült a (rkat.) plébánia. Ekkor a lakók többsége német volt, és a falu nevében is megmutatkozott ez. Ekkor már *Németürögnek* nevezték a plébániát, a köznyelven azonban nem veszett el a régebbi *Rácváros* név. A faluban rövidesen megjelent a magyar lakosság is. A 18. század folyamán többségében magyar nyelvűvé vált a helység. 134/2009. *Rácváros* Fr. Volt, most Vr. A mai Rácvárosi-templom közvetlen környékének P. sz. már 1704 óta *Rácváros* a neve. – **Pécsvárad:** 117/195. *Szőlők* : *Rácok szőlője* [K12: *Rácok Szőlő*, sző, sz P: *Rácok szőlője*; sző N: *Rácok szője*] Do, sző, sz. Ma már részben beépült. – **Szigetvár:** 87/238. *Ráctemplom*. Az itt lévő görögkeleti templomot 1950 körül bontották le, a helyén lakóházak vannak. A bosnyákok a török uralom éveiben települtek itt le; és ettől a templomtól északra fekvő városnegyedben éltek. Egyesek 1920-ban a szerbekkel együtt visszaköltöztek, nagyobbik részük azonban elmagyarosodott. Ma csupán egy-két öreg őrzi a régi nyelvet. – **Vokány:** *Vokány* : *Siklósvokány* : n. *Vakan* [...] [BC1: *Racz Vocany, Volka*...] 190/50. *Rác-kertők* : n. *Rácen Hófstel* 'Raizen Hofstell' [...] A falu egykori rác 'szerb' lakóiról kapta a nevét. Stb. (BMFN. I. 42, 81, 82, 104, 111, 138–9, 157, 461, 545, 546, 547, 556, 759–60, 762, 863, 1049, 1052). – **Beremend:** 320/18. *Szerb utca* : *Rác utca* : *Gatyaszár utca* : n. *Racegasze* 'Raizengasse' [...] Régen itt főleg szerbek (rácok) laktak. Két rövid utca ezen a helyen torkollik egymásba, ezért kapta az utca a tréfás Gatyaszár nevet. 320/20. *Rác-temető* : n. *Racefrithóf* 'Raizenfriedhof' [...] Korábban itt szerb temető volt. 320/86. *Püspökboj* : *Rácboj* [...] Lh, Maj. – *Boja középkori magyar falu* [Györffy 1: 288] a török hódoltság elején elnéptelenedett. A hódoltság végén itt rácok (szerbek) laktak. 1700 körül ismét pusztává lett. A múlt század elejétől kezdett ismét benépesedni. Beremendhez hasonlóan soknemzetiségű volt: magyar, német, r. kat és g. kel. vallású délszláv (főleg szerb) lakosság élt itt együtt. – **Borjád:** 227/6. *Szerb templom* : n. *Ráce Kerih* 'Raizisch Kirche' [*Görögkeleti templom*] É. 1770 táján épült. – **Csányoszró:** 260/54. *Vár-sziget* [K5, 8, 9, P: ~] Ds, e. K5 sz. „Benne épületrom helye kis kiemelkedéssel”. – P. sz. „hajdan ingovánnyal körülvett hely az erdőben, s a rácfutás alkalmával itt vonták meg magukat a vidék Magyar lakosai”. A. sz. 40 × 60 m-es földvár romjai láthatók a szigeten. 260/150. *Vívó-domb* [...] P. sz. „a rácfutás alkalmával itt csatározás történt a rácok és a magyarok közt.” – **Dunafalva:** 205/205. *Rác-szállások* : n. *Ráce Szalase* 'Raizen Gehöfte' : szh. *Szalási* : szh. *Kod racki szalási* 'a rác szállásoknál' : szh. *Szrpszki szalási* 'szerb szállások' [...] Régebben a szerbek szállásai. – 1844-ben valószínűleg itt, a „Alsó Szigeti Kertekben *Maláti Szálláson*” 7 magyar, 38 szerb szállás és kert volt. 205/332. *Rác-kobója* : n. *Rác-szute* 'Raizische Sutte' : szh. *Szrpszka kobolya* [...] Mf. sz, korábban szántó, mocsár. – **Dunaszekeső:** 204/134. *Rácmála* : n. *Rácmále* : n. *Rácevingl* 'Raizisches Winkel' : szh. *Rácmahala* : szh. *Racki kraj* 'rác negyed' : c. *Szirbicko vulica* 'szerb utca' [...] U. A harmincas évekig szerbek laktak. – Erdősmecske: 191/175. *Rác-szurdok* : n. *Rácsih Houl* 'Raizische Hohle' : szh. *Grobjanszki put* 'temetői út' Út, szurdok a szerb temető felé. – **Feked:** 192/121. *Rácföld* : *Rác-föd* :

n. *Stanberg* 'Steinberg' : n. *Ráceféltsztálr* 'Raizenfeldsteile' [...] – Nh.: Rácoké volt, akik a németek előtt laktak itt. – **Geresdlak**: 197/326. *Ráckirbét* : n. *Rácekhirve* 'Raizen Kirchwei' : n. *Rácekhierhoff* 'Raizenkirchhof' [P: *Raczkirrhof* 'Raczkirbet'] [...] – Nh.: Rác település emlékét őrzi. – A *Kirbet* föltehetően a n. *Kirchwei*-ből alakult szh. *kirbaj*, *Kirvaj* 'templomi búcsú' eltorzított változata. 197/357. *Rácgeresd* : *Rácgeresdi-rétek* : n. *Ráckeres* 'Raizgeresch' : n. *Ráckereser Vize* 'Raizgerescher Wiesen' [...] – Nh.: Itt régen rác település állott. – **Kékesd**: 199/134. *Rác-vőgyi-forrás* F a hasonló nevű völgyben. Ez látta el vízzel a Mocsilákat. – **Kisjakabfalva**: 256/25. *Szerbtemplom-fődek* : n. *Racise Kherihóftajl* 'Raizische Kirche Hoftheile' [...] A. sz. ezen a helyen volt a régi falu, amelyben szerbek laktak. Az ásatások során 1740-ből származó sírt tártak fel, valamint régi kerámiamaradványokat. 256/33. n. *Racise Kherihóf* 'Raizische Kirchhof' Te. Régi ráctemetőt tártak itt fel. A leletek az 1740-es évekből származnak. – **Mohács**: 223/992. szh. *Szrpszki szalasi* 'Srpszki salaši' : szh. *Racki szalasi* 'Racki salaši' [...] S, sz, régebben szerb szállások. – **Nagyharsány**: 282/281. *Rácok főgyge* [K8: *Rác föld, Rácok földje*] S, sz. P. sz. „a Rácok földje, mely a Beremeni rácok földjével határos.” – **Palotabozsok**: 196/11. *Rác-temető* : n. *Rácis Khirhoff* 'Raizischer Kirchhof' : c. *Szirbicka murmunci* 'szerb temető'. – **Siklós**: 281/125. *Rác-templom utca* : *Rác utca* [...] U. Rácok laktak ebben az utcában. – **Siklós-nagyfalu**: 300/51. *Rácok hele* [...P: *Rácok helye; sz*] [...] A monda szerint itt verték meg a rácok a nagyfalusiakat. – **Székelyszabar**: 213/200. *Rácok földje* : *Rácengrund* : n. *Ráce Krontsztaile* 'Raizer Grundteile' [...] Os, sz, korábban szülő. – Nh.: Egykor szerbek települése, ill. a földje volt. – **Véménd**: 193/36. *Szerb iskola* : *Szërb iskola* : n. *Rácsih Sull* 'Raizische Schule' : j. *Szerbise Súl* 'Serbische Schule' : szh. *Skula* 'Škola' : szh. *Szrpszka skola* 'Srpska škola' : rc. *Iskúla dő szürp* 'szerbek iskolája' É. Az egykori szerb lakosság iskolája volt. Stb. (BMFN. II. 36, 48, 60, 121, 149, 150–1, 168, 221, 243, 248, 313, 501, 559, 661, 662, 679, 681, 782, 797, 862, 942, 944–6).

SZAKIRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1979. Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a Levétári források tükrében. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya megyei Levéltár évkönyve*. Pécs, 335–46.
- Andrásfalvy Bertalan 1989. „Baranya megye földrajzi nevei” és a néprajz. *Baranyai Művelődés* 3: 34–8.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- H. Balázs Éva 2000. A Baranya-háromszög. (A visszacsatolás munkaanyaga 1941-ből). In: Maria Erb – Elisabeth Knipf (Hrsg.): „und thut ein Gnügen Seinem Ambt”. Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Budapest, 535–8.
- Bálint Sándor 1998. *Ünnepi kalendárium július elsejétől november harmincadikáig*. A Mária-ünnepnek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából 1–3. Mandala Kiadó, Szeged.
- Barabás Jenő 1971. Földrajzi nevek a néprajzi kutatásban. *Magyar Nyelvőr* 95: 463–6.

- Barics Ernő 1989a. A BMFN mint a szláv névtan és a dialektológia fontos forrása. *Baranyai Művelődés* 3: 20–6.
- Barics Ernő 1989b. A Zselic földrajzi neveinek szerbhorvát rétegéről. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. – Budapest, 73–6.
- Bellér Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története*. Budapest.
- BMFN. I–II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. 4. bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 181–3.
- Gerstner Károly 2008. Helynevek magyar–német nyelvi és kulturális környezetben. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Budapest, 130–6.
- Guttman Miklós 2002. *Szláv elemek egy magyar falu – Nárái – nyelvében*. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények Közlemények 1. Vas Megyei Levéltár. Szombathely, 43–7.
- Guttman Miklós 2008. A földrajzi nevek szláv rétegéről a nyugati magyar régióban. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Budapest, 137–42.
- Hadrovics László 1964. Történelem és művelődés a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelvőr* 88: 315–9.
- Hadrovics László 1970. A magyar délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 235–9.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen.
- Hoffmann István 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hoffmann Ottó 1989. A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. – Budapest, 323–8.
- Hutterer Miklós 1973. A magyarországi német népcsoport. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–117.
- Kálmán Béla 1967. A népetimológia helységneveinkben. *Magyar Nyelvőr* 91: 1–11.
- Kálmán Béla 1989a. A Baranya megye földrajzi nevei c. kiadvány nyelvtudományi értékei. *Baranyai Művelődés* 3: 11–4.
- Kálmán Béla 1989b. Párhuzamos helységnevek. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. – Budapest, 120–3.
- Király Lajos 2002. „Hires betyár vagyok...”. *A betyár alakja a somogyi népköltészetben*. Somogy Megyei Honismereti Egyesület. Kaposvár.
- Király Lajos 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban (Cikkek, tanulmányok)*. Örökség Kaposi Kiskönyvtár 24. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése. Kaposvár.
- Kiss Lajos 1983. Tolna megye földrajzi nevei (ismertetés). *Magyar Nyelvőr* 107: 246–8.
- Kiss Mária 1977. A magyarországi délszlávok folklórkutatásának áttekintése. *Néprajzi Füzetek* 2. Budapest.
- Kiss Mária 1988. *Délszláv szokások a Duna mentén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest.

- Kósa László 1975. A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945–1974. *Ethnographia* LXXXVI: 422–36.
- Magyar Zoltán 2010. A földrajzinév-gyűjtések folklorisztikai jelentősége. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–23.
- Manherz Károly 1981. A magyarországi németek néprajzkutatásainak vázlatos áttekintése. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai (1980.szeptember 30. – október 2)*. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, Budapest–Békéscsaba, 635–49.
- Manherz Károly 2000. A magyarországi németek és népi kultúrájuk. Kutatástörténeti vázlat. In: Gergely Jenő (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik század és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 313–34.
- Máté Gábor 2010. Migráció és népségcsere a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–214.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 977–1982.
- Mollay Károly 1989. Névtani tanulások a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kötetből. *Baranyai Művelődés* 3: 15–9.
- Ördög Ferenc 1989. Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai. *Baranyai Művelődés* 3: 27–33.
- Ördög Ferenc 1997. Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. 383–8.
- Penavin Olga 1989. A BMFN szlavisztikai értékeiről. *Baranyai Művelődés* 3: 54–5.
- Pesti János 1985. A közzététel és a szerkesztés tapasztalatai a BMFN. I. és II. kötete alapján. In: Békési Imre (szerk.): *Név és névkutatás. Az Inczei Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai* (Szeged, 1984. április 13–14.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. 83–91.
- Pesti János 1989a. Összefoglaló. *Baranyai Művelődés* 3: 70–3.
- Pesti János 1989b. Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.* A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. – Budapest, 156–9.
- Pesti János szerk. 2002. *Az ördögszántotta hegy*. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek. Szerkesztette és a bevezetőt, függeléket írta Pesti János. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Pesti János 2013. *Pécs utca nevei 1554–2004*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Póczos Rita 2008. A párhuzamos helynévadás. In: Bölcseki Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Budapest, 223–30.
- Rácz Anita 2001. Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében. *FUD*. 8: 491–9.
- Rácz Anita 2004. Népségtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok I*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 8. Debrecen.
- Reuter Camillo 1966. A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. *Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből*. Budapest, 107–14.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi nevekben. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- Sarosác György 1973. Magyarország délszláv nemzetiségei. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 369–90.
- Schwing, Josef 2011. *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südransdanubiens (Ungarn)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Universitätsverlag, Debrecen.

- Schwing, Josef 2013. *Ortsnamen als Identitätssymbole. Das Beispiel der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*. Kézirat.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László és Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szabó József 1988. Miben hozott újat a baranyai névgyűjtemény? *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32: 276–80.
- Szabó József 2000. A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): „*Magyarok eleiről*”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőes Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 493–503.
- Szabó József 2003. Hagyományörzés Veszprém földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 25: 78–81.
- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Szabó József 2010c. A népi vallásosság nyomai a földrajzi nevekben. In: Mód László – Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendőes Barna Gábor tiszteletére*. Gerhardus Kiadó, Szeged. 403–10.
- Szabó József 2011. Szent István és Mátyás király emléke a Veszprémi járás földrajzi neveiben. In: Kolláth Anna – Gróf Annamária (szerk.): *Szépbe szőtt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére*. Maribor–Lendva, 225–33.
- Szabó József 2013. A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelvőr* 137: 155–72; 342–55; 462–80.; 462–80; 2014: 1–24.
- Szabó József 2014. A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben. *Magyar Nyelvőr* 138: 1–24.
- Szeghalmy Gyula 1940. *Dunántúli vármegyék*. Budapest.
- Szilágyi Mihály 1983. *Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720. Tanulmányok Tolna megye történetéből (Különlenyomat)* Kiadja: a Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- Szita László 1993. *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. Kaposvár.
- SzSzMFN. III. = Jakab László – Kálnási Árpád: *A Nyírbátori járás földrajzi nevei*. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3. Nyírbátor, 1987.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- Tímár György 1989. A „Baranyai megye földrajzi nevei” című kötet népességtörténeti adattárának helytörténeti és névtani szempontjairól. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. 184–7.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Tóth Valéria 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: B. Gergely Piroška – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. 262–5.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Negyedik kötet N–S. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- Ungár Mátyás – Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története. (Rövid áttekintés)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Vadas Ferenc 1989. A helynévtárak és a régészeti kutatások. *Baranyai Művelődés* 3: 51–3.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos–Végh József. Szombathely, 1982.

Vörös Ferenc 2012. Szerk. *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig III. Nyelvjárás – néprajz – művelődés-történet*. Savaria University Press. Szombathely.
ZMFN. = Zala megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László–Végh József. Zalaegerszeg. 1964.

SzabóJózsef
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

SUMMARY

Szabó, József

**Linguistic and ethnographic traces of South Slavic
(Croatian, Serbian, and sporadically Slovenian) immigration in
geographical names of Southern Transdanubia, part 1**

The author used published lists of geographical names from three counties of Southern Transdanubia (Baranya, Somogy, and Tolna) for his investigations. In the introduction, he gives a survey of the history of South Slavic immigration to Hungary during and after Turkish rule. The first, longer, part of the paper focuses on occurrences of South Slavic (Croatian, Serbian, and a few Slovenian) geographical names.

Keywords: published lists of geographical names in the counties of Southern Transdanubia (Baranya, Somogy, Tolna); the history of South Slavic immigration to Hungary during and after Turkish rule

A hangzáségység és az elemi mondat a beszédben

1. Bevezetés¹

1.1. Az elemi mondat kitüntetett szerepe a nyelvi tevékenységben és a nyelvészeti kutatásban

Az elemi mondat (ang. clause) egy elemi jelenetnek a diskurzus alapjához lehorgonyzott nyelvi reprezentációja (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 279–80, további hivatkozásokkal). Az elemi mondatnak a nyelvészeti munkákban szánt kitüntetett figyelem háttérében az áll, hogy a nyelvi interakció sajátosságait figyelembe véve az elemi mondat alapegységnek tekinthető. A nyelvi interakcióban a mentális tartalmakat a beszélő elrendezi, és ebben a (nem feltétlenül tudatosan kontrollált) műveltségben nemcsak saját kifejezési vágya irányítja, hanem az is, hogy beszélőtársa megértse őt. A mentális tartalmak nyelvi kifejezése ezért nem túl nagy mennyiségű „információcsomagok” előrehaladó aktiválásával és ezek nyelvi megkonstruálásával történik (Chafe 1979, 1988; l. még Tolcsvai Nagy 2013: 280). A fogalmilag megkonstruált tartalom (az „információcsomag”) és ennek nyelvi kifejezése szoros kapcsolatban van egymással, a legáltalánosabb sémák szintjén bizonyos mértékben megfelelő egymásnak. A nem túl nagy méretű információcsomagoknak a nyelvi reprezentációban nyelvi kifejezés(ek)ből álló, tehát szerkezettel rendelkező hangzáségységek felelnek meg.

A hangzáségységek egységként való megalkotását, illetve egységként történő feldolgozását (a benne levő lexikai elemek összetartozását és a többi hangzáségységtől való elkülönítésüket) a prozódiai eszközök közül elsősorban a szünet, a hangsúly, a beszéddallam szolgálják. Ugyanakkor a prozódiai egységekkel kapcsolatban sem az elnevezésben, sem a terjedelemben, illetve az egység tartalmában nincs egyetértés a beszédprozódia kutatói között (l. Gósy 2003). A vizsgálatok részben felolvasott szövegek tagolására épülnek, és úgy tűnik, hogy ezekben a prozódia jól jelzi az elemi mondatok határát.² A spontán beszédben azonban alapvető problémát jelent a hangzáségységek (prozódiai alapegységek) kijelölése (l. Wacha 1988; Németh T. 1996; Varga 1999–2001, 2002; Gósy 2003; Váradai 2008, 2009; Szaszák–Beke 2012; Markó 2010).

1.2. Az elemi mondat és a hangzáségység (prozódiai alapegység) viszonya a szakirodalom alapján

Gósy Mária vizsgálatában (Gósy 2003) egy női beszélő spontán beszédanyagának központosítás nélkül lejegyzett szövegében a kísérleti személyeknek a hanganyag hallgatása közben kellett bejelölniük a mondathatárokat (a „mondat” fogalmát nem definiálták a kísérleti helyzetben). Gósy azt tapasztalta, hogy a mondatokra tagolás nagymértékű egyöntetűséget mutatott, és arra következtetett, hogy „a virtuális mondatok kognitív szinten egyértelműen léteznek”, és ennek akusztikai korrelátumai vannak (i. m. 22). Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy a tagolási feladat a kísérletben grammatikai alapú volt, a mondat azonosítására irányult. Következtetései között Gósy azt is megfogalmazza, hogy önmagában egy prozódiai sajátosság sem bír határjelző funkcióval, csak más

¹ A tanulmány az OTKA (K 100717 számú) Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült.

² A kutatási eredményeket Gósy (2003) és Markó (2013) tekinti át, vö. beszédütem (Elekfi 1962: 25, 31), szupraszeg-mentális hangszerkezet (Bolla 1992: 14), intonációs frázis (Varga 1999–2001, 2002), szünettel határolt prozódiai egység, mondat (Olaszy 2005; Szaszák–Beke 2012).

eszközökkel együtt, és csak akkor, ha szemantikai megerősítést is kap, illetőleg hogy percepció-s rendszerünk nem objektív értékek, hanem viszonyok alapján dönt.

A hasonló módszerrel végzett újabb vizsgálatok (Váradí 2008, 2009) nem mutattak nagy egy-öntetűséget, ezért Markó problematizálta a „virtuális mondat”-ot mint percepció-s egységet, mivel az nem tekinthető „konstans alapegység”-nek a spontán beszéd feldolgozásában (Markó 2013).

Bár a hangzásegységek minden tulajdonságukban nagyon változatosak, jellemző rájuk, hogy összetartozónak érzékeljük őket a beszéd többi, hasonló egységéhez képest. Ugyanakkor a hangzásegységek össze is kapcsolódnak, a legegyszerűbb esetben prozódiai eszközökkel, de nyelvileg kidolgozottan is (pl. kapcsolóelemekkel). Markó (2010) komplex módszertannal végzett vizsgálatában azt figyelte meg, hogy a kísérleti személyek akkor azonosították a legtöbb egységet, és akkor volt a legalacsonyabb az egybeeső döntések száma, amikor csak a hangzás alapján kellett döntést hozniuk, a módosított (szűrt) spontánbeszéd-anyagban ugyanis az értelem nem volt kivehető (szemben a csak lejegyzett szöveggel és a lejegyzés, valamint a hangzás együttes megfigyelésével). Ha a kísérleti személyek a nyelvi kifejezések jelentését is feldolgozhatták, akkor kevesebb helyen azonosítottak mondathatárt, és nagyobb volt az azonos döntések aránya.

Markó (2010) eredményei szerint a spontán beszéd mondathatárainak megállapításában a legnagyobb mértékben a lexikális-grammatikai információra támaszkodik a percepció, és csak jóval kisebb mértékben veszi figyelembe a prozódiai struktúrát. Megjegyzendő azonban, hogy felolvasott szöveg esetén a prozódia és a szintaktikai-szemantikai struktúra illeszkedése jóval nagyobb mértékű (akár teljes) is lehet. Váradí (2009) kísérletében közel száz százalékban megegyezett a percepció-s tesztben jelölt mondatok határa az írott szöveg tagolásával (hasonló eredményt kapott Batliner et al. 1998).

A szakirodalom alapján egyértelmű, hogy nem célszerű pusztán a prozódia faktorai mentén elvégezni a beszéd tagolását. Ezt nyilvánvalóvá teszi az a tény, hogy a nyelvi interakcióban sem például a szünet hosszát mérő berendezés jelzi bennünk, hogy a szünet határt képvisel-e, vagy sem. Egy négybeszélős társalgásban vizsgálták, hogy a hosszú (500 ms-ot meghaladó időtartamú) szünetek esetében mikor nem történik beszélőváltás. Az esetek 78,1%-ában grammatikailag összetartozó elemek között jelent meg a szünet: 43,4%-ban kötőszót, 5,6%-ban névelőt követett, a többi esetben szintagmán belül (pl. jelző és jelzett szó, ige és vonzata között) jelent meg. 9,3%-ban szemantikai-pragmatikai sajátosság játszott szerepet abban, hogy a szünet ellenére sem volt beszélőváltás: a mondanivaló tartalomlag nem volt teljes, például a beszélő nem ért a történet végére. Ezek mellett és ezektől függetlenül is megjelent kitöltött szünet, amely a folytatást valószínűsítette (15,3%), valamint további prozódiai jegyek (Markó 2006). A nyelvi kifejezés egyéb (nem prozódiai természetű) tulajdonságai is irányítják az értelmezés folyamatát.

Empirikus vizsgálattal feltárható (l. Chafe 1979, 1988), hogy a hangzás és az értelem alapján elkülöníthető egységeknek jellemző szerkezetük van. Prototipikusan koherens intonációs kontúr („coherent intonation contour”) jellemzi őket: egy függelék-dallam vagy egy előkészítő dallam és karakterdallam, egy vagy több dallamhangsúlyt is átfoghatnak, és tipikusan szünet követi őket (ez a másodperc töredékétől több másodpercig is tarthat)³ (Chafe 1988: 1; Varga 1999–2001: 7–9). A nyelvi konstruálás felől ezek a hangzásegységek többségükben, de nem kizárólag elemi mondatok. Chafe (1988: 3) adatai szerint az elemi mondatok aránya értelmiségek társalgásában 70% körül van, de elég nagyok az egyéni eltérések is (60% alatt és 80% fölötti értékeket is adolt).

Az elemi mondatokkal a megnyilatkozó egy jelenetre irányítja a beszélőtárs figyelmét. A jeleneten belül pedig tipikusan valamilyen könnyebben hozzáférhető kiindulópontból (pl. a jelenetnek a diskurzusból már aktivált szereplőjén keresztül) irányítja a figyelmet a célszerkezetre (pl. az eseményre és annak további részleteire). Az előrehaladó aktivációnak tehát mind a fogalmi, mind a nyelvi konstruálásban szerepe van, és ezt bizonyos mértékben a megnyilatkozások formai megvalósulása is tükrözi: a nyelvi kifejezés szerkezete/művelete analóg az információcsomag szerveződé-sével, például annak előtér-háttér viszonyaival az előrehaladó aktivációban.

³ Levelt (1989) szerint a beszélő a több mint 200 ms-os szünettel jelzi, hogy befejez egy intonációs frázist (Gósy 2003). Markó vizsgálatában a 80–100%-ban egyező tagolási helyek közül 4 esetben nincs szünet, ekkor „(egy esetben) ereszkedő a dallam, illetve (3 esetben) glottalizált a szakaszvég (a glottalizáció is ereszkedő dallam/lélelés benyomását kelti a percepció-ban, vö. Böhm–Ujváry 2008; Markó 2009)” (Markó 2010).

1.3. A jelen kutatás célja, hipotézisei

A célunk az volt, hogy empirikus módszerekkel feltárjuk a hangzäsegységek és az ezeknek megfelelő nyelvi szerkezetek közötti összefüggést. Azt feltételeztük, hogy a kísérleti személyek technikai eszköz nélküli szöveg tagolása alkalmas az egységekkel kapcsolatos valószínűsítések megfogalmazására, mivel a normál élethelyzetben is mérőműszerek nélkül azonosítjuk a nyelvi kifejezések hangzäsmintázatait. A kutatási előzmények alapján (l. Markó 2013) azt is feltételeztük, hogy a hangzäsegységekre bontás nem független az értelmezéstől, a szorosan összetartozó műveletek együttműködését nem is kívántuk kiküszöbölni.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A vizsgálat anyagául a Kivi egyik adatközlőjének narratíváját választottuk. A Kivi (Korpusz az Inferencialitás Vizsgálatához, Kugler 2012) hangfelvételein az adatközlők egy félperces esemény sor (videofelvétel) megfigyelése után monológyszerűen elmondják, hogy mit láttak. A történetelbeszélő Olympus DM–550 digitális diktafonnal rögzítettük WMA hangfájlokban (40 Hz – 19 kHz frekvenciatartományban). A kiválasztott beszélő az A₂ jelű adatközlő: 24 éves nő, egyetemi hallgató, aki Budapesten született, és egy Budapest környéki településen él. A tőle rögzített – mintegy egyperces – narratívát szavakra bontva és a hangadásra vonatkozó egyéb információk közlésével (pl. „nevet”) további tagolás vagy jelölés nélkül lejegyeztük (lásd az (1) szöveget).

(1) hát öm egy ilyen irodának tűnő helyiségbe beszaladt egy fiú egy öm fiatalabb fiú gimnazistának tűnt és először elkezdett ő az egyik öm asztalnál kutakodni és keresett valamit kiborított fiókot majd mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt átszaladt a másik asztal másik részhez ott ott is volt egy asztal ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat és ő és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt és elrohant és nagyon izgatottan tette mindezt kint pedig sötét volt és narancssárga volt a fal még azt figyeltem hogy így hogy volt megfestve meg hogy először azt hittem hogy nem iroda hanem a magánház de aztán megfigyeltem hogy iroda vagyis irodának tűnt [nevet] ennyi szerintem

A vizsgálat első részében kilencen vettek részt: 6 nő és 3 férfi, átlagéletkoruk 28,8 év (16 és 48 év közötti szóródással); foglalkozásuk szerint 1 gimnáziumi tanuló, 2 egyetemi hallgató, 4 nyelvész doktorandusz, 2 nyelvész. A résztvevőket arra kértük, hogy a hangzást is figyelembe véve azonosítsanak egységeket a szövegben. Az instrukció szándékosan nem irányította a kísérleti személyek figyelmét sem kiemelten a nyelvi kifejezések szerveződésére, sem kiemelten a hangzásra. El akartuk kerülni, hogy a korábbi kísérletek „mondat” kategóriája irányítsa a tagolást, ezért szándékosan csak pontosan nem definiált, a hangzás alapján is elkülönülő egységek azonosítását kértük.

Minden kísérleti személy megkapta a narratíva hangfájlját és az (1)-ben olvasható lejegyzést. A tagolást a kísérleti személyek egymástól függetlenül végezték, az (1) szövegben sorokba rendezéssel jelölték. A narratíva hangfelvételét annyiszor hallgathatták meg, ahányszor akarták.

A kísérlet második részében azt teszteltük, hogy a hangzäsegységek felismerése mennyire egyöntetű, illetve milyen akusztikai kulcsokhoz kapcsolódik akkor, amikor a hallgatók nem a teljes szöveget, csak annak prozódiaját hallják. Ekkor a lexikális információhoz nem fértek hozzá, a hangzäsegységekre tagolást pusztán a szupraszegmentális sajátosságok alapján végezték el.

Ehhez a kísérlethez az 55 másodperces hanganyagot alul áteresztő szűrővel módosítottuk a Praat 5.2 verziójában (Boersma–Weenink 2011), ahol az átengedett frekvenciatartományt 50 és 350 Hz között állítottuk be, minden másban megtartottuk a Praat alapbeállításait. Ebben a tesztben 14 fiatal felnőtt vett részt, 10 nő és 4 férfi, átlagéletkoruk 26,3 év (23 és 29 év közötti szóródással). Közülük 8-an a fonetikában és a Praat kezelésében jártas nyelvész doktoranduszok, 6-an más végzettségűek. (Azoknak, akiknek nem volt tapasztalatuk a Praat használatában, a kísérletvezető segített a válaszok rögzítésében.)

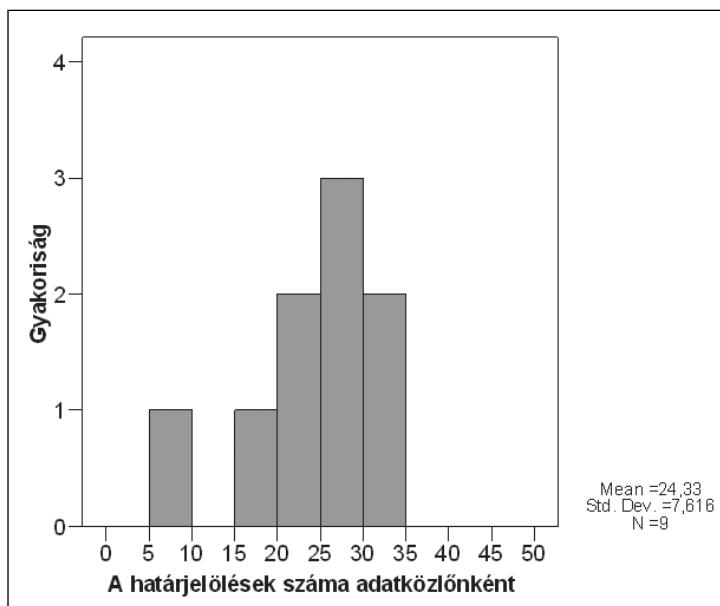
A kísérleti személyek feladata az volt, hogy a Praatban egy TextGrid annotációban jelöljék be azokat a helyeket, ahol véleményük szerint hangzásegységhatár van. A hanganyagot tehát egyenként, fejhallgatóval hallgatták meg. Az ablakot egységesen mindenkinél úgy állítottuk be, hogy egyszerre mintegy 10 másodpercnyi hanganyagot fogjon át, így biztosítottuk, hogy az annotálás mélysége lényegében azonos legyen. A tesztelők által létrehozott annotációkat összesítettük, és meghatároztuk, hogy egy adott helyen hányan jelöltek határt (majd ezt százalékban is kifejeztük, ahol a 100% 14 adatközlőt jelentett). Tekintettel arra, hogy az adatközlők jelölései nem eshettek tökéletesen (milliszekundumnyi pontossággal) egybe, így például az egy adott néma szünetbe (jelkimaradásba) eső jelöléseket vettük közös határhelynek. Ahol a jelölés helye bizonytalan volt, mert nem tartozott hozzá egyértelmű jelkimaradás vagy valamely akusztikai paraméterben beállt nagymértékű változás, ott a környezetében lévő legvalószínűbb határhelyet vettük tekintetbe. Mivel ilyen jelölés csak ritkán fordult elő (nem haladta meg a jelölések 2%-át), az eredmények alakulását ez nem befolyásolta.

Mindkét kísérlet eredményeit összesítettük, elemeztük a jelölések gyakoriságát, meghatároztuk az egyöntetűen jelölt határhelyek szintaktikai, szemantikai és prozódiai sajátosságait. A fonetikai méréseket (szünetidőtartam, f_0 , intenzitás) a Praat programban végeztük el. A jelölések gyakorisága és a szünetidőtartamok közötti összefüggést Pearson-korrelációval elemeztük az SPSS 15.0 verziójában.

3. Az eredmények ismertetése

3.1. A spontán narratíva egységeinek azonosítása a hangzás és a nyelvi kifejezés együttes figyelembevételével

A tagolás során az elkülönített egységek száma 9 és 34 között mozgott, a többség (9-ből 5 személy) 23 és 28 közötti egységre bontotta a szöveget (1. ábra). Az adatközlők átlagosan 24,3 hangzásegységet különítettek el (szórás 7,6).

1. ábra. A határjelölések gyakorisági eloszlása az egyes adatközlőknél a teljes hangfelvétellel készült kísérletben

A (2)-ben ott tagoltuk a narratívát, ahol a kísérleti személyek többsége (tehát 9-ből legalább 5 személy) határt érzékelt. Így 25 hangzasegységet kaptunk.

Az egység után indexben, szögletes zárójelek között megadott betű a kísérleti személy azonosítására szolgál, az azonos kódok azt jelzik, hogy a tagolás ugyanattól a kísérleti személytől származik. A kódok darabszáma megegyezik az adott helyen elvégzett tagolás számával.

- (2)
- (2/1) *hát öm* [B]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/2) *egy ilyen irodának tűnő helyiségbe beszaladt egy fiú* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/3) *egy öm* [D]-[E]-[H]-[I] *fiata* [I] *labb fiú* [B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/4) *gimnazistának tűnt* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/5) *és először elkezdett ő* [D]-[E]-[G]-[H]-[I]
- (2/6) *az egyik öm* [D]-[E]-[H] *asztalnál kutakodni* [C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/7) *és keresett valamit* [F]-[G]-[H]-[I] *kiborított fiókot* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/8) *majd* [B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/9) *mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt* [C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/10) *átzaladt a másik asztal* [D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/11) *másik részhez* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/12) *ott* [E]-[I] *ott is volt egy asztal* [C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/13) *ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat* [E]-[G]-[H]-[I] *és ő* [B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/14) *és megtalálta a papírt* [D]-[F]-[G]-[H] *ami* [E]-[H]-[I] *amire valószínűleg szüksége volt* [C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/15) *és elrohant* [D]-[E]-[F]-[G]-[H]
- (2/16) *és* [B]-[I] *nagyon izgatottan* [E]-[H]-[I] *tette mindezt* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/17) *kint pedig sötét volt* [B]-[C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/18) *és* [D]-[E] *narancssárga volt a fal* [C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/19) *még azt figyeltem* [F] *hogy így* [B]-[C]-[D]-[E]-[G]-[H]-[I]
- (2/20) *hogy volt megfestve* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/21) *meg hogy először azt hittem hogy nem iroda* [B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/22) *hanem la magánház* [B]-[C]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/23) *de aztán* [C]-[D]-[E]-[H] *megfigyeltem* [C] *hogy iroda* [A]-[B]-[C]-[D]-[E]-[F]-[G]-[H]-[I]
- (2/24) *vagyis irodának tűnt* [B]-[D]-[G]-[H] *[nevet]* [A]-[B]-[C]-[D]-[F]-[H]-[I]
- (2/25) *ennyi* [H] *szerintem*

A tagolást teljes egyezéssel végezték el a kísérleti személyek a narratíva belsejében hét helyen, tehát a hangzasegységek 29%-ában (és természetesen az utolsó mondat végén is, de ezt figyelmen kívül hagytuk). 77–89%-os egyezés tapasztalható további hét esetben, tehát a 77% feletti egyezés aránya 58%.

A többség által azonosított hangzasegységek közül csak 28% [a (2/1), (2/3), (2/5), (2/6), (2/8), (2/11), (2/22)] nem elemi mondat vagy több elemi mondatból álló összetett szerkezet. A hangzasegység és az elemi mondat mint szerkezet egybeesett 14 esetben, ez az összes hangzasegység 56%-a [vö. (2/2), (2/4), (2/10), (2/12), (2/13), (2/15)–(2/20), (2/23)–(2/25)].

A több jelenetet reprezentáló hangzasegységek aránya 16% [vö. (2/7), (2/9), (2/14), (2/21)]. Ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor a tagolt elemi jelenet aránya összességében 72%. (Emlékeztetünk arra, hogy Chafe [1988] vizsgálatában is nagyon hasonló volt az arány.) Érdemes megvizsgálni ezeket az összetett szerkezeteket. Valójában ezek is egy jelenetet helyeznek a figyelem előterébe [*keresett valamit* (2/7), *semmit nem talált* (2/9), *megtalálta a papírt* (2/14), *nem iroda*

(2/21)], a másik jelenet pedig ezt részletezi, magyarázza [a keresés részletezése: *kiborított fiókot* (2/7), a nem talált / keresett tárgy specifikálása: *amire szüksége volt* (2/9), (2/14)], illetve a megnyilatkozó mentális aktivitását viszi színre, és ezáltal az előtérbe helyezett jelenetet kontextualizálja [*gondolom* (2/9), *amire valószínűleg szüksége volt* (2/14), *azt hittem* (2/21)] (vö. Imrényi 2013: 134). Ezek az összetett szerkezetek tehát sem mellérendelésként (2/7), sem alárendelésként [(2/9), (2/14), (2/21)] nem tipikusak (vö. Lehmann 1988; Halliday 1994: 225 kk.).

(2/7) és keresett valamit _{[F]-[G]-[H]-[I]} kiborított fiókot
 (2/9) mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt
 (2/14) és megtalálta a papírt _{[D]-[F]-[G]-[H]} ami _{[E]-[H]-[I]} amire valószínűleg szüksége volt
 (2/21) meg hogy először azt hittem hogy nem iroda

Az alárendelő tagmondatkapcsolatok két alapmintázatában vonatkozó névmás vagy *hogy* kötőszó reprezentálhatja az elemi jelenetek integráltságát a mellékmondat élén. Bár a fenti példák nem prototipikus példányok, arra érdemes felfigyelni, hogy vonatkozó névmás és *hogy* kötőszó előtt csak akkor volt 50% feletti tagolás, ha a tagmondat indítása összekapcsolódott hezitációval [l. (2/19)–(2/20)]. A (2/20) ebben a szerkezetben újraindításnak minősül.

Az alárendelő és a mellérendelő tagmondat-kapcsolati mintázatok egyik átfedő típusát, az oksági viszonyt képviselő (2/9)–(2/10) szerkezet mellékmondat-főmondat sorrendű, tehát a teljes összetett szerkezet kezdetén áll az oksági viszonyt kifejező *mivel* kötőszó.

Míg az alárendelő mintázatokban megvalósuló tagmondat-kapcsolatok esetében az integráltság nagy fokára reflektált az, hogy a kísérleti személyek jellemzően nem tagolták külön az egyes tagmondatokat mint elemi jeleneteket, addig a mellérendelő kötőszóval jelölt kapcsolatok esetében általánosan mondható a határjelölés. Az események időbeli egymásra következőzésére reflektálva az elemi jelenetek sorrendje tipikusan leképezi az események időrendjét (l. a sorrend ikonicitása, vö. Haiman 1980; Givón 1985; Croft 2003: 102). A mellérendelésre a tagmondatok grammatikai függetlensége (nem hierarchikus viszonya) a jellemző. Az úgynevezett egyszerű kapcsolatos viszony (mint viszonytípus) sematikus jelentése: 'a J_1 jelenet megfigyelhető összefüggésben van a J_2 -vel, illetve J_1 és J_2 között elgondolható, megteremthető valamiféle kapcsolat'. Mellérendelő kötőszóval a megnyilatkozó hozzáférhetővé teheti, hogy milyen viszony alapján fűzi össze az elemi mondatokat. A kapcsolatos viszonyt legbegyakorlottabban az *és* kötőszó jelöli. Az egymásutánosság (sorrend) és a mellérendelő kötőszó mellett az eseménysor részeseményeinek az összekapcsolását jelölik, tehát a narratíva strukturálásában játszanak szerepet, az *akkor; az(u)tán, majd* (stb.) kifejezések is (Tátrai 2011: 140).

A kísérletben tagolt narratíva összesen 107 szót tartalmaz. A kötőszók⁴ és a narratívát szervező egyéb kapcsolóelemek előfordulásait és a tagolás összefüggését az 1. táblázat mutatja be.

Az 1. táblázatban az összes kísérleti személy összes határjelölését figyelembe vettük. Ez azt jelenti, hogy a fenti táblázatban kötőszóismétlés esetén [l. pl. (2/13)–(2/14)] ugyanaz a határjelölés kétszeresen is szerepel, egyszer az első kötőszó utáni, egyszer a második előtti határjelzésként.

Az *és* a legsematikusabb jelentésű, és ezzel összefüggésben a leggyakoribb mellérendelő kötőszó.⁵ Nem meglepő, hogy a kiválasztott történetelbeszélésben is ez a legtöbb példánnyal adathozható konnektor (az összes kapcsolóelem 33,33%-a). Az *és* kötőszó esetén a példánygyakoriságot meghaladó mértékben adathozható határjelölés: az előtte jelölt határ az összes kapcsolóelemnél megfigyelhető jelölés 43,75%-a (a nem alárendelő kapcsolatok esetében az összes 52,5%-a); az *és* után álló jelölések aránya 50%. Ez a kiugró érték nem magyarázható önmagában a kötőszóismétléssel, mivel az a *hogy* esetében is előfordult (mindkét kötőszó esetében egyszer).

A táblázatból az is kiolvasható, hogy bár a kapcsolóelem előtti tagolás a tipikus (az összes határjelölés 80%-a), az azt követő határjelölés sem elhanyagolható (20%). Ebben már nyilvánvalóan szerepet játszik az ismétlés (újraindítás), a hezitáció, valamint a szünet.

⁴ A koreferenciaviszonyokat jelölő névmásokat itt szándékosan nem vettük figyelembe.

⁵ A Kivi narratíváiban összesen 160 példány adathozható, a kötőszó MNSZ-beli gyakoriságának mutatója 16726,41 db/millió szövegszó.

1. táblázat. A narratívabeli kapcsolóelemek áttekintése

	Kifejezés	Az előfordulások száma	Határjelölés	
			előtte	utána
A narratívát strukturáló mellérendelő kötőszó	<i>és</i>	7	42	12
	<i>meg</i>	1	9	0
	<i>de</i>	1	6	0
	<i>vagyis</i>	1	9	0
A narratívát strukturáló egyéb kapcsolóelem	<i>majd</i>	1	9	8
	<i>aztán</i>	1	0	4
	<i>még</i>	1	5	0
	<i>pedig</i>	1	0	0
Részösszesítés:		14	80	24
Alárendelő kötőszó	<i>hogy</i>	6	8	0
	<i>mivel</i>	1	8	0
Részösszesítés:		7	16	0
Összesen:		21	96	24

A szakirodalom szerint a szünetnek nagyon erős a határjelző szerepe (Chafe 1988; Shriberg et al. 2000; Carlson et al. 2005). A (2) minden hangzäsegységének a végén érzékelhető valamekkora szünet (ms-ban kifejezve lásd a második kísérleti rész eredményeinél a 3.2. pontban). Volt, aki a szünet miatt még a szó belsejében is jelölt határt (l. *fiata*_[1] *labb* a (2/3)-ban). Ugyanakkor az is látható, hogy a szüneteket nem egyformán tartották határjelzőnek a kísérleti személyek (például a (2/3) szó belseji szünetét csak egy adatközlő tekintette hangzäsegységghatárnak). A szünet azonosítása és értelmezése tehát nem független sem az egyéb prozódiai jellemzőktől (l. Gósy 2003; Markó 2010), sem annak a nyelvi kifejezésnek (illetve kifejezésrésznek) a funkciójától, amelyen a szünetet érzékeljük.

A teljesen egybeeső tagolásban szerepet játszott az is, hogy az egységet javításként, újrafogalmazásként [l. például (2/3), (2/11), (2/24), vö. megakadásjelenségek Markónál (2010)], a narratíva strukturálásaként [l. (2/8), (2/25)], megnyilatkozási reflexióként [l. (2/19), (2/23)] lehetett értelmezni, vagyis egységesen elhatárolták a metapragmatikai tudatosságnak azokat a megnyilvánulásait, amelyek szünettel is összekapcsolódtak (a metapragmatikai tudatosságra lásd Verschueren 1999: 187–98; id. Tátrai 2011: 119–25). Hasonló természetű határjelölő a hezitálás verbális jelzése [l. például (2/1), (2/3)] és a kötőszóval jelölt viszony, komplexitás is [l. például (2/13)–(2/14), (2/19)–(2/20)] (vö. pragmatikai kötőszók, diskurzusjelölők és megakadásjelenségek Markónál [2010]).

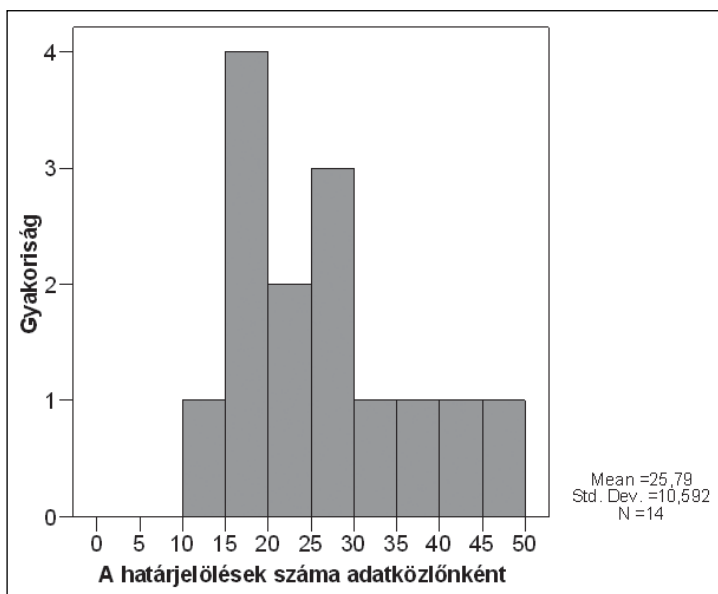
Az adatközlők egységesen határjelzésként értelmezték a témaváltást (alanyváltást). A *fiú* az előtérben álló szereplő, folytonos diskurzustopik, az ő cselekvésének, aktivitásának az elbeszélése után új téma a háttér, a környezet leírása (2/17), (2/18), majd a megnyilatkozási önreflexió, a saját mentális aktivitás színre vitele (2/19) (vö. Markó 2010).⁶

Az 1. kísérletben azt figyeltük meg, hogy az azonosított hangzäsegységek többségükben elemi mondatok, tehát az elemi mondat a tipikus megvalósulása annak, ahogy a beszélő a diskurzus folyamatában aktiválódó mentális tartalmait nyelviileg reprezentálja és „adagolja” a beszélőtárs számára.

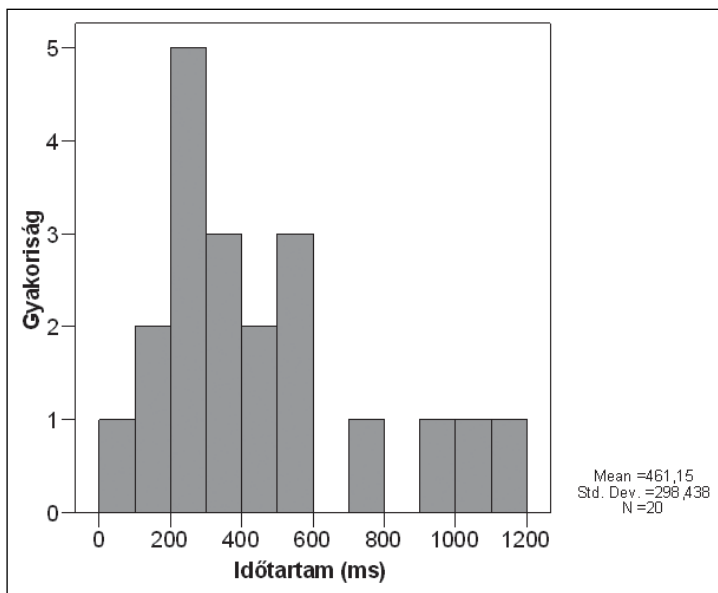
3.2. A spontán narratíva egységeinek azonosítása pusztán a hangzä figyelembevételével

Ebben a tesztben összesen 361 határjelölést kaptunk, 54 pozícióban. Ez adatközlőnként átlagosan 25,8 határjelölést jelent, a szórás 10,6. A legtöbb (9) adatközlő 15 és 30 db közötti mennyiségű határt jelölt (vö. az 2. ábra hisztogramját).

⁶ Markó egyéb tényezőket is azonosított: idiomaszerű kollokációkat (pl. „*vanni van szóval mindig van munkám*”; az illokúciós típus / a mondatípus megváltozását (Markó 2010).

2. ábra. A határjelölések gyakorisági eloszlása az egyes adatközlőknél a szűrt hangfelvétellel készült kísérletben

3. ábra. A szünetek időtartam-gyakorisága az adatközlők legalább fele által jelölt határokon a szűrt hangfelvétellel készült kísérletben

A szűrt hangfelvételen jelölt 54 határhely közül 25-öt jelölt az adatközlők legalább fele, ezek közül 12 esetben (az összes jelölt hely 22%-ában) kaptunk 80% feletti jelöléseket. Teljes egyezést a jelölésekben 6 határpozícióban találtunk (a határhelyek 11%-a). Megvizsgáltuk, hogy azokon a helyeken, ahol legalább 50%-os volt az egyezés, milyen akusztikai kulcsok válhatták ki a jelöléseket (2. táblázat).

Látható, hogy az adatközlők több mint fele által bejelölt 25 határhely közül csak 5 esetben nincs néma szünet, és a szünet időtartama mindössze további 3 esetben nem éri el a 200 ms-ot, amely az úgynevezett rövid szünetek felső határértéke (vö. Campione–Véronis 2002), illetőleg az intonációs frázis határát jelző szünet minimális időtartama (Levelt 1989). Érdekes tehát megvizsgálni, hogy a néma szünetet nem mutató pozíciók esetében milyen akusztikai kulcsok motiválhatták a hallgatók határjelöléseit. Bár ezekben az esetekben az akusztikai kulcsok igen változatosak, az 5 közül 3 esetben a következő frázis indulása, a határjel előtti dallamkontúrától való éles eltérés (hangsúly vagy hangfekvésváltás) állhat a jelölések hátterében (vö. Wacha 1988). Egy esetben nevetés a motiváció, egyben pedig a felpattanó zárhangok néma fázisa okoz szünetként percipiálható jelkimaradást.

Természetesen az is fontos kérdés, hogy a hosszú szünetek hol helyezkednek el, mekkora a valószínűsége annak, hogy a beszélő szándékosan tart hosszú néma szünetet a mondandója tagolása céljából. A jelen vizsgálat tárgyát képező rövid spontán szövegben mindössze két darab 1 másodpercnél hosszabb szünet jelent meg, mindkettő a beszédtervezés- és kivitelezés diszharmonijából adódott. A szünetek 40%-a 200 és 400 ms között, 65%-a 200 és 600 ms között realizálódott (3. ábra), ami egybevág más szakirodalmi eredményekkel (vö. pl. Bóna 2013; Markó 2014).

2. táblázat. *A lehetséges akusztikai kulcsok a szűrt hangfelvétellel készült kísérletben – csak az 50%-os és annál nagyobb arányú jelölés esetén*

Szöveg	A jelölések aránya	A szünet időtartama (ms)	Egyéb akusztikai kulcsok
<i>hát öm</i>	100%	475 ms	620 ms-os kitöltött szünet, szinttartó dallammal (215 Hz)
<i>egy ilyen irodának tűnő helyiségbe beszaladt egy fiú</i>	71%	203 ms	58%-os f_0 -emelkedés
<i>egy öm</i>	71%	251 ms	813 ms-os kitöltött szünet, szinttartó, mély f_0 (83 Hz), az elején glottalizációval
<i>fiatalabb</i>	79%	176 ms	az utolsó két szótag (585 ms) glottalizált
<i>fiú</i>	57%	65 ms	53%-os f_0 -emelkedés
<i>gimnazistának tűnt</i>	93%	513 ms	28%-os f_0 -emelkedés
<i>és először elkezdett ő az egyik öm</i>	79%	397 ms	513 ms-os kitöltött szünet, szinttartó dallammal (160 Hz)
<i>asztalnál kutakodni és keresett valamit kiborított fiókot</i>	100%	913 ms	42%-os f_0 -emelkedés után magas szinttartó befejezés (224 Hz-en)
<i>majd</i>	71%	214 ms	végig szinttartó dallam (180–190 Hz) (a teljes szakasz 691 ms)
<i>mivel gondolom hogy semmit nem talált amire</i>	50%	–	az utolsó szótag glottalizált, a következő szakasz hangsúllyal indul (300 Hz)
<i>szüksége volt átszaladt a másik asztal</i>	64%	–	szinttartó dallam (220–230 Hz, 639 ms-ig), a következő szakasz hangsúllyal indul (intenzitáscsúcs, 72 dB)
<i>másik részhez</i>	100%	1064 ms	magas szinttartó dallam (230 Hz körül, 595 ms-on át)

Szöveg	A jelölések aránya	A szünet időtartama (ms)	Egyéb akusztikai kulcsok
<i>ott ott is volt egy asztal ott k-</i>	57%	–	nincs szünet, de az egymást követő felpattanó zárhangok összesen 209 ms-os néma fázisa a szűrt felvételen jelkimaradásként érzékelhető
<i>elkezdte kihúzgálni a fiókokat és</i>	86%	–	mély szinttartó dallam (87 Hz), a következő szakasz kitöltött szünettel indul, hangfékvésváltás (164 Hz)
<i>ő</i>	100%	1139 ms	718 ms-os kitöltött szünet szinttartó dallammal (164 Hz)
<i>és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt és elrohant és</i>	71%	284 ms	levegős zöngé a szakaszvégen
<i>nagyon izgatottan</i>	64%	385 ms	glottalizáció
<i>tette mindezt</i>	100%	568 ms	a második szótagtól az egész szakasz glottalizált
<i>kint pedig sötét volt</i>	86%	–	nevetés
<i>és (nevetve)</i>	86%	297 ms	nevetés
<i>narancssárga volt a fal még azt figyeltem hogy így</i>	100%	704 ms	glottalizáció
<i>hogy volt megfestve</i>	93%	168 ms	szinttartó dallam (576 ms-on keresztül 175 Hz), a következő szakasz hangsúllyal indul
<i>meg hogy először azt hittem hogy nem iroda</i>	93%	592 ms	több mint oktávnyi f_0 -emelkedés után magas szinttartó zárlat (226 Hz)
<i>hanem la- magánház de aztán</i>	71%	456 ms	glottalizáció
<i>megfigyeltem hogy iroda</i>	79%	359 ms	glottalizáció

3.3. A két kísérlet eredményeinek együttes elemzése

A két kísérletben nem tér el jelentősen az adatközlőnkénti jelölések átlagos mennyisége (24,3, illetve 25,8 határjelölés). Az első tesztben 14 határhelyen, a másodikban 12 esetben kaptunk 80% feletti, azaz egyöntetűnek mondható jelöléseket. A jelölések teljes (100%-os) egyezése is hasonló számban jelent meg (7, illetve 6 alkalommal). Ugyanakkor teljes egyezés a két kísérlet eredményei között csak három esetben látható (vö. 3. táblázat) – ezeknek a határhelyeknek az egyetlen közös sajátossága az 500 ms-nál hosszabb szünet.

Láttuk, hogy a szünet mindkét kísérletben alapvető jelentőséggel bírt a határhelyek percepciójában. Elemeztük, hogy van-e statisztikai összefüggés a határjelölések egyöntetűsége (azaz hogy az adott helyen az adatközlők hány százaléka jelölt határt) és a szünet (ms-ban meghatározott) időtartama között. Minden határjelölést figyelembe vettünk – ha az adott helyen nem volt szünet, akkor azt 0 ms-os értékkel vettük tekintetbe a korrelációelemzésben. Mindkét kísérlet eredményei szignifikáns, erős, pozitív korrelációt mutattak a szünethosszokkal. A teljes hanganyag hallatán jelölt határok esetében $r = 0,618$, $p < 0,001$, a szűrt hangfelvétel alapján jelölt határookra $r = 0,763$, $p < 0,001$. A szűrt hangfelvétel esetében tehát még nagyobb mértékben támaszkodtak a hallgatók a jelkimaradásokra, mint a teljes szöveg hallgatásakor. Ez az eredmény egybevág a korábbi magyar és nemzetközi kutatási adatokkal, amelyek szerint a szünet nagyon erős szereppel rendelkezik a határjelzésben (Shriberg et al. 2000; Gósy 2003; Carlson et al. 2005; Markó 2010).

3. táblázat. A két elemzés eredményeinek összességő áttekintése

A hangzás-egység sorszáma	Egység	Jelölési arány a nyelvi kifejezés és a hangzás/ csak a hangzás alapján	A nyelvi kifejezés jelentése		szünet (ms)	Prozódia
			elemi mondat(ok)	egyéb (műveleti) jellemző		
(2/1)	<i>hát ön</i>	78% / 100%	-	hezitáció	475	egyéb akusztikai kulcsok
(2/2)	<i>egy ilyen irodának tűnő helyisége beszélget egy fiú</i>	100% / 71%	+	szubjektívizáció	203	620 ms-os kitöltött szünet, színtartó dallammal (215 Hz)
(2/3)	<i>egy öm fiatalabb fiú</i>	89% / 57%	-	az előző elemi mondat alanyának értelmezője	65	58%-os f_0 -emelkedés
(2/4)	<i>gimnazistának tűnt</i>	100% / 93%	+	szubjektívizáció	513	53%-os f_0 -emelkedés
(2/5)	<i>és először elkezdett ő</i>	56% / 21%	-	hezitáció	-	28%-os f_0 -emelkedés
(2/6)	<i>az egyik öm asztalnál kutyakodni</i>	56% / 0%	-	az elemi mondat vége, utána mr. kötőszó	-	272 ms-os kitöltött szünet, színtartó dallammal (155 Hz)
(2/7)	<i>és keresett valamit kiborított fiókot majd</i>	100% / 100%	++		913	ereszkedő dallam, a következő szakaszban tovább ereszkedik
(2/8)	<i>mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt</i>	89% / 71%	-	új részeseemény rákövetkezésének kifejezése	214	42%-os f_0 -emelkedés után magas színtartó befejezés (224 Hz-en)
(2/9)	<i>átszaladt a másik asztal</i>	56% / 21%	+++	kötőszó (mellékmondat-főmondat sorrendben), reflexió: szinte vitt megnyilatkozó(i) vélekedés	-	végig színtartó dallam (180–190 Hz) (a teljes szakasz 691 ms)
(2/10)	<i>másik részhez</i>	67% / 64%	+	a mozgást kifejező konstrukcióban a landmarkon nincs jelölve az irány (befejezetlenség)	-	24%-os f_0 -ereszkedés, a következő szakasz glottalizációval indul
(2/11)	<i>ott ott is volt egy asztal</i>	100% / 100%	-	javitás	1064	színtartó dallam (220–230 Hz, 639 ms-ig), a következő szakasz hangsúlyval indul (intenzitáscsúcs, 72 dB)
(2/12)	<i>ott elkezdte kiházigálni a fiókokat és ő</i>	56% / 0%	+		-	magas színtartó dallam (230 Hz körül, 595 ms-on át)
(2/13)		89% / 100%	+	mr. kötőszóval új részeseemény hozzáfűzését jelöli, hezitáció, utána megismételt mr. kötőszó	1139	ereszkedő kontúr, nem török meg

A hangzás-egység sorszáma	Egység	Jelölési arány a nyelvi kifejezés és a hangzás / csak a hangzás alapján	A nyelvi kifejezés jelentése		színet (ms)	Prozódia
			elemi mondat(ok)	egyéb (művelési) jellemző		
(2/14)	<i>és megaláldta a papírt ami amire valósáminélleg szüksége volt és elrohant</i>	56% / 0%	++	szubjektívizáció, utána mr. kötőszó	–	24%-os f_0 -ereszkedés, a következő szakasz glottalizált
(2/15)	<i>és nagyon izgatottan tette mindézt</i>	56% / 0%	+	utána mr. kötőszó	–	glottalizált
(2/16)	<i>kint pedig sötét volt és narancssárga volt a fal</i>	100% / 100%	+	utána mr. kötőszó	568	a második szótagtól az egész szakasz glottalizált
(2/17)	<i>még azt figyeltem hogy így</i>	67% / 86%	+	utána hozzáfoglalást kifejező partikula	–	nevetés
(2/18)	<i>hogy volt megfeszve</i>	56% / 0%	+	reflexió: színre vitt megnyilatkozási mentális aktivitás, hezitáció, utána megismételt ar. kötőszó	–	színtartó zárlat (195 Hz)
(2/19)	<i>hanem la magánház</i>	78% / 100%	+	utána mr. kötőszó	704	glottalizáció
(2/20)	<i>de aztán megfigyeltem hogy iroda</i>	100% / 93%	+	reflexió: színre vitt megnyilatkozási mentális aktivitás, utána mr. kötőszó	168	színtartó dallam (576 ms-on keresztül 175 Hz), a következő szakasz hangsúlyval indul
(2/21)	<i>hanem la magánház</i>	89% / 93%	++	reflexió: színre vitt megnyilatkozási mentális aktivitás, utána mr. kötőszó	592	több mint oktávnyi f_0 -emelkedés után magas színtartó zárlat (226 Hz)
(2/22)	<i>de aztán megfigyeltem hogy iroda</i>	67% / 0%	–	az elemi mondat vége, utána mr. kötőszó	–	színtartó dallam (176 Hz, 557 ms)
(2/23)	<i>vagyis irodának ünt [nevet]</i>	100% / 79%	++	reflexió: színre vitt megnyilatkozási mentális aktivitás, utána mr. kötőszó	359	glottalizáció
(2/24)	<i>emmy szerintem</i>	78% / -*	+	pontosítás, szubjektívizáció	–	–
(2/25)		– / –	+	konvencionálódott záró formula, a beszélőhöz való lehorgonyzottság kifejezése**	–	–

* Az utolsó két elemi mondatot nem teszteltük: a szűrt anyagból az utolsó elemi mondatot törölni kellett kis intenzitása miatt, így az előtte lévő határ vált a szöveg végévé, amelyet random jelöltek határnak az adatközlők.

** A *szerintem* kifejezés mentális ösvény profilál, amely megnyilatkozéhoz kötött konceptuális tartomány működésén keresztül vezet el a célszerkezethez. Bár a fenti, narratívabeli előfordulás értesülési forrás jelölésésként értelmezhető, elsődlegesen a megnyilatkozási kindulópontot jelöli, és ez nemcsak az értesüléssel (töle származik a történet rekonstruálása és nyelvi kifejezése), hanem magával a narratív interakcióval is kapcsolatos: a megnyilatkozó így ('ekkora részletességgel, terjedelemben' stb.) mondja el az eseményeket a saját kiindulópontjából (Kugler 2012).

A 3. táblázatban összegeztük a két elemzés főbb eredményeit. A teljes szöveg (a nyelvi kifejezés és a hangzás együttese) ismeretében az 50%-nál nagyobb arányban jelölt határokból indultunk ki. Az első oszlop a szöveges egységet mutatja be, amelynek a végére határt jelöltek az adatközlők. A második oszlopban látható, hogy ezt a határhelyet hány adatközlő jelölte az első és a második kísérletben (az adatközlők százalékos arányában). A további oszlopok a határjelölést kiváltó lehetséges nyelvi és akusztikai kulcsokat mutatják be. A határok értelemszerűen a megelőző és a következő hangzasegység viszonyában értelmezhetők, a táblázatos elrendezés miatt azonban a határ mindig a megelőző hangzasegységnél található meg. Figyelembe vettük ugyanakkor azt is, hogy a következő hangzasegység elején található lexikai (pl. kötőszó) vagy prozódiai (pl. hangsúly elem) is kiváltott határjelölést, ezt is a megelőző szöveg sorában tüntettük fel.

Mivel a hangzasegységek meghatározásakor a szövegalapú jelölésből indultunk ki, és az 50%-nál nagyobb arányban jelölt határokat pusztán a prozódia alapján nem feltétlenül tekintettük határnak az adatközlők, a táblázat alapján azt is megvizsgálhatjuk, hogy a szűrt felvétel alapján nem jelölt helyeken milyen prozódiai sajátosságok jelennek meg, amelyek nem adtak okot a határjelzésre. A (2/5) és a (2/6) hangzasegység határán nincs sem néma szünet, sem prozódiai kontúrhatár (hangsúly), a kitöltött szünet (a többihez képest) viszonylag rövid. A (2/9) és a (2/10) határán szintén nincs néma szünet, és a hallgatónak lehet az a benyomása, hogy a (2/9) ereszkedő dallama a (2/10) eleji glottalizációban végződik. Ugyanez történik a (2/14) és a (2/15) határán, valamint a (2/22) és a (2/23) között. A (2/12) és a (2/13) határa ugyancsak nem jelölt, sem néma szünettel, sem beszéddallammal vagy hangsúllyal. A (2/18) és (2/19) egységes ereszkedő (majd glottalizált) dallammal realizálódik, szünet nélkül.

4. Következtetések

A nyelvi interakcióban a mentális tartalmak kifejezése „információcsomagok” (mentális tartalmak) előrehaladó aktiválásával történik. Az aktiválódó mentális tartalmaknak nyelvi kifejezésekből álló, szerkezettel rendelkező hangzasegység felel meg. A jelen kutatás a hangzasegységek jellemzőinek feltárására irányult. A nyelvi kifejezés jelentése és hangzása alapján elkülönített hangzasegységek (1. kísérleti szakasz) 56%-a elemi mondat, ha az elemi mondatok integrációját is egységként kezeljük, akkor az összes hangzasegység 72%-a elemi mondatból áll. A nyelvi kifejezések szerveződésében tehát az elemi mondat a tipikus megvalósulása annak, ahogy a mentális tartalmakat a megnyilatkozó a beszélőtárs számára „adagolja”, megfigyelhetővé teszi. Az elemi mondatnál nagyobb komplexitás egyfelől több jelenetnek egy hangzás- és értelmi egységbe való integrálásával függ össze, másfelől a diskurzus szervező(őd)ésére vonatkozó metapragmatikai tudatosság jelzésével. A kisebb komplexitás részben szintén társalgásszervező funkcióval (pl. *hát*), részben hezitációval, részben megnyilatkozási reflexióval magyarázható.

Csak a hangzás figyelembevételével (2. kísérleti szakasz) a kísérleti személyek nagyobb számú hangzasegységet azonosítottak, mint amikor a nyelvi kifejezések jelentését is figyelembe vették. A nagyobb szórás mellett a határjelölések átlaga azonban csak kismértékű eltérést mutatott (24,3 és 25,8 az 1. és a 2. kísérleti szakaszban). 16 teljesen egyező 50% feletti határjelölés volt a két kísérleti szakaszban, ez az 1. kísérlet figyelembe vehető 23 határjelölésének 70%-a, a 2. kísérlet 25 (50% feletti arányú) határjelölésének 64%-a. Ez a nagymértékű egyezés azt jelzi, hogy a hangzasegység összetett mintázat, amelynek az elemijelenet-reprezentáció (és egyéb itt újra nem részletezendő grammatikai-szemantikai vonásai) mellett prozódiai jellemzői is vannak. Ezek a jellemzők a hangzasegység azonosítását kulcsokként segítik. A legfőbb akusztikai kulcs a szünet – elsősorban a néma szünet, de a hosszabb kitöltött szünet ugyancsak betölthet határjelző funkciót.⁷ Ezen túlmenően különösen nagy jelentőségű az új intonációs kontúr kezdete. Az egyes határhelyek esetében a további lehetséges prozódiai megoldások nagyon változatosak, megtaláljuk közöttük a zöngeminőség irregulárisba váltását (glottalizáció), az alaphangmagasság változásának különféle formációit. Eredményeinket összevetve Markó (2010) „mondat”-azonosítást vizsgáló kísérletének

⁷ Egy japán kutatás szerint (Watanabe 2003) a kitöltött szünetek jelzésként funkcionálnak a hallgató számára arról, hogy az azt követő szövegegység relatíve komplex lesz.

eredményeivel azt találjuk, hogy míg ott a teljes hanganyag (a nyelvi kifejezés és a hangzás együttese) alapján a határhelyek 8,1%-át ítélték meg 100%-ban egyöntetűen az adatközlők, a hangzásegységeket tekintve a jelen kutatásban 29% volt a teljesen egyöntetű ítéletek aránya. A csak hangzás alapján történő mondathatár-jelölés a 2010-es kutatásban az esetek 1,8%-ban mutatott 100%-os azonosítást, a hangzásegységeket illetően ez az arány a mostani kutatásban 11% volt. Az adatközlők ítéletében 80% feletti egyezés a mondatokra vonatkozóan a határpozíciók 24,2%-ában volt a teljes hanganyag alapján, a jelen, hangzásegységeket vizsgáló kísérletben 58% ez az arány. Csak a pródiá alapján a mondathatárok 16%-át, a hangzásegységhatárok 22%-át ítélte meg azonosan legalább az adatközlők 80%-a. Bár a két kutatásban tesztelt és elemzett szövegek eltértek (a korábbi anyag 10 szöveget tartalmazott, amelyek között ugyancsak kimutathatók voltak különbségek a határitéletek gyakoriságát és egyöntetűségét tekintve), a vizsgálatok módszertana azonos volt. Az eredmények szisztematikusan eltérése arra utal, hogy a hangzásegység fogalmával jobban megközelíthető a nyelvi szerkezet tagolódása – mind produktív, mind perceptív szempontból –, mint a korábbi kísérletek 'mondat' fogalmával (bármit is értettek mondaton a kutatók és a kísérleti személyek). Az elemi mondat jelentőségét a nyelvi interakcióban épp azáltal erősítette meg a bemutatott vizsgálat, hogy nem kiindulópontjának tette meg ezt a kategóriát, hanem empirikusan igazolta jellemző összefüggését a hangzás egységeivel.

SZAKIRODALOM

- Batliner, Anton – Kompe, Ralf – Kießling, Andreas – Mast, Marion – Niemann, Heinrich – Nöth, Elmar 1998. M = Syntax + Prosody: A syntactic-prosodic labelling scheme for large spontaneous speech databases. *Speech Communication* 25: 193–222.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2011. *Praat: Doing phonetics by computer* (Version 5.2). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bolla Kálmán 1992. *Szupraszegmentális elemzések*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 7. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Bóna Judit 2013. A beszédszünetek fonetikai sajátosságai a beszéd típus függvényében. *Beszédkutatás* 2013, 60–75.
- Bóhm Tamás – Ujváry István 2008. Az irreguláris fonáció mint egyéni hangjellemző a magyar beszédben. *Beszédkutatás* 2008, 108–20.
- Campione, Estelle – Véronis, Jean 2002. A large-scale multilingual study of silent pause duration. In: *Proceedings of Eurospeech 2002*. 199–202. <http://sites.univ-provence.fr/~veronis/pdf/2002-prosody.pdf>.
- Carlson, Rolf – Hirschberg, Julia – Swerts, Marc 2005. Cues to upcoming Swedish prosodic boundaries: Subjective judgment studies and acoustic correlates. *Speech Communication* 46: 326–33.
- Chafe, Wallace 1979. The flow of thought and the flow of language. In: Givón, Talmy (ed.): *Discourse and syntax*. Academic Press, New York, 159–81.
- Chafe, Wallace 1988. Linking intonation units in spoken English. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 1–28.
- Croft, William 2003². *Typology and universals*. Cambridge University Textbooks, Cambridge.
- Elekfi László 1962. *Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz*. Nyelvtudományi Értekezések 34. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Givón, Talmy 1985. Iconicity, isomorphism and non-arbitrary coding in syntax. In: Haiman, John (ed.). *Iconicity in Syntax*. Proceedings of a Symposium on Iconicity in Syntax, Stanford, June 24–6, 1983. (Typological Studies in Language, 6.) Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 187–219.
- Gósy Mária 2003. Virtuális mondatok a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2003, 19–43.
- Haiman, John 1980. The iconicity of grammar: Isomorphism and motivation. *Language* 56: 515–40.
- Halliday, M. A. K. 1994.² *An introduction to functional grammar*. Edward Arnold, London, 215–73.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth Closs 2003. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2012. Az evidencialitás jelölői a magyarban különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra. http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_Nora/ [2014. november 11.].
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in cognitive grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 181–259.

- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. A Bradford Book. The MIT Press, Cambridge (Massachusetts)–London (England).
- Markó Alexandra 2005. A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben. *Beszédkutatás* 2005, 63–77.
- Markó Alexandra 2006. *Beszéldékváltások a társalgásban*. Előadás a IX. Pszicholingvisztikai és Alkalmazott Nyelvtudományi Nyári Egyetemen, Balatonalmádi, 2006. május 21–24.
- Markó Alexandra 2009. Stigmatizált hangletétsforma a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009, 88–106.
- Markó Alexandra 2010. A prozódia szerepe a spontán beszéd tagolásában. *Beszédkutatás* 2010, 82–99.
- Markó Alexandra 2011. A glottalizáció határjelző szerepe a felolvasásban. *Beszédkutatás* 2011, 31–45.
- Markó Alexandra 2013. A spontán beszéd prozódiai szerkezete. Kézirat.
- Markó Alexandra 2014. A beszéd temporális szerkezete a beszédmód és a beszédhelyzet függvényében. In: Bányai Szilvia – Navracsecs Judit – Vigh-Szabó Melinda (szerk.): *Nyelvelsajátítási-, nyelvtanulási- és beszédkutatások. Pszicholingvisztikai tanulmányok IV*. Gondolat Kiadó, Budapest–Veszprém, 33–45.
- Németh T. Enikő 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Nyelvtudományi Értekezések 142. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olaszy Gábor 2005. Prozódiai szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella és a reklámok felolvasásában. *Beszédkutatás* 2005, 21–50.
- Shriberg, Elizabeth – Stolcke, Andreas – Hakkani-Tür, Dilek – Tür, Gökhan 2000. Prosody-based automatic segmentation of speech into sentences and topics. *Speech Communication* 32: 127–54.
- Szaszák György – Beke András 2012. Statisztikai módszerek alkalmazása a szintaktikai szerkezet és a beszédjel prozódiai szerkezetének feltérképezéséhez olvasott és spontán beszédben. In: Gösy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 236–50.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Váradi Viola 2008. A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága. *Beszédkutatás* 2008, 134–147.
- Váradi Viola 2009. Határjelzés a spontán beszédben és a felolvasásban. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 278–23.
- Varga, László 1999–2001. The unit of the Hungarian intonation. In: Szathmári, István (red.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica tomus XXIV*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 5–13.
- Varga, László 2002. *Intonation and stress. Evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 102–158.
- Watanabe, Michiko 2003. The constituent complexity and types of fillers in Japanese. In Solé, Maria-Josep – Recasens, Daniel – Romero, Joachim (eds.): *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences. Barcelona 3–9 August 2003*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. 2473–2476.

Kugler Nóra Markó Alexandra

egy. docens egy. adjunktus

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

SUMMARY

Kugler, Nóra – Markó, Alexandra

Intonation units and clauses in speech

The aim of this paper is to employ a complex empirical methodology to explore characteristics of intonation units in utterances. In the first phase of the experiment, intonation units were identified by subjects on the basis of the meaning of linguistic expressions plus the way they sounded. In the second phase, participants only had access to the second type of information. Average results of the

number of boundary markings exhibited hardly any difference between the two phases (24.3 and 25.8); furthermore, the number of identical boundary markings was high. The results suggest that the concept of intonation units is a better basis for establishing the segmentation of utterances both on the production and the perception side than the concept of sentences, as in earlier similar experiments. The importance of clauses in linguistic interaction is emphasised in the present investigation exactly by our refraining from making that category a point of departure; rather, its characteristic interaction with intonation units is empirically confirmed.

Keywords: acoustic clue, clause, intonation unit, segmentation of utterances, prosody

Digitális szövegek olvasására jellemző stratégiák és mintázatok

1. Bevezetés

1.1. A digitális írástudás

Az emberi tudás egyik meghatározó eleme, hogy képesek vagyunk az információ megszerzéséhez és felépítéséhez szükséges kognitív műveletek elvégzésére (Eysenck–Kean 1997; Csapó 2002). A 21. század információs társadalmában a tudás megszerzésének eszközei és módjai megváltoztak: az információ gyakran virtuális környezetben jelenik meg, és megszerzéséhez elengedhetetlen a különféle infokommunikációs technológiák használata. Mivel ezek a technológiák máshogyan szervezik az információt, mint a hagyományos, többségében nyomtatott adathordozók, az információ elérése és feldolgozása új stratégiák alkalmazását igényli a befogadóktól.

Az információs műveltségben az eszközhasználat mellett kiemelkedő fontosságú az írásbeliség. Korunk kommunikációja alapvetően két elemre épül: az információ közvetítéséhez kiválasztott technológiára és a létrehozott szövegre, amely számos esetben nem eredeti, hanem „meglévő információk kiválasztása, elrendezése, szűrése és újraalakítása” (Gesiler et al. 2001, idézi Koltay–Boda 2010: 61) által jön létre. Ez olyan műveletekkel jár együtt, mint az információ értékelése, összehasonlítása, a szándék azonosítása, vagyis a kritikai gondolkodás elemeinek az alkalmazása, amely alapvetően szövegértési stratégia. Ezen műveletek elvégzéséhez szükséges képességeket nevezünk *digitális írástudásnak* (Martin 2005). A műveleti és a szerkezeti jellemzők alapján kognitív nyelvészeti keretben a *digitális szöveg*: képernyőn megjelenő, egymáshoz linkekkel kapcsolódó információk (szöveg, kép, hang stb.) hálózata, amelynek hatékony feldolgozásához a kiválasztás, a rendszerezés, a kapcsolódás és az értékelés műveletének végrehajtására van szükség (Coiro–Dobler 2007; OECD 2011; Tolcsvai 2006).

1.2. A digitális szövegek olvasásának jellemzői

Az információ megszerzésének, a tanulási folyamatnak egyik alapvető kognitív tevékenysége az olvasás, amelynek fogalmát, többek között, pszicholingvisztikai és metodikai keretben is értelmezhetjük (Adamikné 2006; Gósy 2008). A digitális szövegek olvasása alapvetően információfeldolgozási folyamat. Ez a megközelítés a digitális szövegek olvasását az internetes böngészéssel, információkereséssel azonosítja, és az olvasást olyan képességnek tekinti, amelyre a kritikai gondolkodás műveletei épülnek (Eagleton–Dobler 2007). A digitális szövegek olvasásakor az információ értelmezése mellett az információ megosztása, kommunikálása is a folyamat része. A digitális szövegek olvasását leíró ciklikus szerkezetű modell első eleme a *kérdés*, a második a *kutatás*, a harmadik a *létrehozás*, a negyedik a *megbeszélés*, és végül a *reflektálás*, amely egy újabb kérdés megfogalmazásához vezet (Bruce–Bishop 2002). A továbbiakban a digitális szövegek olvasását egy olyan komplex kognitív tevékenységnek tekintem, amelyben az olvasási képesség kiegészül a digitális

kompetenciával, és amely során az olvasó az információkeresés, -értékelés, -összefoglalás és -megosztás műveletét hajtja végre.

Mivel a digitális szövegek szerkezete és olvasásának célja általában eltér a nyomtatott szövegek olvasásától, ezért minden bizonnyal eltérő az olvasási folyamatra jellemző szemmozgás és az olvasás mintázata is. A szemmozgás fontos szerepet játszik a vizuális információk feldolgozásában, így a különböző információk észlelési folyamatára érvényes megállapításokat lehet tenni. Mivel az olvasás során az információk a látók számára elsősorban vizuális ingerként jelennek meg, ezért a szemmozgás elemzésével közelebb kerülhetünk az olvasáshoz kapcsolódó kognitív folyamatok megismeréséhez (Rayner et al. 2004; Steklács 2014).

A szem mozgásait az olvasás során alapvetően két csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartoznak az egyirányú szemmozgások, amelyeket az úgynevezett verzionális parancsok irányítanak. Az egyirányú szemmozgást a fixációk és a szakkádok váltakozása határozza meg. Olvasás során ugyanis nem folyamatosan betűről betűre halad előre a szövegben a gyakorlott olvasó, hanem többször is megállítja, majd újraindítja a folyamatot. Amikor a szem mozgása megáll, azt fixációnak nevezzük. A fixáció során történik az információk többségének feldolgozása, de nem minden információfeldolgozás igényel fixációt. A szem következő fixációs pontra ugrását szakkádnak nevezzük. A szakkádok alatt jellemzően nem történik információfeldolgozás, ezt szakkádikus elnyomásnak nevezzük. Ennek ellenére a szakkádoknak fontos szerepe van az olvasott szöveg további elemeinek a felmérésében, a tartalmas információk kiválasztásában (Csépe 2006; Duchowski 2007; Rayner et al. 2004). Az olvasási folyamatban megfigyelhető, hogy a szem nemcsak jobbról balra irányú mozgást végez, hanem esetenként meg is fordul, és visszafelé ugrik a szövegben. A szem ezen mozgását regresszív szakkádnak nevezzük. Ilyen típusú szemmozgással akkor találkozhatunk, amikor az olvasónak nem sikerült feldolgoznia az adott információt, ezért visszatér a már korábban fixált szövegrészre. Az egyirányú szemmozgások közül a fixáció, a szakkád és a regresszió tartoznak a szem makromozgásai közé (Duchowski 2007; Steklács 2014).

Az ellentétes irányú szemmozgást a vergenciaparancsok irányítják. Jellemző ellentétes irányú szemmozgás olvasás közben a vestibuláris okuláris reflex, amely a látás és az egyensúly mechanizmusának összekapcsolásáért felelős. Ez a reflex jellemzően akkor működik, amikor az olvasónak a fejmozgásából adódó retinális képeltolódás ellenére is stabil kép jelenik meg a retináján, vagyis az olvasó a szemét a figyelt objektumra igazítja. A másik jellemző ellentétes irányú szemmozgás az optokinetikus reflex, amely a fovea centralisra állításában játszik szerepet, vagyis látásunk élességéért felelős. Ezek a reflexek szintén a szem makromozgásai közé tartoznak (Csépe 2006; Steklács 2014).

2014-ig egy olyan magyar empirikus vizsgálat történt, amely kifejezetten az olvasási folyamat és a szemmozgás kapcsolatával foglalkozik. Steklács János és Rédei Zita 23 második osztályos tanuló olvasási folyamatát rögzítették. A diákok feladata az volt, hogy egy szöveg olvasását követően válaszoljanak öt szövegértési kérdésre. Az eredmények az adatok elemzése szerint nem függtek az olvasó nemétől, viszont nagymértékben befolyásolta a fixációk számát és hosszát, hogy jól vagy gyengébben olvasó diákról van-e szó. A gyengébb olvasók fixációs távolságai rövidebbnek bizonyultak, és gyakrabban alkalmaztak regressziós szakkádokat, ami azt jelenti, hogy a szöveg megértéséhez többszöri olvasásra volt szükségük. Abban azonban megegyezett a kísérleti személyek olvasási folyamata, hogy többségében ugyanazokat a szavakat fixálták a legtöbb ideig. A szöveg olvasásának mintázata V alakot formáz, vagyis a nemzetközi kutatásoknak megfelelően, az összefüggő szövegek olvasásának jellemző mintázata jelenik meg. A V alak szerint az olvasási folyamat előrehaladtával a sorok elején és végén ritkábbak a fixációk (Steklács 2004).

Nielsen és munkatársai a szemmozgásvizsgáló gép segítségével végeztek olyan kutatásokat, amelyekben a kísérleti személyek digitális szövegeket olvastak. Eredményeik igazolják, hogy az olvasók nem kódolják szóról szóra a weboldalakon található szövegeket, elsősorban az első két bekezdésben szereplő információkat dolgozzák csak fel részletesen, majd az összefüggő szövegekből soronként csak az első néhány szót értelmezik. Ez azt jelenti, hogy a digitális szövegek olvasási mintázata eltér a hagyományosnak mondható V alakzattól, és helyette inkább E, illetve F alakzat jellemzi a szöveg olvasását (Nielsen 2006).

Az olvasás célja alapján a digitális szövegeknek alapvetően két olvasástípusát különböztethetjük meg (Bruce–Bishop 2002; Eagleton–Dobler 2007; Golden 2009). Az egyik olvasástípus az,

amikor az olvasás célja meghatározott információ megtalálása egy vagy több szöveg áttekintése révén, ezt az olvasástípust a továbbiakban *kulcsszókereső* olvasástípusnak nevezem. Az elnevezés egyben arra is utal, hogy a digitális szöveg olvasója a saját maga által meghatározott kulcsszóval segítségül hívhatja a számítógép különböző alkalmazásait is, például a keresőmotort. A másik olvasástípus pedig az, amikor az olvasás célja egy adott szöveg lényegi elemeinek kiemelése és megértése nemlineáris olvasás segítségével. Ezt az olvasástípust a továbbiakban *kulcsszó-azonosító* olvasástípusnak nevezem. Az elnevezés itt egyben arra is utal, hogy nem a befogadó nevezi meg előre a kulcsszavakat, hanem a szövegből kell meghatározni őket. Az azonosítást sok esetben segíti, hogy a szöveg kulcsszavai legtöbbször linkhelyzetben fordulnak elő, vagy vizuálisan kiemelkednek a szövegből.

A digitális szövegek olvasására vonatkozó tudatosság, akárcsak a nyomtatott szövegek esetében, két szinten jelenik meg. Az első a kognitív szint, amely az olvasó tárgyi, környezeti és cselekvésre vonatkozó tapasztalásait és tapasztalatait foglalja magában. A második a metakognitív szint, amely a saját olvasói folyamatra vonatkozó tapasztalatot tartalmazza. A két szint folyamatosan hatással van egymásra az olvasás során, így hozva létre a tudatos olvasási tevékenységet (Csíkos–Steklács 2006; Steklács 2013: 49). A digitális szövegek olvasását olyan feladatként élik meg a befogadók, amelyhez az információkeresés gondolkodási műveletei kapcsolódnak. Az olvasó tehát folyamatosan jövőre vonatkozó terveket készít az olvasás során, amelyek a többretegű szövegek egyes rétegeire, a link mögötti tartalmakra vonatkoznak. Mivel a digitális szövegek olvasása speciális olvasástípusokat igényel, ezért feltételezhető, hogy az olvasási folyamatban megjelenő stratégiák is sajátosak. „Az olvasási stratégia az olvasás célja érdekében, a kiválasztás, a végrehajtás és a nyomon követés szándékosan alkalmazott kognitív folyamata” (Almasi 2002, idézi Steklács: 2013: 53). A digitális szövegek olvasásakor a hagyományos értelemben vett olvasási stratégiákat mint kognitív műveleteket az olvasó a szövegen végrehajtott fizikai cselekvésekkel kapcsolja össze. Ezek a cselekvések vagy más néven navigációs lépések szorosan kapcsolódnak az egyes stratégiákhoz. Fontos jellemzőjük még, hogy egyáltalán nem valósíthatók meg a nyomtatott szövegek olvasásakor, vagyis azok az olvasók, akik nincsenek tisztában a különböző navigációs lehetőségekkel, nem képesek végrehajtani szövegértési feladatokat digitális környezetben.

2. A kutatás céljai, hipotézisei

A kutatás célja empirikus vizsgálatok segítségével meghatározni a digitális szövegek olvasási mintázatát, az olvasásukkor alkalmazott olvasási stratégiákat és megadni a különböző olvasástípusokra vonatkozó hatékony olvasási stratégiák sorrendjét tartalmazó műveletsorokat. A digitális szövegek olvasási mintázatának, stratégiáinak és a stratégiákból álló műveletsoroknak a leírása segítheti a digitális szövegek olvasásértésének a fejlesztését.

A kutatás első hipotézise, hogy a digitális szövegek olvasásának mintázata eltér a nyomtatott szövegek hagyományosan lineáris olvasási mintázatától. Ez azt jelenti, hogy a digitális szövegek olvasása alapvetően nem jobbról balra és szóról szóra történik, hanem az olvasók az adott weblapon szereplő információktól függően, ugrásszerűen haladnak a szövegben, és dolgozzák fel a különböző szövegelemeket.

A kutatás második hipotézise, hogy a különböző olvasási stratégiák alkalmazása és a digitális szövegen végrehajtott cselekvések, navigációs lépések között szoros összefüggés figyelhető meg, vagyis minden olvasási stratégiához egy navigációs lépés rendelhető. Továbbá a digitális szövegek olvasási folyamatának elemzése során meghatározhatók olyan olvasási stratégiák, amelyek a digitális szövegek sajátosságai miatt jönnek létre, használatuk kizárólag a digitális szöveg olvasásakor lehetséges.

A kutatás harmadik hipotézise szerint a digitális szövegek olvasásakor eltérő olvasási stratégiák bizonyulnak hatékonyak a kulcsszókereső és a kulcsszó-azonosító olvasástípust igénylő szövegértési feladatok megoldásában. Az eltérés nemcsak a stratégiák használatában, hanem a különböző navigációs lépések alkalmazásában is megfigyelhető lesz.

3. Anyag és módszer, kísérleti személyek

A kutatás céljainak elérésére, a hipotézisek igazolására, illetve elvetésére két különböző empirikus vizsgálatot végeztem. Azért volt szükség két mérésre, mert így teljesebb képet kaphatunk a digitális szövegek olvasási stratégiáiról. Az egyik empirikus kutatás (a továbbiakban 1. kutatás) módszerénél és eszközénél fogva elsősorban az olvasási stratégiák alkalmazásának hatékonyságát, a metakognitív folyamatok megfigyelését tette lehetővé, alapvetően kvalitatív jellegű volt. A másik kutatásban (a továbbiakban 2. kutatás) a speciális szemmozgásvizsgáló technikai eszköznek (eye-tracker) köszönhetően mélyebb elemzést végezhettem magáról az olvasási folyamatról, a digitális szövegek olvasására jellemző olvasási mintázatról. Ez a vizsgálat alapvetően kvantitatív jellegű volt.

Az 1. kutatás a 2012/2013-as tanévben zajlott az irányított interjú és a hangos gondolkodtatás módszerének segítségével. A 2. kutatás 2013-ban folyt szintén az irányított interjú módszerével. Az 1. és a 2. empirikus kutatásban is az internetes olvasás íránt elkötelezett, 15–16 éves középis-kolás diákok vettek részt. Az 1. kutatásban 120 tanuló szerepelt, a 2. kutatásban az előző mintához illesztett, de csökkentett létszámú kísérleti csoporttal dolgoztam, összesen 20 tanuló vett részt a vizsgálatban. A tanulóknak mindkét mérésben szövegértési feladatot kellett megoldaniuk az internet segítségével. A mérés eszköze az 1. kutatásban a Microsoft Debut Video Capture képernyőfelvétel program volt, míg a második kutatásban Tobii t120 típusú szemmozgásvizsgáló gép (eye-tracker) állt rendelkezésemre. Az 1. kutatás eredményeit egy saját kidolgozású kódolási útmutató alapján értékeltem, az eredményeket .wme, .avi és .doc fájlformátumban számítógépen rögzítettem, a statisztikai számításokat a Microsoft Office Excel 2007, illetve a 20. verziójú SPSS-programmal végeztem. A 2. kutatás eredményeit a szemmozgásvizsgáló gép saját szoftverével, a TobiiStudióval értékeltem.

4. Eredmények

4.1. A szövegértési teljesítmény

Az 1. empirikus kutatásban a kísérleti személyeknek két szövegértési feladatot kellett megoldaniuk. Az első feladat a kulcsszókereső, a második a kulcsszó-azonosító olvasástípus alkalmazását igényelte az olvasóktól. A két feladatban a szövegértési teljesítményt tekintve a következő eredményeket kaptam. A kulcsszókereső olvasástípusban összesen 47 hatékony, 61 jó és 12 nem jó olvasót lehet megkülönböztetni. Ezzel szemben a kulcsszó-azonosító olvasástípusban 76 hatékony és 44 jó olvasót lehet meghatározni. A 2. empirikus kutatás kulcsszókereső olvasástípusú igénylő szövegértési feladatát 12 fő oldotta meg úgy, hogy a hatékony kategóriába kerültek, 8 diák pedig a jó olvasók csoportjába.

A szövegértési teljesítményt a feladatmegoldás során bejárt olvasói útvonal alapján kategorizálhatjuk. Az *olvasási útvonal* a digitális szövegek közötti navigációs folyamatból és a navigáció végrehajtásához szükséges kognitív műveletekből áll. Az olvasói útvonal bejárásához szükséges szövegen végrehajtott cselekvéseket *műveleti lépéseknek* nevezzük (Cohen–Cowan 2007; Coiro–Dobler 2007; Nelson 1992). Azok a diákok, akik a lehető legrövidebb olvasási útvonalon közlekedtek a feladatmegoldás során, a *hatékony olvasók* csoportjába kerültek, míg azok a tanulók, akik nem az ideális olvasási útvonalat járták be, viszont eljutottak a feladat megoldásához, a *jó olvasók* közé tartoznak.

A *hatékony* és a *jó* olvasói kategóriákban található diákok létszámának különbségét több okkal is magyarázhatjuk. Az egyik ok, hogy a kulcsszókereső feladatmegoldás olvasási folyamata két műveleti egységre bontható: a böngésző-, illetve a keresőprogram használatára, valamint a weboldalon való tájékozódásra, míg a második feladat egyetlen műveleti egységnek, a weboldalon való tájékozódásnak tekinthető. Tehát az első feladatban csak akkor számít valaki hatékony olvasónak, ha mindkét műveleti részt hatékonyan oldja meg, vagyis az olvasási folyamat során végbemenő kognitív műveletek szempontjából az első komplexebb feladat (Leu et al. 2010; Spiro 2004). Továbbá befolyásolja a megoldás hatékonyságát a kísérleti személy navigációs ügyessége, előismeretei és az alkalmazott olvasási stratégiák is.

4.2. A digitális szövegen végrehajtott cselekvések

A kísérleti személyek az 1. és a 2. empirikus kutatásban is kétfajta navigációs lépést alkalmaztak. Az *olvasást szervező navigációs lépések* az olvasási útvonalon való közlekedéshez szükségesek, vagyis ezek segítségével tudja megjeleníteni a képernyőn az olvasó a többretegű szöveg egyes szövegeleit. Az olvasást szervező navigációs lépések közé tartozik: *az ikonra kattintás, a keresőablakba vagy keresősávba írás, az enter használata, a keresési találatra kattintás, a szövegre vagy szövegrészre (linkre) kattintás és a menüpontra kattintás.* Az *olvasást támogató navigációs lépések* pedig az egy képernyőoldalon megjelenő digitális szöveg feltérképezését, feldolgozását szolgálják (Cohen–Cowen 2007). Ebbe a kategóriába tartozik: *a szemmozgás követése kurzorral, a görgetősáv használata, a kulcsszavak mutatása kurzorral és a szöveg kijelölése.*

Az olvasási folyamatban végbemenő kognitív műveletek alapján három csoportba sorolhatjuk a két olvasástípusban szereplő navigációs lépéseket. Az első a digitális szövegek felmérésére vonatkozó kognitív művelet (Dobler–Coiro 2007; Spiro 2004). A digitális szövegek feltérképezését több szempontból is elvégezheti az olvasó: az egyik, amikor a szövegek közötti összefüggéseket tárja fel, a másik, amikor az adott weblapon szereplő szövegeket dolgozza fel. A szövegek közötti összefüggések feltárását elsősorban a weblapon található navigációs formák azonosításának segítségével végzi, hiszen ezek azok a pontok, amelyek lehetővé teszik az olvasási útvonalon való közlekedést. A navigációs formák megtalálása leginkább a szemmozgás követése és a görgetősáv használata navigációs lépéssel párosul, hiszen az olvasók szeretnének meggyőződni arról, hogy az összes lehetséges továbbhaladási útvonalat azonosították az adott weblapon (Nielsen 2006).

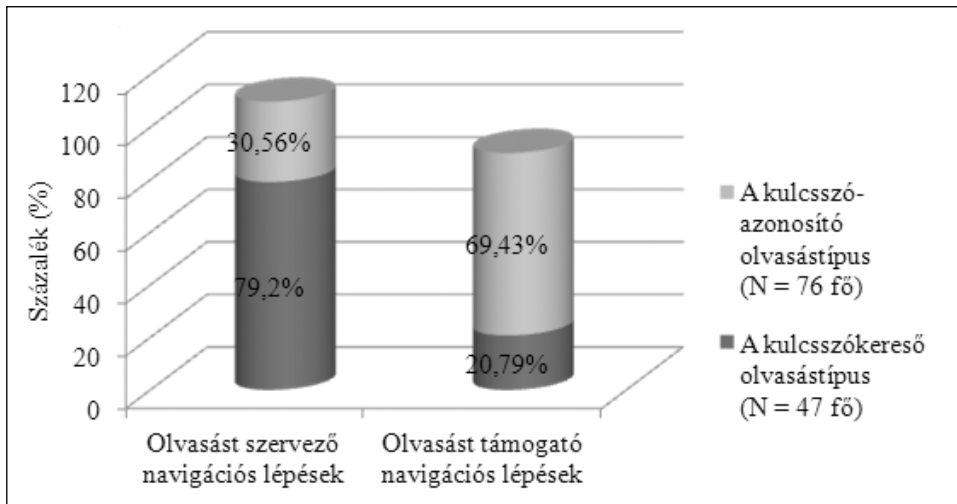
A kognitív műveletek második csoportjában a navigációs lépések alkalmazásának célja a javítás. A videofelvételeken megfigyelhető, hogy amikor az olvasók eltérnek az ideális olvasási útvonaltól, olvasást támogató navigációs lépéseket használnak (Cohen–Cowen 2007; Coiro–Dobler 2007; Spiro 2004). Ezek segítségével ismerik fel, hogy a megnyitott weblap nem tartalmazza a számukra azt az információt, amely az olvasási útvonalon való továbbhaladáshoz és a feladat megoldásához szükséges, ezért javító műveletet végeznek. A javító műveletet olvasást szervező és támogató navigációs lépéssel egyaránt végrehajthatják az olvasók.

A kognitív műveletek harmadik csoportja, amely az olvasást támogató navigációs lépések alkalmazásával valósul meg, az ellenőrzés. Az ellenőrzés műveletét az olvasási folyamat során többször is megvalósítják a kísérleti személyek. Jellemzően alkalmaznak ellenőrzés céljából olvasást támogató stratégiát akkor, amikor az olvasási útvonalon közlekednek (Coiro–Dobler 2007; Gonda 2013b; Spiro 2004). Ebben az esetben az ellenőrzés célja megbizonyosodni arról, hogy a megnyitott weblapon szereplő információ megfelelő-e a számukra a feladatmegoldás szempontjából.

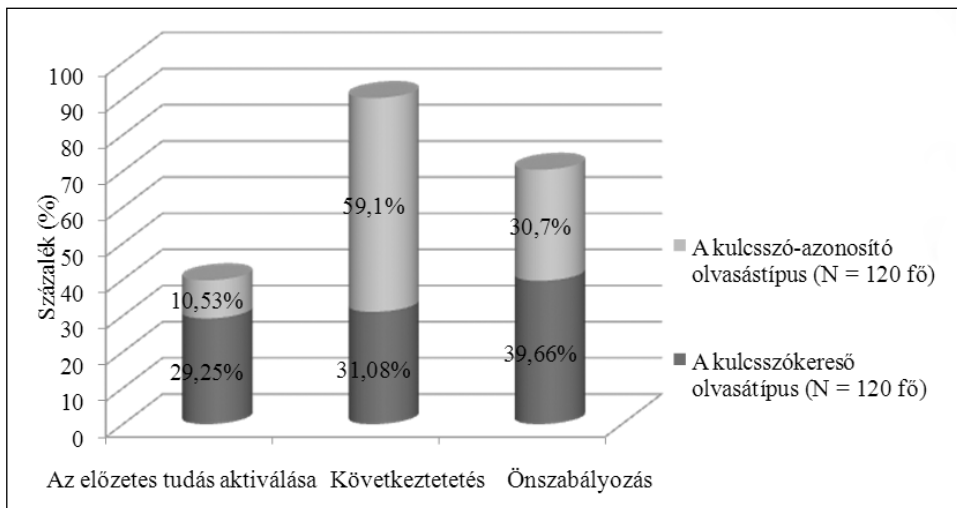
A két olvasástípusra jellemző navigációs lépésfajták százalékos eloszlását mutatja az 1. ábra az 1. empirikus vizsgálatban szereplő kísérleti személyek olvasási folyamatának megfelelően. Az adatok jól tükrözik, hogy a kulcsszókereső olvasástípusban az olvasást szervező, míg a kulcsszó-azonosító olvasástípusban az olvasást támogató navigációs lépések alkalmazása volt hangsúlyosabb. Az eredményekből és a különböző navigációs lépések céljainak elemzéséből arra következtethetünk, hogy a kulcsszókereső olvasástípusban az olvasási útvonalon való közlekedés határozta meg az olvasás folyamatát, vagyis elsősorban a kísérleti személyek digitális kompetenciája felelős a hatékony megoldások számaért. A kulcsszó-azonosító olvasástípusban viszont az adott weblap szövegeinek értelmezése játszott központi szerepet, tehát elsősorban az anyanyelvi kompetencia magyarázza inkább a hatékony megoldások számát, akárcsak a 2009-es PISA-mérés digitális szövegértési teljesítményre vonatkozó eredményeinél (Balázs et al. 2011).

4.3. A digitális szövegek olvasására jellemző stratégiák

Az olvasási folyamatban megvalósuló olvasási stratégiákat gondolkodási műveleteknek megfelelően három csoportba sorolhatók: az előzetes tudás aktiválása, következtetés, önszabályozás (Coiro–Dobler 2007; Paris et al. 1991; Schmitt 2005). A 2. ábra a két olvasástípusban a kísérleti személyek által alkalmazott stratégiák számának százalékos eloszlását mutatja a gondolkodási műveleteknek

1. ábra. Az 1. empirikus vizsgálat hatékony olvasói által alkalmazott navigációs lépések számának százalékos eloszlása

2. ábra. Az olvasási stratégiák gondolkodási műveletek szerinti eloszlása a két olvasástípusban

megfelelően. A kulcsszókereső olvasástípusban az önszabályozó stratégiák szerepelnek a legnagyobb arányban, 39,66%, ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy sokan két külön feladatként kezelték a keresőprogram használatát és a weboldalon való tájékozódást, ezért mindkét műveleti rész lezárásaként alkalmazták a feladat befejezésekor szokásos önszabályozó stratégiákat.

Az előzetes tudás aktiválására vonatkozó stratégiákat 29,25%-ban alkalmazták az olvasók az első feladatban használt többi olvasási stratégiához viszonyítva, a következtető stratégiákat pedig 31,08%-ban használták. A kulcsszó-azonosító olvasástípusban viszont a következtető stratégiák alkalmazásának az aránya a legmagasabb, 59,10% az ebben a feladatban alkalmazott többi olvasási

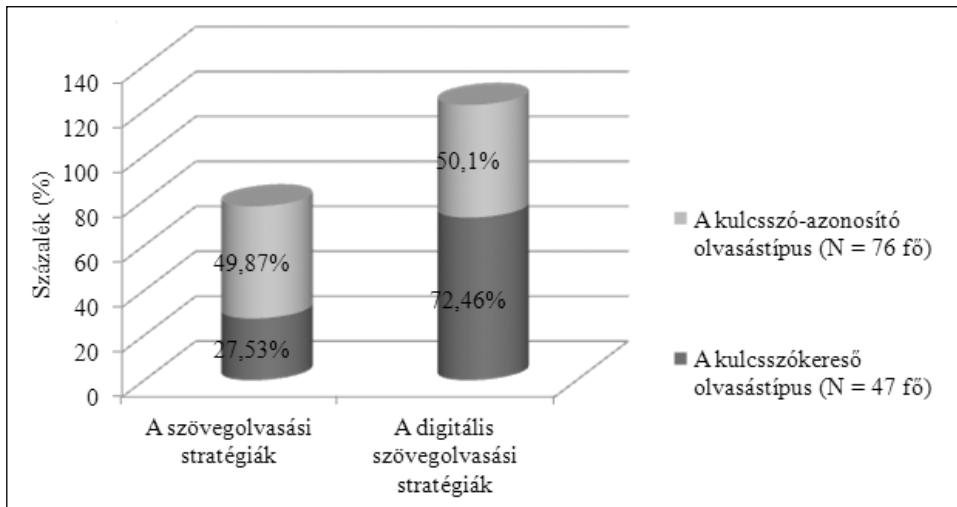
stratégiához képest. Ez az érték azt mutatja, hogy a feladatot több oldalon keresztüli navigációval kellett megoldaniuk a diákoknak, ráadásul az olvasói útvonal utolsó állomásán az információ megtalálásához elengedhetetlen volt a különböző következtető stratégiák alkalmazása a weblapon szereplő szövegek, a keresett információ elhelyezkedése miatt. 30,7%-ban alkalmazták a hatékony olvasók a kulcsszó-azonosító olvasástípusban az önszabályozó stratégiákat. Ez az érték azt jelzi, hogy ebben a feladattípusban inkább csak az olvasási folyamat végén, nem pedig közben használták ezt a stratégiát a diákok, vagyis egyetlen műveletsornak értelmezték a feladat megoldását.

Az előzetes tudás aktiválására vonatkozó stratégiák 10,53%-át teszik ki a kulcsszó-azonosító olvasástípusban végrehajtott stratégiáknak. Látható, hogy az előzetes tudás aktiválására vonatkozó stratégiák aránya jóval alacsonyabb ebben az olvasástípusban, mint a kulcsszókeresőben. Ez a különbség minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a diákok a feladatokat egymás után oldották meg, így a második feladatra már ismerőssé vált számukra az adott weboldal szerkezete és tartalma.

Az olvasási folyamatokban alkalmazott olvasási stratégiákat a végrehajtásuk szempontjából két csoportra bonthatjuk. A *szövegolvasási stratégiák* kategóriájába azok a stratégiák tartoznak, amelyek végrehajtása nyomtatott szövegen is lehetséges. Ebbe a csoportba sorolhatók a következő olvasási stratégiák: *előzetes tudás aktiválása a témáról, a szöveg belső szerkezetéről; következtető stratégia a szójelentésre, a szöveg szerkezetére és tartalmára; valamint az önszabályozó javítási stratégia. A digitális szövegolvasási stratégiák* kategóriáját pedig azok az olvasási stratégiák alkotják, amelyek kizárólag digitális szövegek olvasásakor alkalmazhatók: *előzetes tudás aktiválása a weboldalak szerkezetéről, felépítéséről, a keresőmotorok használatáról; következtető stratégia a szöveg további részeire és a többretegű szövegek elemeire; valamint az önszabályozó összekapcsoló, navigációs és információkereső stratégia. Az olvasási stratégiák magyarázatát a 1. táblázat foglalja össze.*

1. táblázat. Digitális szövegek olvasásának stratégiái

Olvasási stratégia	Fogalommagyarázat
Előzetes tudás aktiválása a témáról	Visszaulrás a feladatlapon található szituációra, kérdésre
Előzetes tudás aktiválása a szöveg belső szerkezetéről	Az egy képernyőoldalon megjelenő szöveg más nyomtatott szöveghez hasonlítása
Előzetes tudás aktiválása a weboldalak szerkezetéről, felépítéséről	A különböző menüpontok, tartalmak tipikus elhelyezkedésének ismerete
Előzetes tudás aktiválása a keresőmotorok használatáról	Önálló kulcsszó megadása, begépelése a keresőablakba
Következtető stratégia szójelentésre	Az egyes menüpontokként, szövegek közötti kapcsolódási pontokként szereplő vagy egyszerű címek, feliratok jelentésére való következtetés
Következtető stratégia a szöveg szerkezetére	Az egy képernyőoldalon megjelenő, illetve egy weblapon található szövegegységek szerkezeti összefüggéseinek felismerése
Következtető stratégia a szöveg tartalmára	Az egy képernyőoldalon megjelenő, illetve egy weblapon található szövegegységek szerkezeti összefüggéseinek felismerése
Következtető stratégia a szöveg további részeire	Az egy weblapon található, de terjedelmében nem egy képernyőjű szövegek létezésének feltételezése.
Következtető stratégia a többretegű szövegek elemeire	A digitális szövegek kapcsolódási pontjainak felismerése, további szövegek létezésének feltételezése
Önszabályozó javítási stratégia	Az olvasási folyamatban lévő hiba felismerése, a hiba javítása
Önszabályozó összekapcsoló stratégia	Az olvasási folyamat több stratégiai elemének összekapcsolása; a saját olvasói folyamat értékelése, önmonitorozás
Önszabályozó navigációs stratégia	A szövegen végrehajtott olvasást szervező navigációs lépés összekapcsolódása a kognitív stratégiákkal
Önszabályozó információkereső stratégia	A megfelelő keresési találat kiválasztása, gyors információkeresési ciklus megvalósítása

3. ábra. Az alkalmazott olvasási stratégiák számának százalékos eloszlása a két olvasástípusban

A 3. ábra a kísérleti személyek által alkalmazott olvasási stratégiák százalékos eloszlását mutatja az olvasástípusoknak megfelelően. A kulcsszókereső olvasástípusban az olvasók összesen 2400 alkalommal használtak valamilyen olvasási stratégiát, ebből 705 alkalommal szövegolvasási, 1390 alkalommal pedig digitális szövegolvasási stratégiát alkalmaztak. Ez azt jelenti, hogy a hatékony feladatmegoldáshoz 29,37%-ban szövegolvasási stratégiák alkalmazása vezetett, míg 70,62%-ban a digitális szövegolvasási stratégiák használata. Ezzel szemben a kulcsszó-azonosító olvasástípusban a kétféle típusú olvasási stratégia szinte azonos mértékben szerepelt. Az olvasók 2895 alkalommal használtak valamilyen olvasási stratégiát a második feladat megoldása során, ebből 1390 szövegolvasási, 1505 pedig digitális szövegolvasási stratégiának számít, vagyis a két különböző típusú olvasási stratégia közel fele-fele arányú (48,01% és 51,98%) használata vezetett a hatékony megoldáshoz.

Bár mindkét feladat megoldása olyan komplex információfeldolgozási folyamat végrehajtását igényli, amelyben a digitális és az anyanyelvi kompetencia egyaránt fontos szerepet játszik, az alkalmazott navigációs lépések és olvasási stratégiák elemzését követően hangsúlyeltolódás figyelhető meg a két kompetenciaterülethez tartozó készségek és képességek alkalmazásában. A kulcsszókereső olvasástípusban a digitális szövegolvasási stratégiák és ennek megfelelően az olvasást szervező navigációs lépések a meghatározóak, vagyis elsősorban a diákok digitális kompetenciája érvényesül, amelynek alapvető eleme a digitális írástudás. A kulcsszó-azonosító olvasástípusban azonos arányban szerepel a kétféle típusú olvasási stratégia, de jóval több olvasást támogató navigációs lépést alkalmaztak a diákok szemben az olvasást szervező navigációs lépésekkel, ezért azt mondhatjuk, hogy ebben a feladattípusban inkább az anyanyelvi kompetencia a meghatározó (Balázsi et al. 2011).

4.4. A digitális szövegek olvasásának mintázata

Amíg az 1. vizsgálat során csak az olvasási folyamat megfigyeléséből következtethettünk arra, hogy a digitális szövegek olvasási mintázata eltér a hagyományos szövegektől, addig a 2. vizsgálat során készített hőtérképek egyértelműen tükrözik a különbséget.

A 2. vizsgálatban az olvasási folyamat során átlagosan a legtöbb fixáció az olvasási útvonal harmadik állomásán történt (4. ábra). Ez azt jelenti, hogy ez az állomás tartalmazta a legtöbb olyan

The screenshot shows the website of the Petőfi Irodalmi Múzeum. At the top, there is a navigation bar with links for 'Kiállítások', 'Rendezvények', 'Művelődéstudomány', 'Múzeumi bolt', 'Filiálék', and 'Akadálymentes változat'. Below this is a search bar with the text 'KERESÉS' and a dropdown menu set to 'a PIM.hu-n'. The main content area is titled 'Letöltendő anyagok' and contains several sections:

- NYÁRI TÁBOROK**: A notice about summer camps, stating that the Petőfi Irodalmi Múzeum is offering camps in various locations. It mentions that the camps are for children and young people, and that the museum is looking for participants.
- Svábia**: A notice about a program for children and young people, mentioning the 'Duna-Ipoly Nemzeti Park' and 'Jókai Könyvtár'.
- Foglaltak**: A notice about the museum's schedule, mentioning that the museum is closed on certain days.
- Általános tudnivalók**: A notice about the museum's opening hours and other information.

The sidebar on the left contains a menu for 'A múzeum' with sub-items like 'Rólunk', 'Gyűjtemények', 'Adatbázisok', 'Kiadványok', 'Tudományos élet', 'Pályázatok', 'Művelődéstudomány', 'Felhívások', 'Önálló honlapjaink', 'Hírlevél feliratkozás', 'Érhetőségeink', and 'Béletpéldék'. There is also a section for 'Rendezvények' with a list of events, including '17. 18:00 Művészet és pszichoanalízis' and '18. 09:00 Országos dráma-verseny döntője'.

4. ábra. A digitális szövegek olvasásának hőtérképe ($N = 20$ fő)

információt, amelynek feldolgozására, az olvasók szerint, szükség van a feladat megoldásához. Valószínűleg ez az eredmény azzal magyarázható, hogy ezen az állomáson többféle szövegelem is szerepelt. A weblap tartalmaz képet, rövid összefüggő szöveget és címszerű feliratot egyaránt, és ezek feldolgozása több fixációt igényelt, mint a többi oldalon lévő információk értelmezése. Erről a weblapról való továbbhaladáshoz egy speciális stratégiacsoportot alkalmaztak az olvasók, vagyis a szöveg tartalma és a szójelentés alapján következtettek a többiregü szöveg következő elemére, majd rákattintottak a szöveg megjelenítéséhez szükséges navigációs formára (Coiro–Dobler 2007). A fixációk száma azt bizonyítja, hogy ennek a stratégiacsoportnak az alkalmazása a legkomplexebb eleme az olvasási folyamatnak.

A 4. ábra azt is bizonyítja, hogy a fixációk számának magas átlagát nem a többféle szövegelem határozza meg, hanem sokkal inkább a továbbhaladáshoz választható számos útvonal, ugyanis a harmadik állomáson található a legtöbb továbbhaladási lehetőség a többi állomáshoz képest. A hőtérkép azt is tükrözi, hogy az olvasók elsősorban a nyelvi információk feldolgozására törekedtek, a weblapon szereplő képet szinte meg sem nézték, amely megfelel a nemzetközi mérésekben is található eredményeknek, miszerint az olvasók elsősorban a tartalmas nyelvi elemekre koncentrálnak, fixálnak az olvasási folyamat során (Carpenter–Just 1983; Gonda 2011; Rayner et al. 2004; Richardson–Pivey 2004; Steklács 2014). A nyelvi információk közül is pedig leginkább a vizuálisan is kiemelt (eredetileg zöld színű, félkövérrel szedett) címszerű feliratokra fixálnak, amely szintén megfelel a digitális szövegek olvasásával kapcsolatos nemzetközi vizsgálatoknak (Nielsen 2006).

A 4. ábráról az is leolvasható, hogy a weblap középső részén szereplő szövegelemek mellett a bal oldali menüsorban szereplő pontokat is többen elolvasták a kísérleti személyek közül, ez az *önszabályozó stratégia* alkalmazására utal. Azért lehet következtetni ebből az önszabályozó stratégia alkalmazására, mert a bal oldali menüsorban található menüpontra kattintással érkeztek meg az olvasók az olvasási útvonal harmadik állomására, és valószínűleg azért nézték végig ismét a menüpontokat, hogy megbizonyosodjanak róla, a megfelelő választották-e ki a feladat megoldása érdekében (Cohen–Cowen 2007; Coiro–Dobler 2007).

Összességében megállapítható, hogy a kutatásban részt vevő diákok olvasási mintázata digitális környezetben alapvetően azonos a nemzetközi mérésekben szereplő olvasók E, illetve F alakzatú olvasási mintázatával (Nielsen 2006). A rögzített folyamatvideókon megfigyelhető, hogy a diákok először a weblap bal oldalát kezdik el böngészni fentről lefelé, majd szintén fentről lefelé és jobbról balra haladnak a digitális szövegben. Ezek az olvasási irányok megfelelnek a weboldalak tipikus felépítésének, amelyeken a főbb információkat és menüpontokat a bal oldali, illetve a weblap felső harmadában lévő sávban találhatjuk.

Az E és az F alakzattól való eltérés akkor figyelhető meg, amikor az olvasó célja nemcsak a weboldalon szereplő tartalmas nyelvi elemek feldolgozása, hanem a navigáció, vagyis az olvasói útvonalon való közlekedés. Az E és az F alakzat eltér a nyomtatott szövegek olvasására jellemző V alakzattól, vagyis bizonyítható, hogy a digitális szövegek olvasása valóban speciális stratégiák alkalmazását igényli (Steklács 2014). Az eredmények továbbá abban a tekintetben is összhangban vannak más kutatásokkal, hogy az olvasók elsősorban a vizuálisan kiemelt nyelvi elemekre, a felsorolást tartalmazó szövegrészekre és az olvasási útvonalon való továbbhaladást biztosító ikonokra koncentráltak (Nielsen 2006; Steklács 2014).

5. Következtetések

A vizsgálatok eredményeiből arra következtethetünk, hogy az internetes olvasás iránt elkötelezett tanulóknak nem okoz nehézséget a digitális szövegben szereplő információ keresése és azonosítása, hiszen a két vizsgálatban szereplő, összesen 140 diákból 128 jól vagy hatékonyan oldotta meg az adott szövegértési feladatot. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált diákok 91%-a rendelkezik azzal a kognitív flexibilitással, amely a különböző típusú információk feldolgozásához, az olvasói útvonalon való közlekedéshez szükséges (Coiro–Dobler 2007).

Ez a kognitív flexibilitás a digitális szövegek feldolgozására jellemző olvasási mintázatban is megmutatkozik, hiszen a vizsgált középiskolás diákok nem lineárisan olvassák a digitális szövegeket. A kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy az első hipotézis igazolódott, mert a digitális szövegek olvasási mintázata nem a nyomtatott szövegekre jellemző V, hanem a digitális szövegekre jellemző E, illetve F alakzatot mutatja (Nielsen 2006; Nilson 2013).

A második hipotézis állítása részben igazolódott. A digitális szövegolvasási stratégiák a legtöbb esetben összekapcsolódtak a szövegolvasási stratégiákkal az olvasási folyamat során, vagyis a nyomtatott szövegek olvasásakor alkalmazott stratégiákat támogatták, alakították át az olvasók. Az 1. empirikus vizsgálatban meghatározott olvasási modellek alapján kijelenthető, hogy két olyan digitális szövegolvasási stratégia van, amelyeket kimondottan a digitális szöveg sajátosságai hoztak létre, és nem alkalmazhatók a nyomtatott szövegen. Az egyik az *előzetes tudás aktiválása a keresőmotorok használatáról*, hiszen megvalósításához speciális számítógépes szoftver alkalmazására van szükség, ahol az olvasó saját maga határozhatja meg a kulcsszavakat, és ezek alapján végezheti az információ keresését. A másik az *önszabályozó információkereső stratégia*, amelynek alkalmazása szintén a keresőszoftverekhez kapcsolódik, hiszen az olvasók kimondottan a találati lista feldolgozására használják. Ennek a stratégiának az alkalmazása extrém rövid szövegek értelmezését, értékelését és kiválasztását jelenti, vagyis olyan komplex művelet, amely az információkeresési folyamaton belül önálló modult képez.

Az 1. és a 2. vizsgálatban rögzített, olvasást támogató és szervező navigációs lépések arányát tekintve megállapítható, hogy a szövegolvasási stratégiák a diákok anyanyelvi, a digitális szövegolvasási stratégiák pedig a diákok digitális kompetenciájára alapoznak. Ebből arra is következtet-

hetünk, hogy az olvasási stratégiák és az alkalmazott navigációs lépések között szoros összefüggés van. A digitális szövegek olvasási folyamatában a komplex kognitív műveletek, az olvasási stratégiák és a szövegen végrehajtott cselekvések, navigációs lépések megfeleltethetők az információfeldolgozás folyamatának összetevőivel.

Ha a kísérletben részt vevő diákok szövegértési teljesítményét az olvasástípusok szerint csoportosítjuk, akkor megállapítható, hogy a kulcsszókereső olvasástípushoz kapcsolódó olvasási stratégiákat kevésbé hatékonyan alkalmazták az olvasók, mint a kulcsszó-azonosító olvasástípus stratégiáit. A két kutatás eredményeit összegezve azt látjuk, hogy míg a kulcsszókereső olvasástípusban a diákok 42%-a oldotta meg hatékonyan a feladatot, addig ez az érték a kulcsszó-azonosító olvasástípusnál 63%. Ebből arra következtethetünk, hogy a kulcsszó-azonosító olvasástípushoz nagyobb arányban kapcsolódó szövegolvasási stratégiákat hatékonyabban alkalmazzák a diákok, vagyis azoknak a stratégiáknak a használatában sikeresebbek, amelyek a nyomtatott szövegek esetében is hasonlóan működnek. Ezért is lehet a későbbiekben az anyanyelvi kompetenciára alapozva fejleszteni a digitális szövegek olvasását.

A kutatás harmadik hipotézise részben igazolódott, hiszen a kulcsszókereső olvasástípusban az olvasási útvonalon való közlekedés határozta meg az olvasás folyamatát, vagyis elsősorban a kísérleti személyek IKT-kompetenciája felelős a hatékony megoldásért. A kulcsszó-azonosító olvasástípusban viszont az adott weblap szövegeinek értelmezése játszott központi szerepet, tehát elsősorban az anyanyelvi kompetencia, azon belül is az olvasási és a szövegértési képesség magyarázza inkább a hatékony megoldások számát (Balázs et al. 2011).

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Balázi Ildikó – Ostorics László – Schumann Róbert – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó 2010. *A PISA 2009 tartalmi és technikai jellemzői*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- Bruce, Bertram C. – Bishop, Ann P. 2002. Using the Web to Support Inquiry-Based Literacy Development. *Reading Online*. http://www.readingonline.org/electronic/elec_index.asp?HREF=/electronic/jaal/5-02_Column/index.html (2013. május 1.)
- Carpenter, Patricia A. – Just, Marcel Adam 1983. What your eyes do while your mind is reading. In: Rayner, Keith (ed.): *Eye movements in reading: Perceptual and language processes*. Academic Press, New York, 275–307.
- Cohen, Vicki L. – Cowen, John E. 2007. *Literacy for children in an Information Age: Teaching Reading, Writing and Thinking*. Cengage Learning, Belmont, Canada.
- Coiro, Julie – Dobler, Elizabeth 2007. Exploring the onlien comprehension strategies used by sixth-grade skilled readers to search for and locate information on the Internet. *Reading Research Quarterly*. 2: 214–57.
- Csapó Benő 2002. Az iskolai tudás vizsgálatának elméleti keretei és módszerei. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–45.
- Csépe Valéria 2006. *Az olvasó agy*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csíkos Csaba – Steklács János 2006. Metakongíció és olvasás. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia TankönyvKiadó, Budapest, 75–90.
- Duchowski, Andrew 2007. *Eye Tracking Methodology*. Springer Science – Business Media, London.
- Eagleton, Maya B. – Dobler, Elizabeth 2007. *Reading the Web: Strategies for Internet Inquiry*. Guilford Press, New York.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Golden Dániel 2009. Az elektronikus olvasás mintázatai. *Információs Társadalom* 3: 85–94. http://infonia.hu/digitalis_folyoirat/2009_3/2009_3_golden.pdf (2013. május 1.)
- Gonda Zsuzsa 2011. A nyomtatott és a digitális szövegek megjelenítése az interaktív táblán. *Anyanyelv-pedagógia*. 1. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=46> (2012. június 15.)
- Gósy Mária 2008. A szövegértő olvasás. *Anyanyelv-pedagógia* 1. <http://www.anyy.hu/cikkek.php?id=25> (2011. március 3.)
- Koltay Tibor – Boda István 2010. Írástudások az információs társadalomban amatőröknek és szakembereknek. *Információs Társadalom* 10/1: 57–76
- Leu, Donald J. Jr. et al. 2010. New Literacies of Online Reading Comprehension. In: Morrow, Lesley Mandel et al.: *Handbook of research on literacy instruction: Issues of diversity, policy, and equity*. Guilford, New York.
- Martin, Allen 2005. A European Framework for Digital Literacy, DigEuLit Project. *Journal of eLiteraci* Vol. 2. (http://www.jelit.org/65/01/JeLit_Paper_31.pdf) (2014. április 5.)

- Nelson, Theodor Holm 1992. Opening Hypertext: A Memoir. In: Tuman, Myron C. (ed.): *Literacy Online*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 43–57.
- Nielsen, Jakob 2006. *F-Shaped Pattern For Reading Web Content*. <http://www.nngroup.com/articles/f-shaped-pattern-reading-web-content/> (2013. május 1.)
- Nilson, Linda 2013. *Creating Self-Regulated Learners: Strategies to Strengthen Students' Self-Awareness and Learning Skills*. Stylish Pubicing, LLC.
- OECD 2011. *PISA 2009 Results: Students on line: Digital technologies and performance*. 6. OECD Paris. http://www.eecd.org/media/PISA_2009_Results.pdf (2014. február 20.)
- Rayner, Keith – Kennedy, Alan – Radach, Ralph 2004. *Eye Movements and Information Processing During Reading*. Psychology Press, Hove and New York.
- Richardson, Daniel C. – Spivey, Michael J. 2004. Eye-Tracking: Characteristic and Methods. In: *Encyclopedia of Biomaterials and Biomedical Engineering*. CRC Press. http://eyethink.org/resources/lab_papers/Richardson2004_Eye_tracking_C.pdf (2014. január 2.)
- Spiro, Rand J. 2004. Principled pluralism for adaptive flexibility in teaching and learning. In: Rudell, Robert B. – Unra, Norman (eds.): *Theoretical models and processes of reading*. International Reading Association, Newark.
- Steklács János 2013. *Olvasási stratégiák tanítása, tanulása és az olvasásra vonatkozó meggyőződés*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Steklács János 2014. Szemmozgás, olvasás, információfeldolgozás. *Anyanyelv-pedagógia*. 3. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=524> (2014. október 20.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–90.

Gonda Zsuzsa

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Gonda, Zsuzsa

Strategies and patterns of reading digital texts

In the twenty-first century, the means and ways of attaining knowledge have changed: information often appears in a virtual environment, and info-communicative technologies are used for accessing it. The paper defines the notions of digital literacy and digital text, and proves their interaction with the description of individual steps of the process of information processing. Summarising the results of a number of research projects both inside and outside Hungary, the author describes the characteristics of the reading of digital texts, adding the results of a study of her own. The paper presents the results of an empirical study whose aim was to explore and measure the text comprehension performance of Hungarian secondary school students, including their reading strategies and reading patterns, in a digital environment. The results show that Hungarian secondary school students' reading patterns with respect to the reading of digital texts are identical with the results found in the international literature. Digital text reading strategies and steps of navigation through texts are determined by the reader's aim, the type of reading, and the structural and formal features of the given text.

Keywords: digital literacy, digital text, pattern of reading, reading strategies for digital texts

Névfeldrajz és etimológia

Mutatvány a Történeti magyar családnévátlasz lexikális térképlapjaiból¹

1. A családnemekhez kapcsolódó névföldrajzi kutatások terén újabb számos munka látott napvilágot, amelyek egyöntetűen hangsúlyozták az ilyen irányú vizsgálatok fontosságát és használhatóságát a nyelvészeti, a névtani és a kapcsolódó interdiszciplináris elemzésekben. Ezek a munkák jellemzően konkrét példák segítségével kívánták igazolni egy-egy nyelvészeti kérdés lehetséges megoldásait, vagy újabb elképzeléseket fogalmaztak meg.

A szinkrón családnévfeldrajzi vizsgálatok terén elsősorban Vörös Ferenc munkáit említhetjük, aki a Mai magyar családnévátlasz elektronikusán tárolt adatbázisának létrehozásával a 2009. január 1-jei állapot szerinti lakosság teljes névsorának előfordulási adatai alapján megyei és települési bontásban mutatja be a családnemek térbeliségét a mai ország határain belül (Vörös 2010a). Vörös ebből az anyagból több tanulmányt is publikált (elsődlegesen I. Vörös 2010b), illetve a közelmúltban közreadta a tízezer előfordulásnál gyakoribb 106 családnév térképlapjait, amelyekhez néhány fonetikai, morfológiai, morfoszemantikai, szemantikai és ortográfiai jelenségeket bemutató térképet is kapcsolott (Vörös 2014). Időközben a szerző az 1720-as országos összeírás névanyagát is elkezdte feldolgozni (véltételen a levéltári digitalizált anyagra építve), amelyből az 1910-es közigazgatási megyehatárokat vetített történeti névföldrajzi kartogramokat hozott létre. Ezek közül a fenti kötetben megjelentette 16 gyakori családnév (*Somogyi, Budai, Szilágyi, Horvát, Tót, Balog, Kis, Nagy, Német, Kovács, Molnár, Pap, Papp, Szabó, Takács, Varga*) történeti névföldrajzi térképlapjait is.

2. A Történeti magyar családnévátlaszhoz (TMCsA.) kapcsolódó kutatások az elmúlt időszakban a fentiekkel párhuzamosan zajlottak. 2011-ben tájékoztatást adtunk a munkálatokról és tervekről (N. Fodor–F. Lánicz 2011), egyúttal rávilágítottunk a történeti anyag pozitívumaira és korlátaira, reflektálva a szinkrón névföldrajzi kutatásokra is. A névföldrajzi célú történeti személynévi adatbázis kiinduló alapjának az 1715-ös első országos összeírás névanyagát jelöltük meg mint olyan egységes és homogén korpuszt, amely a 18. század eleji névföldrajzi viszonyokat leginkább reprezentálni tudja, mivel statisztikai értékkel bíró adatmennyiséget tartalmaz a korabeli országterület kétharmadának adófizetésre kötelezett lakosságáról. Nyilvánvalóan nemcsak a történettudományi felhasználást korlátozzák az összeírás keletkezési körülményeinek bizonyos hiányosságai, hanem a névtani szempontú elemzést is megnehezítik (ilyen pl. Erdély, Horvát-Szlavónország, Bánság és Vas megye hiánya, bizonyos társadalmi csoport korlátozott képviselete az anyagban stb.). Ezt enyhítendő már akkor megjelöltük célként az adatbázisnak a teljes 1720-as (második) országos összeírással való kibővítését (N. Fodor–F. Lánicz 2011: 181; N. Fodor 2011: 98), amelynek digitalizált anyagát 2012-ben a Magyar Országos Levéltár a kutatás rendelkezésére bocsátotta. Az előzetes reményeink (ugyanis jóval terjedelmesebb anyagot feltételeztünk, hiszen az első adóösszeírás öt évvel későbbi megismétlésének éppen az volt a célja, hogy nagyságrendekkel több adófizetőt találjon az ország területén) nem váltak valóra. A közigazgatásilag különálló Erdélyre, valamint Horvát- és Szlavónországra továbbra sem terjedt ki az összeírás hatálya, de a Bánság 1718-ban történő visszafoglalása után joggal feltételezhető volt az ott élő lakosság számbavétele is. Vas megye adófizetői ugyan már megismerhetővé váltak az 1720-as összeírásban, viszont a Bánság területe továbbra is fehér folt maradt, mivel a terület összeírása – tudomásunk szerint – nem történt meg. A számadatok terén sem lett lényegi eltérés, hiszen az 1715-ös összeírás mintegy 165 000 névvel szemben az 1720-as összeírásban 178 500 név áll, a különbség hozzávetőlegesen Vas vármegye 14 ezres névállományának feleltethető meg. Így tulajdonképpen két, közel azonos nagyságú adatbázis összeállítására nyílt lehetőség. Ezek a források nyilván a korabeli Magyarország lakosságának csupán egy részét, nagyjából 4–4,5%-át foglalták magukban,² bővebb (pl. a nemesség is kiterjedő) számbavétel azonban nem áll rendelkezésünkre a 18. század elejéről és az azt megelőző évszázadokból,

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

² A történeti demográfiai kutatások legelfogadottabb számításait alapul véve nagyjából 3,8–4,3 millió főre becsülhetjük a történeti Magyarország lakosságát a 18. század elején (Wellmann 1989: 25, 39, 41; Pálffy 2009: 68). Vörös az 1720-as összeírás adófizetőinek arányát 6%-ra teszi, de a számítás alapját nem részletezi (2014: 29).

így ezen források – hiányosságaik ellenére is – jelentősen felértékelődnek a különböző célú kutatások számára.

A 18. század eleji személynevek forrásértéke abban áll, hogy ez az az időszak, amely egyfajta átmenetet jelent a természetes és a mesterséges családnévanyag között (l. Farkas 2003; N. Fodor 2012a). Előbbi kapcsán a magyar családnév 14–15. századi kialakulására gondolhatunk, míg utóbbi főként a családnév-változtatás 19–20. századi korszakát jelenti, amelyben a korábbi névkorpusz új (jelentős számban mesterséges) elemmel bővült (vö. Farkas 2010).

3. A 18. századi személynevek térbeliségének ábrázolásához egy adatbázis-kezelő szoftveren túl megfelelő alaptérképre is szükség van, amely lehetővé teszi az adatok hiteles megjelenítését. Mivel az adófizetők összeírása a közigazgatási egységek (vármegyék, kerületek, szabad királyi városok) szerint történt, a korabeli viszonyok figyelembevételével mindenképpen kívánatos volt. Noha tudjuk, hogy a nyelvi folyamatok nem függenek a mesterségesen meghúzott közigazgatási határoktól, mégis más nyelvészeti munkákhoz (pl. a helynévfeldolgozásokhoz) hasonlóan most sem volt célravezető (praktikus okokból) ettől teljes mértékben függetlenedni. Ezzel kapcsolatban rögtön alapvető problémával kellett szembesülnünk, nevezetesen azzal, hogy a vizsgált időszakra nézve nem rendelkezünk olyan közigazgatási térképpel, amely a korabeli megye- és járáshatárokat megfelelően ábrázolná.³

A közigazgatási felosztás háromféle térképes megoldást eredményezhet: megyei, járási és települési alapú ábrázolást. A valóságos határvonalakat követő megyei bontást tekintettük továbbra is alapábrázolásnak. A települést viszont azért nem tartottuk célszerűnek, mert sok esetben a térképet áttekinthetetlené tette volna, mivel 1715-ben 7300, 1720-ban 7650 települési egység alapján kellene az adatokat megjeleníteni. Emellett a gyakorisági kimutatásnak sem lenne értelme, mivel a leggyakoribb családnév esetében is csupán egy-két előfordulással lehet számolni településenként. A megyei felosztás mellett ezért – véleményem szerint – a névadatok arányainak a kisebb járási közigazgatási egységek szerinti térképes bemutatása eredményesebben szolgálja a kutatás érdekeit.

Míg olyan térképet könnyen találunk, amely az ország megerendezés előtti megyefelosztását tartalmazza, a korabeli járáshatárokról viszont semmilyen ábrázolással nem rendelkezünk. A hiteles ábrázolás érdekében ezért saját alaptérképet készítettünk, amelyhez az összeírások járási felosztásait, ahol ez nem volt elérhető, más, kézel egykorú vagy a századból fennmaradt forrásokat (pl. dézsmajegyzékeket, Bél Máttyás *Notitia Hungariae novae...* című munkájának megyeleírásait) használtunk fel. A hosszú időt igénybe vevő munka révén azonban olyan történeti földrajzi értékkel bíró alaptérkép született, amelyet többek között a történészek is eredményesen felhasználhatnak a magyar közigazgatás-történeti kutatásokhoz.⁴

4. Az alábbiakban a Történeti magyar családnévátlaszhoz kapcsolódó kutatási projekt etimológiai elemzésekhez történő felhasználhatóságát lexikális névföldrajzi térképlapok segítségével mutatom be. A hazai családnévöldrajzi kutatásokban a névföldrajzi térképlapok hasznosítása kétféle módon történhetett: egyrészt valamilyen nyelvészeti problematika kapcsán az érvelésben voltak kiegészítésként bevonva (l. pl. Vörös 2013; Farkas–Sliz 2011; N. Fodor 2012b); másrészt egy-egy kartogram önelvű elemzése vezetett valamilyen kérdés feltevéséhez és esetleges megválaszolásához (pl. Vörös 2010c; 2011 és további munkáit). Előbbi megoldás főként az etimológiai vizsgálatokra volt jellemző, utóbbi pedig a névföldrajz általánosabb hasznosíthatóságát volt hivatva példázni. Az alábbiakban a TMCsA. néhány térképlapja alapján az etimológiai elemzések sorát kívánom gyarapítani egy foglalkozáscsoport, illetőleg egy tájszó névföldrajzi példája segítségével.

³ Vörös Ferenc (2014) erre hivatkozva használja az 1910-es állapotokat megjelenítő országtérképet, amely az adatok megjelenítésében óhatatlanul is torzulást eredményez, hiszen az 1876 és 1881 között zajló megerendezés során a korábbi közigazgatási egységek (kerületek, vidékek, székek, szabad királyi városok) megszüntetésével gyökeresen átalakult Magyarország közigazgatási felosztása a korábbi évszázadokhoz képest. Fontos kérdés, hogy ilyen esetben a települések névadatait valóban a megfelelő közigazgatási egységekhez vannak-e hozzárendelve.

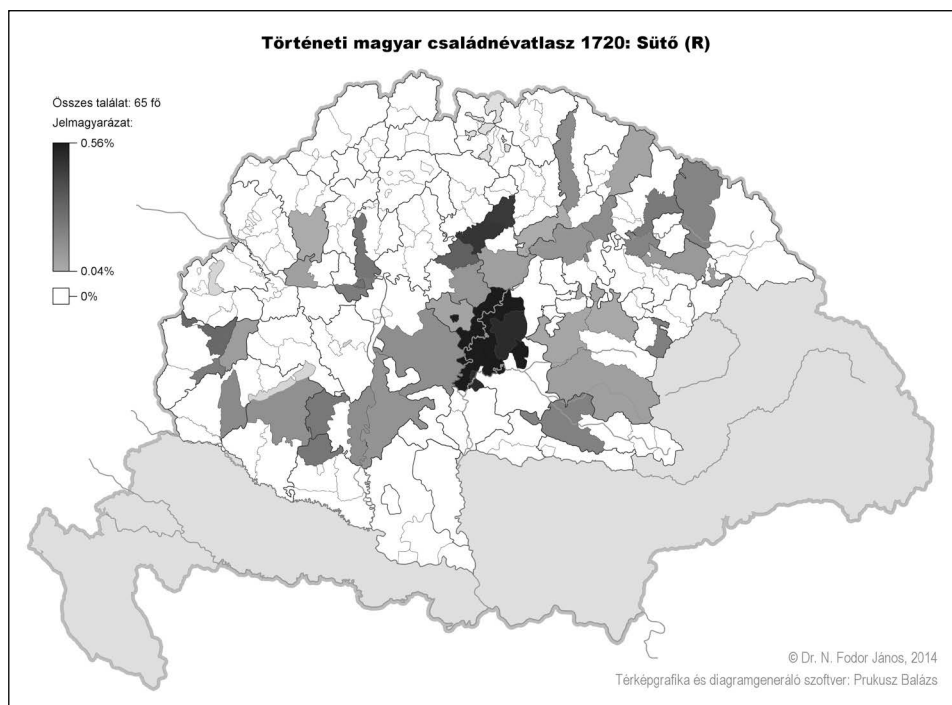
⁴ Ezúton mondom köszönetet Prukusz Balázs informatikusnak, aki a nyelvészeti szempontok maradéktalan figyelembevételével lelkiismeretesen elkészítette az adatbázis-kezelő programot, illetőleg a térképgrafikát. Megfelelő informatikai háttér nélkülözhetetlen a hasonló jellegű kutatások esetében, így fontos, hogy a technikai lehetőségek és a tudományos célú kívánalmak összhangba kerüljenek.

4.1. A foglalkozásra történő utalás minden európai nyelvben az elnevezett egyének egyik alapvető sajátosságjegyét jelenítette meg a személynevekben. Vannak olyan foglalkozások, amelyek a családnevek kialakulásának időszakában (magyar viszonylatban a 14–15. században) minden területen általánosak voltak (pl. *Kovács, Szabó, Varga*), és azáltal a névadáskor legkézenfekvőbb motivációt adva gyakoribbá váltak, hiszen kevés olyan település volt a korabeli Magyarországon, ahol például a fenti alapvető szakmák képviselői ne lettek volna jelen. Más tevékenységek nem tartoztak a frekvenciák közé, sőt akadtak szép számmal valóban egyedi, ritka vagy specializált tevékenységet folytatók is (vö. pl. CsnSz. *Hímvarró, Képiró, Házkötő, Vízvesztő*). Az alábbiakban tárgyalt pékmesterség sem tartozott a gyakori foglalkozások közé, mivel a hagyományos paraszti életmód keretei között a kenyérsütés magától értetődő (természetes) tevékenység volt. A sütőipar „fűnyomórészt a városokban és mezővárosokban koncentrálódik és elsősorban gabonatermelést nem folytató rétegeket lát el” (MNL. *sütőipar*). Meg kell említenünk, hogy a magyar feudális állam kialakulásának idejére tehető a kenyér elterjedése Európa-szerte eleinte a legfelsőbb réteg körében, majd általánosan is. A sütőipar szakembereinek hazai jelenlétére már a 11. századból vannak adatok. A 14. századtól pedig már a céhekbe szerveződött hazai iparágak közé tartozik (MNL. *sütőipar*). A következő évszázadban a mesterség belső differenciálódása, a kenyér-, cipő-, zsemlye-, perecsütők és pogácsások elkülönülése is kimutatható. A mesterség szakosodását leginkább a családnevek tanúsítják (vö. CsnSz. *Cipós, Cipő[sütő], Kalács[sütő], Kenyér, Kenyérfonó, Kenyérsütő, Kenyeres, Lepény, Lepényes, Morványos* 'lakodalmi fonott kalács készítője', *Perec, Pereces, Perecsütő, Pogácsa, Pogácsás, Pogácsasütő, Tésztás, Zsemle, Zsemlesütő*).

Magyar nyelven a korabeli pékeket *sütő*nek nevezték (TESz. *sütő*). A Felső-Tisza vidékén az 1401 és 1526 közötti időszakból 15 *Sütő* nevű egyenről találunk említést, mindannyian kisebb település lakói voltak (FTSznSz.). A *Kenyeres* családnéven 7 személyt említenek a források, e családnév azonban az 'egy kenyéren élőket' is megnevezhette (NySz.). Az ugoccai és szatmári *Pogácsás* nevű személyek vagy őseik 'omlós, kerek, apróbb süteményt v. kovásztalan kenyeret, lepényt készítő pékek' voltak (TESz., FTSznSz.). Északkelet-Magyarország 15. századi anyagában a cipő-, perec- és zsemlyesütésre utaló nevek nem kerültek elő. Ami viszont még lényegesebb: egyáltalán nincs *Pék* családnévünk a vizsgált anyagban. Kázmér Miklós történeti családnévszótárában (CsnSz.) a *Sütő* ~ *Sitő* megkülönböztető név a 14. század első felétől kimutatható az ország egész területéről, a *Pék* azonban 1715 előtt mindössze 10 adattal szerepel. Családnévi előfordulásai 1480-tól adathatóak Hont és Pozsony megye, illetve Nagyszombat vidékéről.

A kronológiai, a gyakorisági és a területi különbségre a két szó eltérő eredete adja a magyarázatot. A mai köznyelvben szinte kizárólagos *pék* lexéma bajor-osztrák eredetű, és viszonylag kései átvételnek tekinthető. A német *beck*-ből a szőeleji *b* zöngétlenedése után alakult *peck* lexéma magánhangzójának időtartama a magyarba bekerülve a hangsúlyviszonyok miatt megnyúlt (ném. *beck* [- *backen*] > baj.-osztr. *peck* ~ *pekch* > m. *pék*) (vö. TESz., EWUng.). A szót a TESz. a 16. század elejéről adatozza személynévként (1518: Johannes *Peek*), de – mint láttuk – a CsnSz. korábbi adatokat is ismer. Első magyar köznévi adata 1595-ből maradt fenn (vö. EWUng.). A *sütő* ezzel szemben az ugor alapnyelvi eredetű *süt* ige származéka (EWUng.). Első előfordulása, a személynévi *Sytw* (1343) köznévi előzményének jelentése bizonytalanul, az 1357-ből adatolt *Kenersytou* [kenyérsütő^u] hn. viszont már egyértelműen igazolja a 'pék' jelentés meglétét a 14. században (TESz.).

Az írott források adatainak pontosabb értelmezéséhez hívhatjuk segítségül a névföldrajzi térképlapokat. A *Sütő* családnév 1715-ös kartogramja egyértelműen jelzi (1. ábra), hogy a lexéma általánosan elterjedt lehetett a családnevek kialakulásának idején a magyar nyelvterület egészén, annyi kitételrel, hogy a Tisza mentén számottevőbb gyakorisága mutatható ki. A *Pék* és helyesírási változatai (*Peck* ~ *Pek* ~ *Peek*) földrajzi jelenléte viszont egyértelműen a nyugati, főként német ajkú vidékekhez, illetve néhány szabad királyi város (Bazin, Nagyszombat, Selmechánya, Bélabánya, Pest, Lőcse) német lakosságához köthető (2. ábra, l. még 7. jegyzet). A *Pek* névalakról sajnos nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy már magyarként lett családnévvé, vagy pedig bajor-osztrák névrendszer elemével van dolgunk (vö. DudenFn. *Beck[e], Peck*). A többi írásváltozat és főként a *Beck* hangtani variáns egyértelműen német lexémára utal, ezek csekély előfordulása szintén a fenti vidékekhez kapcsolható. A *Pék* TMCsA.-beli 45 névadata arról is tanúskodik, hogy a magyar–német nyelvi kontaktus eredményeként feltehetően Nyugat-Magyarország vegyes lakosságú területein, illetőleg a német többségű szabad királyi városok nyelvi kontaktus hatásai eredményeként válhatott a magyar szókészlet részévé, és innen terjedhetett el

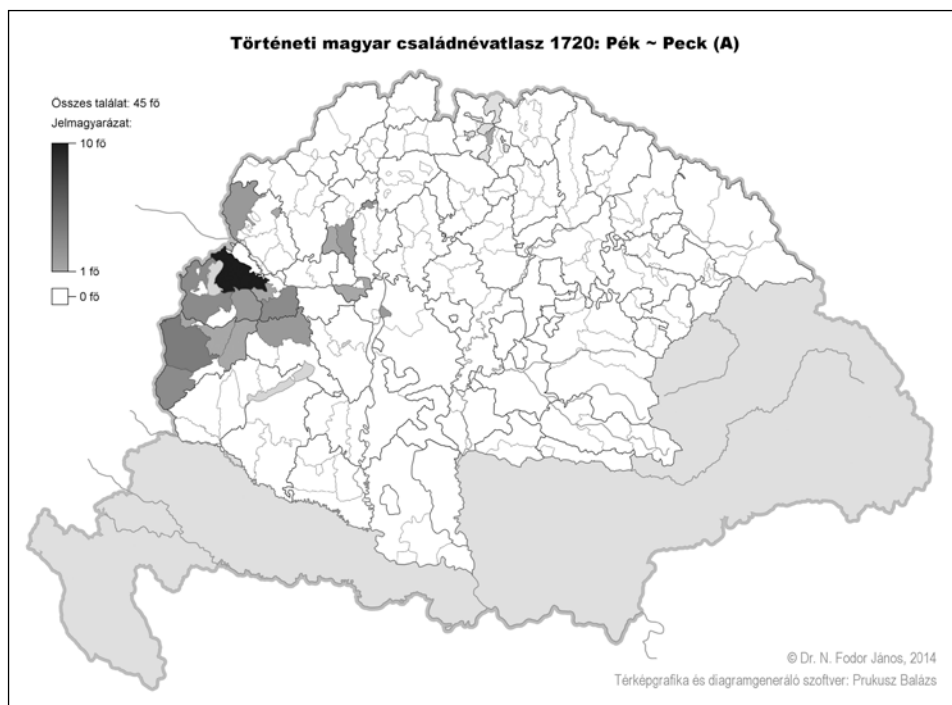
1. ábra. A Sütő családnév földrajzi tagolódása (1720)⁵

a magyar nyelvterület más vidékein is, alig két évszázad alatt kiszorítva a korábbi *sütő* szavunkat. (A 20. század második felében a *pék* már Erdély-szerte is általánosan elterjedt, csak két helyről van *kenyérsütő* adatunk – RMNyA. 1835. térkép).

Láthatóan a *pék* magyar nyelvbe való beágyazódása csak kezdeti stádiumban volt a 18. század elején, ha nem így lett volna, akkor legalább szórványosan máshol is meg kellett volna jelennie a tulajdonnévi származékoknak. A családnévek 14–15. századi kialakulása a névgyakoriságot (esetünkben a ritka előfordulást) magyaríthatná, de a teljes lexikai hiányt nem, mivel I. Ferenc rendeletéig (1814) a családnévek szabadon változhattak, így ha élt volna a szó más területen, akkor ennek személynévi megjelenését (legalább szórványosan) joggal várhatnánk.⁶ A fentiek tükrében megkockáztatható az a feltevés is, hogy a TESz. és a CsnSz. által idézett korai *Peek* nevek nem a magyar, hanem a német családnévrendszer részének tekinthetők.

⁵ Helyesírási változatok: *Sütő, Sutő, Sütő, Sütő, Sütő, Sütő, Sütő, Sutő*. Előfordulási arányok: Tiszai járás (j.) (Heves és Külső-Szolnok): 7 (0,56%), Nagykun terület: 2 (0,51%), Szentpéteri j. (Borsod): 3 (0,48%), Szendrői j. (Borsod): 2 (0,46%), Mátrai j. (Heves és Külső-Szolnok): 1 (0,32%), Kőszegi j. (Vas): 5 (0,3%), Esztergom szabad királyi város (szkv.) (Esztergom): 1 (0,26%), Bأتي j. (Hont): 4 (0,25%), Mecsekhatái j. (Baranya): 1 (0,24%), Tolnai j. (Tolna): 1 (0,24%), Felvidéki j. (Bereg): 2 (0,23%), Esztergomi j. (Esztergom): 2 (0,22%), Árokközi j. (Vas): 1 (0,22%), Krasznai j. (Kraszna): 1 (0,21%), Zarándi j. (Zaránd): 2 (0,2%), Alsó j. (Máramaros): 3 (0,19%), Szamosközi j. (Szatmár): 1 (0,19%), Kapornaki kisebb j. (Zala): 1 (0,17%), Kisvárdai j. (Szabolcs): 1 (0,16%), Varannói j. (Zemplén): 3 (0,16%), Földvári j. (Tolna): 1 (0,15%), Kecskeméti j. (Pest-Pilis-Solt): 3 (0,15%), Kaposi j. (Somogy): 2 (0,15%), Solti j. (Pest-Pilis-Solt): 1 (0,13%), Dadai j. (Szabolcs): 1 (0,13%), Tarnai j. (Heves és Külső-Szolnok): 1 (0,12%), Bányai j. (Szatmár): 1 (0,11%), Kemenesaljai j. (Vas): 1 (0,1%), Ónodi j. (Borsod): 1 (0,08%), Belényesi j. (Bihar): 2 (0,08%), Szigeti j. (Komárom): 1 (0,08%), Ungvári j. (Ung): 1 (0,07%), Jász kerület: 1 (0,07%), Sárreti j. (Bihar): 1 (0,06%), Ermelléki j. (Bihar): 1 (0,05%), Nyitrai j. (Nyitra): 1 (0,04%), Hegyaljai j. (Zemplén): 1 (0,04%).

⁶ Ebben az esetben persze a migráció lehetőségével is számolni kell, tehát önmagában a név nem tanúskodna a községi lexéma meglétéről, a hiány viszont a fentiek alapján mindenképpen árulkodó.

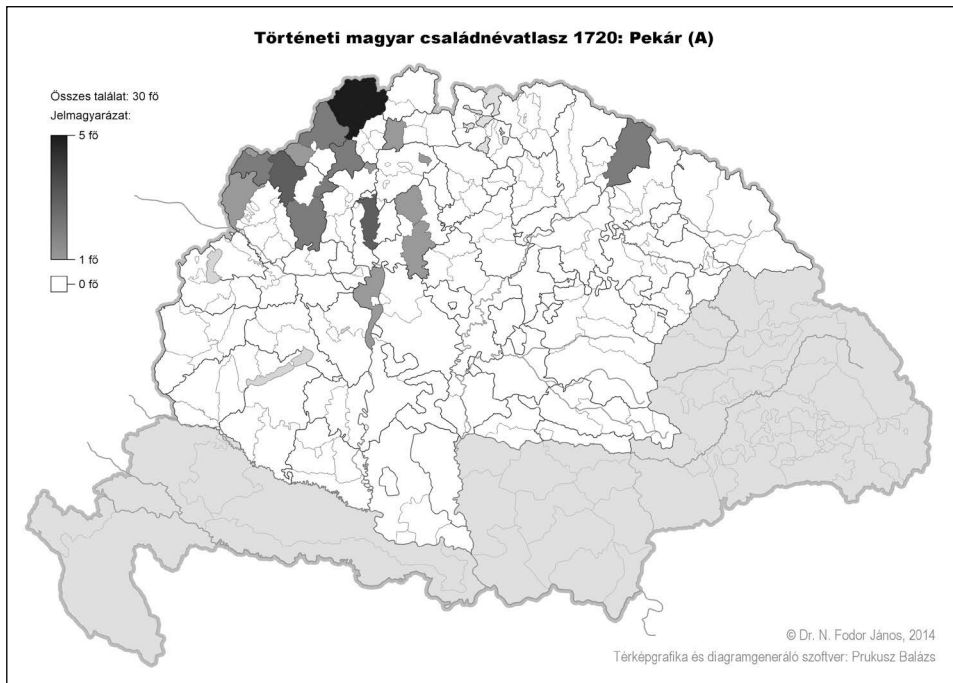
2. ábra. A Peck ~ Pék családnév földrajzi tagolódása (1720)⁷

A témához kapcsolódva nézzük meg a szlovák *Pekár* családnév térképlapját 1720-ból (3. ábra). A 'pék' jelentésű szó (DudenFn. *Pekar*) szintén a német lexémára vezethető vissza, így nem lepődünk meg azon, hogy a családnév a szlovák nyelvterület nyugati vidékein jellemző inkább, viszont a csekély előfordulás és a korlátozott földrajzi kiterjedés a magyarhoz hasonló folyamatokat idéz elénk, annyi különbséggel, hogy itt a névalak már egyértelműen szlávnak minősíthető, míg a *Pék* írásváltozatai esetében az etimológiai magyarázat – mint láttuk – nem magától értetődő.

4.2. A TMCsA. lexikai térképlapjai közül a továbbiakban egy tájszó, a *cibere* családnév földrajzi tanulságait ismertetem. A szó a 16. században 'savanyú levesféle' jelentésben már biztosan része volt a szókészletünknek (TESz.).⁸ A tájszóról tudjuk, hogy a Dunától keletre (volt) jellemző (ÚMTsz.), Erdélyben a *cibre* alakváltozata is él(t), de itt 'moslák' jelentésben is előfordult (SzNySz. 330; l. még. a SzT. és a CsnSz. *Cibere* erdélyi családnévi előfordulásait). A dunántúli területeken a levesféle megnevezésére a *keszőce*, a középső palóc vidéken a *kisze* szinonimák voltak használatosak (MNL. *erjesztett gabonale*). Az északkeleti–keleti területeken ismert a 'félíg főtt, híg szilvalekvár' jelentés is (TESz.), sőt a 20. században bizonyos vidékeken (pl. Szatmárban) inkább ez utóbbi értelemben volt használatos a tájszó (SzamSz.). A két fogalom megkülönböztetését esetenként a *cibereleves* : *cibere* alaki elkülönüléssel oldották meg a nyelvhasználók (vö. pl. DCSz., SárrTsz.).

⁷ Helyesírási változatok: *Pek, Pék, Peck, Peck, Pékk, Pékk*. Előfordulások: Lajtán túli j. (Moson): 10, Szombathelyi j. (Vas): 4, Tótsági j. (Vas): 3, Pusztai j. (Győr): 3, Felső j. (Sopron): 3, Rábaközi j. (Sopron): 2, Lévai j. (Bars): 2, Pest szkv. (Pest-Pilis-Solt): 2, Hegyentúli j. (Pozsony): 2, Felső j. (Veszprém): 2, Selmechánya szkv. (Hont): 2, Béalábánya szkv. (Hont): 2, Bazin szkv. (Pozsony): 1, Lőcse szkv. (Szepes): 1, Kemenesaljai j. (Vas): 1, Verebélyi j. (Bars): 1, Nagyszombat szkv. (Pozsony): 1, Tóközi j. (Győr): 1, Esztergomi j. (Esztergom): 1, Kőszegi j. (Vas): 1.

⁸ Korábról csupán egy kérdésesen ide sorolható tulajdonnévi (állatnévi!) adata ismert (1475: „Vnam vaccam nomine *Chibere*” – OklSz.).

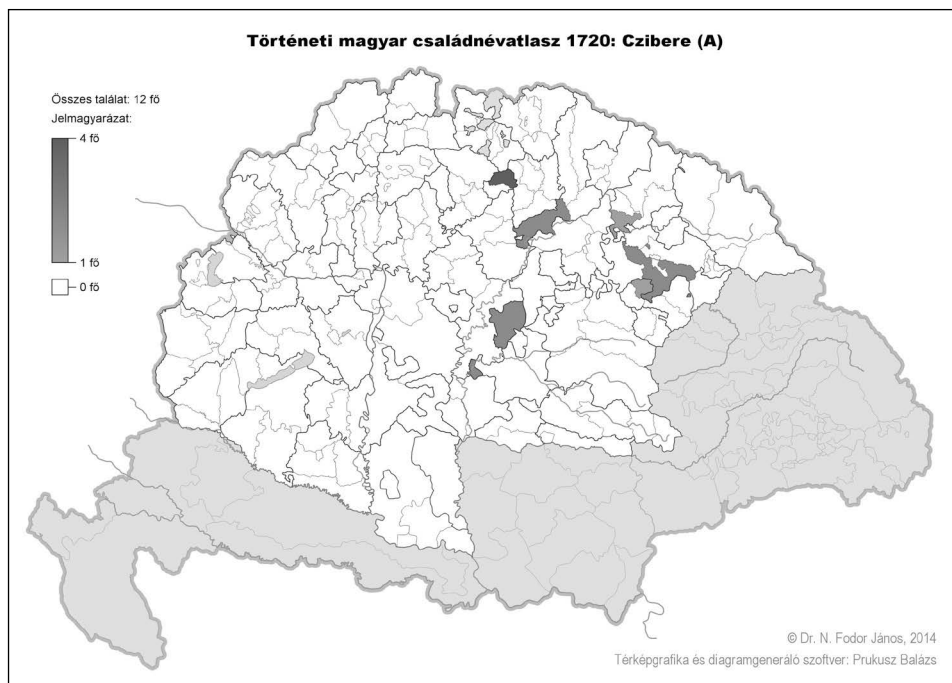
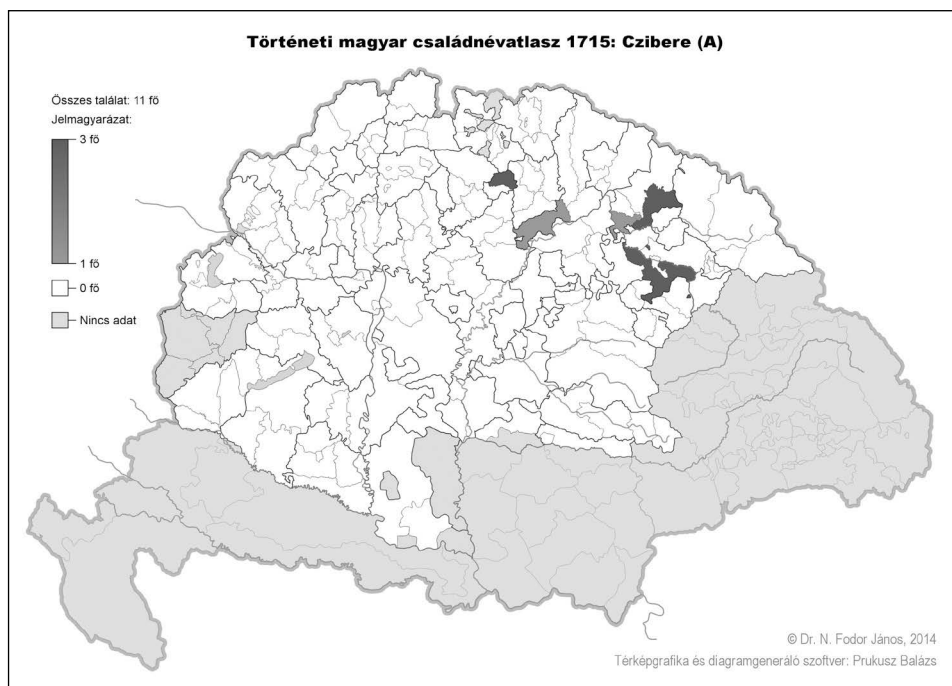
3. ábra. A Pekár családnév előfordulásai (1720)⁹

A TESz. és az EWUng. szerint a szó eredete vitatott, mivel több számba vehető lehetőség is adódik az etimológiai magyarázatra. 1) Az EtSz. szerzői a magyar onomatopoeitikus *cafát* családjába tartozó *cefre* elkülönült alakváltozatának tartották. A szemantikai magyarázat szerint „a fővés közben hallott bugyborékoló, szörcsögő, pöfögő hang adott alapot e jelentések kifejlődéséhez” (TESz., I. még EWUng., ESz.). 2) A Simonyitól származó másik magyarázat (Simonyi 1916: 257) szlovén (esetleg szerbhorvát – TESz.) eredetet feltételez (< szln. *cibora* ~ *cibara* ’kökényszilva’; sz.-horv. N. *cibara* ~ *cibora* ’kökényszilva’). A szlovén és szerbhorvát lexéma német előzményei a bajor-osztrák *ziebern* ’kökényszilva’, a sváb *zipper* ’aprószemű szilva’ vagy a német T. *zeiber* ’zöld szilvafajta’ lehetnek. Ebben az esetben a jelentések közül a ’híg, félig főtt szilvalekvár’ lehetett az elsődleges, ebből fejlődött a ’savanyú leves’ jelentés (TESz., ESz.). 3) Hajdú Mihály a fenti magyarázatok mellett felveti a német névkölcsönzés lehetőségét a családnevek esetében. Szerinte a középfelnémet *zibolle* ’hagyma, hagymácska’ szóból a német nyelvben alakultak ki a *Zibel* ~ *Ziebel* ~ *Zibele* családnevek (I. még DudenFn. *Zibell*, *Ziebell*, *Zieboll*), amelyek ’hagymatermesztő’ vagy ’hagymakedvelő’ névadási indíték alapján váltak az elnevezettek tulajdonnévévé. Ezek a családnevek a németek (főként a svábok) 18. századi tömeges betelepítésével kerültek Magyarországra, némelyikük alakilag is beolvadt a magyar névrendszerbe egybeesve a korábbi magyar *Cibere* családnévvel (CsnE.).

A felmerült etimológiai magyarázatok körüli bizonytalanság feloldásához segítségül hívhatók a *Cibere* 1715-ös és 1720-as családnév földrajzi térképlapjai (4. ábra). Annak ellenére, hogy 1715-ben mindössze 11, 1720-ban 12 *Cibere* családnév szerepel a korpuszban (az alakváltozatokkal együtt),¹⁰

⁹ Helyesírási változatok: *Pekár*, *Pekar*. Előfordulások: Felső j. (Trencsén): 5, Vágújhelyi j. (Nyitra): 3, Selmeci j. (Hont): 3, Bajmóci j. (Nyitra): 2, Szokolcai j. (Nyitra): 2, Ungvári j. (Ung): 2, Nyitrai j. (Nyitra): 2, Középső j. (Trencsén): 2, Szokolca szkv. (Nyitra): 1, Pílisi j. (Pest-Pilis-Solt): 1, Breznóbánya szkv. (Zólyom): 1, Nyugati j. (Liptó): 1, Körmöcbánya szkv. (Bars): 1, Alsó j. (Trencsén): 1, Szécsényi j. (Nógrád): 1, Losonci j. (Nógrád): 2, Hegyen túli j. (Pozsony): 1.

¹⁰ Helyesírási alak: *Czibere*. Előfordulások: 1715: Tiszaháti és Felvidéki j. (Bereg): 4, Felső j. (Torna): 3, Krasznaközi j. (Szatmár): 3, Hegyaljai j. (Zemplén): 1 előfordulás; 1720: Felső j. (Torna): 4, Hegyaljai j. (Zemplén): 2, Nagykun terület (Karcag): 2, Krasznaközi j. (Szatmár): 2, Tiszaháti j. (Bereg): 1, Tasnádi j. (Közép-Szolnok): 1.

4. ábra. A Cibere név előfordulásai 1715-ben és 1720-ban

a földrajzi kiterjedés mindenképpen figyelembe veendő információkat hordoz, annál is inkább, mivel sem a MNyA., sem a RMNyA. nem tartalmazza a fenti közső nyelvöldrajzi térképlapját.

A kartogramok megerősítik a családnév északkeleti eredetét, és egyben jól mutatják a közső előzmény nyelvöldrajzi elhelyezkedését a magyar nyelvterületen. Sajnos Erdély családnéveiről a TMCsA. nem ad tájékoztatást, de tudjuk, hogy a 16–17. században itt is előfordult a *Cibere* családnév (vö. CsnSz., SzT. *cibere*).¹¹ Ha a névadás alapját keressük, akkor mindenképpen a köznévi jelentésből kiindulva valamilyen belső tulajdonság (gyakori szomorú, letargikus állapot?) metaforikus megnevezésére (vö. Murádin 2005: 124), esetleg az ételt (levest, lekvárt) kedvelő személy tulajdonságjegyére gondolhatunk. Emellett figyelembe veendő a SzT. által megadott ’hitvány, aljas’ jelentés is.

A névföldrajzi adatok tükrében a lexéma eredete más megvilágításba kerülhet. A felsorolt három etimológiai magyarázati lehetőség közül a magyar onomatopoeitikus eredet ugyan teljesen nem vehető el, de más magyarázatok tükrében – főként a jelentéstani és a hangalaki összefüggések bizonytalansága miatt – kevésbé tűnik valószínűnek. A CsnE. által felvetett német családnévi előzmények kronológiai okokból a magyar családnév létrejöttében nem játszhattak szerepet, a ’hagyma, hagymácska’ jelentésű kfn. *zibolle* szóból való eredetmagyarázat természetesen fel sem merülhet. Az azonban nem zárható ki, hogy a későbbi századokban egy-két esetben a német név hangalakja beolvadt a magyar *Cibere* családnévbe.

A három magyarázat közül legnagyobb valószínűsége mind fonetikai, mind szemantikai szempontból kétségtelenül a szlovén (esetleg szerbhorvát) eredetnek lehet. Az, hogy ennek ellenére a TESz. (és nyomában az ESz.) bizonytalannak és vitatott eredetűnek minősíti, indoklás nélkül marad. Elképzelhető, hogy éppen a nyelvöldrajzi bizonytalanság volt az, ami a magyarázatot – tegyük hozzá utólag: joggal – megkérdőjelezte. A dunántúli nyelvjárásokban való hiányt ugyanis mindenképpen magyarázni kellett volna, hiszen annak kicsi a valószínűsége, hogy a nyelvterület olyan vidékére jut el egy idegen eredetű lexéma, ahol az átadó nyelv (jelen esetben a szlovén vagy esetleg a szerbhorvát) és az átvevő nyelvjárás (leginkább az északkeleti–keleti nyelvjárások) között nyelvi kontaktus nem áll fenn. Nem tudunk ugyanis arról, hogy nagyobb tömegekben érkeztek volna a fenti népcsoportok képviselői a családnév előfordulási helyeire a közső 16. századi megjelenése előtti időszakban (és tegyük hozzá: utána sem).

Tudjuk, hogy a szlovén és szerbhorvát szavak a német nyelvből származtak. Ezt a lehetőséget a magyar szó eredeténél is érdemesebb figyelembe venni, hiszen a középkori Magyarország területén több helyen is éltek olyan német népcsoportok, akik révén több fogalom német megnevezése is bekerült a magyar nyelvbe (pl. *hóhér*; *céh*, *cégér*; *erkély* stb.). A két többségi német területen kívül (Szepesség, erdélyi Királyföld) az Árpád-korban más vidéken is megtelepedtek, majd többnyire beolvadtak a magyarságba német etnikai csoportok. A családnév előfordulási helyein (pl. Bereg megyében, Ugocsában és Szatmárban) ismerünk Árpád-kori német (szász) telepeket (l. pl. Beregszász, Németi [Szatmárnémeti része], Felszász, Nagyszász stb.) (vö. Rácz 2011: 86–111, 148–60; Szabó 1937: 43–54; Maksai 1940: 69, 72). Nem elképzelhetetlen, hogy éppen az itt élő német ajkú, majd elmagyarosodó közösségek lehettek a szilvafajta elnevezésének közvetítői. Ebben az esetben a táj-szó korai ómagyar kori átvételnek tekinthető. Az, hogy a forrásokban csak az ómagyar kor második felében jelenik meg, a ritka jelentéssel könnyen magyarázható. Az mindenesetre elgondolkodtató, és a fenti okfejtést erősíti, hogy legelső családnévi előfordulása (a TESz. adatánál korábbi) 1457-ből a (Szatmárnémetihez 20 km-re fekvő) Szamos menti Angyalosról maradt fenn (két adatban). 1458–1490-ben az előbbtől 10 km-re található Gyügyén említenek hasonló nevű személyt (CsnSz., Maksai 1940: 109). Végignézve a CsnSz. kb. kéttucatnyi névadatát, az 1720 előtti előfordulások főként Szatmár, Ugocsa és Abaúj megyékhez, illetve Erdélyhez köthetők.¹²

¹¹ A romániai telefonkönyvben mindössze 12 *Czibere* névadatot találunk. (Az előfordulások helye: a Szatmár megyei Avasfelsőfalu, Krasznabéltek, Szatmárnémeti, Szatmáruddvari, Krasznabéltek és a Máramaros [egykor Szatmár] megyei Nagybanya). Murádin László gyűjteményében, amely a magyar tannyelvű középiskolákban 1994 és 2002 között végzett 51984 tanuló nevét tartalmazza, a családnév egyszer fordul elő a származás helyének megjelölése nélkül (2005: 34, 62). A *Czibere* névforma a felhasznált forrásokban nem adatolható.

¹² Itt jegyzem meg, hogy a CsnSz.-ban az 1720-as összeírás Baranya megyei anyagából citált *Michaél Czibere* adata sem a TMCsA. adatbázisában, sem pedig a Kázmér által hivatkozott lapszám alatt az 1720-as (és az 1715-ös) összeírás eredetijében sem volt fellelhető.

5. A fenti áttekintéssel azt kívántam igazolni, hogy egy százezres nagyságrendű, egységes szempontok alapján összeállított személynévi adatbázis nemcsak névtani, hanem egyebek mellett nyelvtörténeti (szótörténeti, etimológiai) vizsgálatokhoz is segítségül hívható. Természetesen arról nincs szó, hogy a névföldrajz a korábbi tudományos eredményeket gyökeresen megváltoztatná, de a bizonytalan, problematikus kérdések megoldásában egyfajta új szempontként érdemes az elemzési módszerek közé ezt is beiktatni és a kartogramok tanulságait a következtetések levonásakor figyelembe venni.

SZAKIRODALOM

- CsnE. = Hajdú Mihály: *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Kiadó, Budapest, 2010.
- CsnSz. = Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- DCSz. = Kálnási Árpád: *Debreceni cívis szótár*. Debrecen, 2005.
- DudenFn. = Rosa und Volker Kohlheim: *Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20.000 Nachnamen*. 2. Auflage. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 2005.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar etymologiai szótár I–XVII. füzet*. Budapest, 1914–1944.
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest, 1993–1997.
- Farkas Tamás 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–63.
- Farkas Tamás 2010. A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája. *Magyar Nyelvjárások* 48: 59–75.
- Farkas Tamás – Slíz Mariann 2011. Német népcsoportokra utaló családnevek Magyarországon. *Német, Szász, Bajor, Sváb*. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A névföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely, 67–80.
- N. Fodor János – F. Lánicz Éva 2011. A Történeti magyar családnévátlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–90.
- N. Fodor János 2011. Név és etnikum összefüggésének nyelvföldrajzi vonatkozásai a Történeti Magyar Családnévátlasz példaanyagában. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely, 95–108.
- N. Fodor János 2012a. A természetes személynévadásról. *Magyar Nyelvjárások* 50: 37–50.
- N. Fodor János 2012b. Megjegyzések népnévi eredetű tulajdonneveinkről. *Névtani Értesítő* 34: 179–91.
- FTSznSz. = N. Fodor János: *A Felső-Tisza-vidék kései ómagyar kori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, 2010.
- Maksai Ferenc 1940. *A középkori Szatmár megye*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 4. Budapest.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, 1968–1977.
- Murádin László 2005. *Erdélyi magyar családnevek*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Budapest, 1890–1893.
- OklSz. = Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevélszótár*. Budapest, 1902–1906.
- Pálffy Géza 2009. *Romlás és megújulás (1606–1703)*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Rácz Anita 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RMNyA. = Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Budapest, 1995–2010.
- SárrTsz. = Zilahy Lajos: *Sárréti tájszór*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.
- Simonyi Zsigmond 1916. *Cibere*. *Magyar Nyelvőr* 45: 257–8.
- Szabó István 1937. *Ugocsa vármegye*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SzamSz. = Csúry Bálint: *Szamosháti szótár I–II*. Budapest, 1935–1936.
- SzNySz. = Gálffy Mózes – Márton Gyula: *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Budapest, 1987.
- SzT. = Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár I*. Bukarest, 1975.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, 1979–2010.
- Vörös Ferenc 2010a. Mutatvány a mai magyar családnévátlasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 159–69, 308–22.
- Vörös Ferenc 2010b. *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Vörös Ferenc 2010c. A Varga családnév a névföldrajz nézőpontjából. In: Kolláth Anna – Gróf Annamária (szerk.): *Szépbe szőtt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére. Muratáj 2010/1–2*. Maribor–Lendva, 267–76.
- Vörös Ferenc 2011. A Korompai családnév eredeztetéséről és nyelvföldrajzáról. In: Csizsár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Kláriskó. Köszöntő kötet Korompay Klára 60. születésnapjára*. Budapest. 400–409.

- Vörös Ferenc 2013. A nyelvi kapcsolatok és a névföldrajz. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Savaria University Press. Szombathely, 13–41.
- Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatalazs*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–80.

N. FodorJános

egy. adjunktus
ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

SUMMARY

N. Fodor, János

Specimen lexical maps from the Atlas of Historical Family Names of Hungary

The results of recent research in geographic onomastics give us quite a few opportunities to make earlier linguistic claims more exact. Data bases containing hundreds of thousands of names from early eighteenth-century Hungary (Atlas of Historical Family Names of Hungary, 1715 and 1720) can be used not only for onomastic but also for historical linguistic (word historical, etymological) investigations. The paper uses particular examples – lexemes meaning ‘baker’ (*sütő, pék*) and the dialect word *cibere* ‘sour soup’ used as family names – to demonstrate the usefulness of onomastic maps in etymological research. The examples show that geographic onomastics has to be included as a kind of novel aspect among our analytic methods to resolve issues that used to be problematic or unresolved. In drawing conclusions, the testimony of cartograms of geographic onomastics is to be taken into consideration.

Keywords: geographic onomastics, etymology, dialect words, historical family names, Atlas of Historical Family Names of Hungary, early eighteenth-century Hungary, national census (1715, 1720)

Az ütemhangsúlyos verselés kognitív poétikai magyarázata¹

1. Bevezetés

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy alapvető verstani jelenség, az ütemhangsúlyos verselés alapegysége, az ütem szerveződésének és funkcionálásának újszerű nyelvtudományi magyarázatát kezdeményezze. A vállalkozás több szempontból is szükségesnek tűnik. Mindenekelőtt az elmúlt évek teoretikus megalapozottságú és igényű irodalomértelmezési diskurzusa revideálni látszik a lírai szövegek ritmikopoétikai struktúráinak bevonását az interpretációs folyamatba (l. Horváth–Szitár [szerk.] 2006; Boros–Érfalvy–Horváth [szerk.] 2011), amely egyfelől egyértelműen ráirányítja a figyelmet a ritmus- és hangzástényezők jelentőségére a szubjektumképződés lírai folyamatában, másfelől és ezzel párhuzamosan a vizsgált ritmikai szerkezetek mechanikusan formális verstani leírásának elégtelenségét példázza. A magyar verstani hagyomány formaelemző (azaz alapvetően

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. Ezúton köszönöm a kézirat lektorainak, Horváth Kornéliának és Tolcsvai Nagy Gábornak az értékes észrevételeket és a megjelenés támogatását.

formális nyelvelméleti háttérfeltevésekkel operáló) ritmuselmélete nem dolgozott ki olyan magyarázó modellt az ütemekbe szerveződő verselésre, amely sikerrel integrálni tudná az ütemszerveződés szabályos, illetve a szabályosságtól eltérő eseteit, tehát napjainkban is hiányzik a poétikaelmélet azon fejezete, amely kellően rugalmasan, ugyanakkor következetesen modellálná a ritmikai mintázat kialakulását és közreműködését a jelentésképződésben.

Ezen reflexiók részletezése mentén teszek javaslatot az alábbiakban olyan elméleti magyarázatra, amely a kognitív nyelvészet eszközeivel közelít az ütem felépítéséhez és működéséhez, vagyis a funkcionális nyelvelmélet kiindulópontjából, a nyelv megismerésbeli funkcionálásának folyamatai alapján közelíték az ütemhangsúlyos verselés jelenségéhez. A kidolgozott ütemfelfogás egy tágabb horizontú tudományos vállalkozás, a líra kognitív poétikai elméletének kialakításába illeszkedik, megteremtve annak a lehetőségét, hogy a verstani jelenségek szisztematikusan érvényesíthetők legyenek a költői műalkotások verbális szerveződését előtérbe helyező értelmezői műveletekben.

A tanulmány gondolatmenete a fenti észrevételek mentén a következőképpen alakul. Először az irodalomtudományi ritmuselemzés némely példáinak megállapításait és módszertanát vizsgálom, megalapozva egy nyelvészeti ritmusértelmezés szükségességét (2). Ezt követően a magyar verstanban kanonizálódott ütemfelfogás problémáira irányítom a figyelmet (3). Majd az ütem kognitív nyelvészeti magyarázata következik, először fonológiai szerveződésként (4), azután az értelemképzésben is közreműködő szimbolikus struktúráként (5). A tanulmányt egy versszöveg ütemmintázatának poétikai elemzése (6), illetve a legfőbb tanulságok összefoglalása (7) zárja.

2. Az irodalomtudományi ritmusinterpretáció problematikussága

A versszöveg hangzásjelenségeinek poétikai vizsgálata nagy múltra visszatekintő vállalkozás, amelynek keretében rendre megfogalmazzák, hogy a ritmus nem csupán formai konstrukció, hanem a szövegjelentés organizációjában közreműködő elsődleges jelentőségű struktúra (különböző irodalomelméleti iskolákra hivatkozva l. Horváth 2006; Benda 2011; Žilka 2011). Mindazonáltal ezek a megállapítások mégoly alapvető fontosságuk mellett sem mennek túl a ritmus jelentésalakító funkcionálásának elvi rögzítésénél, azaz nem fogalmazódott meg napjainkig sem olyan általános érvényű magyarázó kifejtés, amely a ritmikai szerkezetek (re)szemantizációs működésmódját következetesen alkalmazott fogalmi eszközökkel, ily módon általános érvénnyel mutatta volna be.

A versritmus értelemalkotó aspektusát az elmúlt években leghatározottabban megfogalmazó Horváth Kornélia többek között egy Petőfi-vers részletére irányítja tanulmányában a figyelmet, amely jelen kifejtés egyik fő példajaként is szolgál a továbbiakban.

- (1) A virágnak megtiltani nem lehet,
Hogy ne nyíljék, ha jó a szép kikelet.
Kikelet a lány, virág a szerelem,
Kikeletre virítani kénytelen.

Ritmikai szempontból különös jelentősége a harmadik sornak van, ugyanis a vers ütemhangsúlyos ritmusának 4|4|3-as tagolódása ebben a sorban elüt a sor szintaktikai szerveződésétől. Grammatikai szempontból a sor két egységre osztható: egy öt szótagos és egy hat szótagos elemi mondatra, amelyek határát a központosítás jelzi. A ritmikai csoportosítás azonban fenntartja a hármas tagolást, előidézve ezzel a két mintázat versengését. Horváth (2006: 24) ebben látja a ritmus jelentésképződeményező funkcionálását: a versszöveg ritmikai csoportosítása feszültséget teremt a szintaktikai tagolódáshoz viszonyítva, amely a befogadót a sor újraolvasására készíti, ráirányítva a figyelmet a verssorban megfogalmazódó figuratív innovációra, A LÁNY VIRÁG konvencionális fogalmi metafora átalakítására.

Az elemzés jelentősége, hogy a kutatás középpontjába helyezett jelenséget a nyelv általános működése felől kísérli meg értelmezni, megítélésem szerint azonban hiányossága is ebben rejlik, ugyanis átfogó nyelvelméleti alapok híján a ritmushatás magyarázata csupán a szöveg figuratív szerkezetével történő megfeleltetésként bontakoztatható ki. Ezáltal ugyan felismerhetővé válik a rit-

mus jelentősége a szöveg megértésében, ám egyfelől kidolgozatlan marad e jelentőség általános, az eseti intuíciónkon túlmutató igazolása; másfelől az értelmező végső soron a saját maga által problematikusnak vélt elméleti pozícióba lép, hiszen miközben elutasítja azt a felfogást, hogy a ritmus hangzástényezőként eredendően a kialakított jelentés deformálásában működik közre, vagyis e tekintetben a ritmusnak konstruktív funkciót tulajdonít, ugyanakkor fenntartja a ritmus másodlagosságát a befogadásban, hiszen az a szövegben más módokon kialakuló jelentésre irányítja a figyelmet, vagyis episztemológiailag nem elsődleges tényező. (Ugyanezt a reflektálatlan értelmezési gyakorlatot követi más versek elemzésénél is, l. Horváth 2006: 63.) Ily módon Horváth Kornélia elméletére is jellemző az általános retorikainak nevezett megközelítés (l. Simon 2014), amely a hangzás poétikai struktúráit egy elsődleges jelentés másodlagos átalakításával írja le.

Ezen az implicit előfeltevésen az sem változtat érdemben az interpretációs műveletek során, hogy a ritmust a tányanovi verselméletre hagyatkozva dinamikus tényezőnek tekinti, amely „harcban áll” a versszöveg egyéb jelentéskezdeményező struktúráival, ezáltal konstituálva a szöveg jelentését. Bármekkora dinamikát tulajdonítunk is ritmus és szintaxis viszonyának, az előbbi rendre a szöveg retorikai-figuratív felépítésével való viszonyában, arra rámutatva válik szemantikai tényezővé. Ez a felfogás persze megóvja a kutatót attól az előfeltevéstől, miszerint a ritmusnak vagy más hangzástényezőnek a priori jelentés lenne tulajdonítható, a kutatás fő célja pedig ezen jelentés tettenérésére, kimutatására redukálna. Mindazonáltal Horváth elméletében a dinamikusság csupán megállapított, nem pedig a szöveg nyelvi szerveződésének szintjén bemutatott jellemzője a ritmusnak, és ezen a ponton igazán láthatóvá válik a szisztematikus nyelveírasi kiindulópont hiánya.

Ráadásul a kidolgozott ritmuselmélet szándékosan azokra a ritmikai jelenségekre irányítja a figyelmet, amelyeknél a szintaktikai és a ritmikai csoportosítás nem esik egybe. Jóllehet a ritmust ismétlődésként, visszatérésként értelmezi, a szisztematikus visszatérést alapként, illetve háttérként kezelve az eltérések értelmezése során, ritmuselmélete mégis csak az eltérésekre ad magyarázatot, mintha a ritmikai mintázatnak szisztematikusság esetén valóban semmilyen konkrét, specifikus szemantikai funkciója nem lenne.

A fenti kifogások a hivatkozott elmélettel szemben azonban inkább lehetőségként értelmeződnek egy kognitív poétikai ritmuselmélet szempontjából. Horváth Kornélia értelmezései ugyanis alapos megfigyeléseken és következetes gondolatmeneten alapulnak. A kognitív poétika éppen azért válhat számottevő résztvevővé napjaink líraelméletének interdiszciplináris megújításában, hogy a nyelvről szerzett részletes és rendszeres ismereteket alkalmazhatóvá teszi a poétikai jelenségek magyarázatában. Másként fogalmazva: a lírai megnyilatkozások korábban is felismert működésmódját, amely meghaladja a pusztán formaként való közreműködést, a humánmegismerés műveletei felől motivált nyelvhasználat specifikus jelenségeiként mutatja be, így módon lehetővé válik olyan teoretikus modellek kidolgozása, amelyek mind az eseti elemzések, mind az elemzői intuíciónk tanulságain túllépnek, és általános keretét adják a poétikai struktúrákról folyó diskurzus újraalapozásának.

3. Reflexiók a magyar verstani hagyomány ütemelméletéhez

A magyar verstani diskurzusban az ütemhangsúlyos verselésnek két fő magyarázati iránya bontakozott ki a huszadik században (összefoglalóan l. Margócsy 2008: 194; Kecskés 1984: 71): az egyik Horváth János nevéhez fűződik, és a magyar verselés alapelvét a zenei ritmusból vezette le, amely mintegy felülírja a nyelvi szerkezetek konvencionális szerveződését; a másik – mindenekelőtt Vargyas Lajos elméleti munkássága – az ütemtagolódás nyelvi alapjait helyezte a magyarázat középpontjába, a magyar mondat szintaktikai tagolódását tekintette a ritmusalkotás alapelvének. Ez a kettősség összevethető az angolszász prozódia bináris megközelítésével, miszerint egy versszöveg előadásában vagy a zenei metrum emelkedik ki (skandálás), vagy a nyelvi egységek (ez esetben nem érvényesül a ritmikai tagolódás) (Tsur 1997), mutatva, hogy nyelvi mintázat és zenei ritmus szembeállító megkülönböztetése a magyar verselméleti gondolkodásban európai párhuzamokkal rendelkezik.

Mivel a jelen tanulmány egy nyelvtudományi ütemmagyarázat kidolgozását tűzi ki célul, a továbbiakban elsősorban a nyelvi alapú ritmuselmélet részletezésére kerül sor. Vargyas (1985) megközelítésében a magyar verselés alapegysége, az ütem a szólamtagolás elvére épül, vagyis

az ütem egy szóból vagy olyan szavakból áll, amelyek (szintaktikai értelemben) szorosan összetartoznak a mondatban. Kiterjedésének természetes határa négy szótag, ennél nagyobb szerkezetek már tagolódnak, mégpedig vagy felezően (páros szótagszám esetén), vagy olyan módon, hogy az első tag hosszabb, a másik rövidebb (fogyó-aszimmetrikus tagolódás). Vargyas elméletében a ritmus egyik kritériuma tehát az értelmi tagolódás, a másik az időbeli kiegyenlítődség: a verssor ütemekre bontását a sorbeli nyelvi kifejezések értelmi összetartozása határozza meg, ez az alapvetően nyelvi szerveződés pedig akkor válik ritmikussá, ha a létrejövő ütemek arányosak és kiegyenlítettek, vagyis megközelítőleg egyforma hosszúságúak a kiejtésben. Vargyas ugyan elismeri a főhangsúly meglétét az ütem jellemzőjeként, ám ezt nem tekinti elsődleges ritmusszervező tényezőnek.

Elmélete két szempontból, módszertani és értékelő kiindulópontból is kifogásolható. Problémásnak tűnik egyrészt a nyelvi-szemantikai és az időbeli kritérium egymáshoz való viszonya az ütem körülhatárolásában: egyfelől leszögezi Vargyas, hogy a négy szótagnál hosszabb nyelvi egységek ritmikailag tagolódnak, akár szavakat is kettéoszthat ütemhatár, másfelől az általa vizsgált verssorok ütemezése során elutasítja a szemantikailag össze nem tartozó nyelvi szerkezetek egy ütembe kerülését, illetve az összetartozó egységek megbontását. Elemzéseiben, szemléltető példáiban nem követi egyik vagy másik tagolási elv elsődlegességét, tulajdonképpen esetről esetre változik az ütemhatár meghúzásában domináló kritérium, módszertanilag tehát következetlen Vargyas elmélete.

Ezt az inkonzisztenciát némiképp enyhíti az elmélet evaluatív része: Vargyas szerint akkor jön létre jó ritmus, „ha az egymásután következő ütemek olyan egységekre tagolják a szöveget, hogy azok megfeleljenek a természetes beszéd tagolódásának” (Vargyas 1985: 61). Ezen elv alapján a szótagszámlálás mechanikus elvét követnie kell egy szemantikai kiértékelésnek az ütemezés során, és amennyiben az utóbbi művelet eredménye nem megfelelő, a vizsgált szöveghely ritmikailag hibásnak minősül, tehát adatként nem kell figyelembe venni. Komoly problémát jelent ugyanakkor, ha a költői szövegekben az efféle „hibás” megoldások jóval nagyobb arányban fordulnak elő, semhogy kizárhatók lennének egy általános ritmuselmélet perspektívájából. Már József Attila észrevételezte Csokonai Tartózkodó kérelem című verse kapcsán, hogy a szöveg tizenkét sorából nyolcban, azaz a sorok kétharmadában „rossz helyen van a sormetszet” a szótagszámlálás ütemezési elve alapján, vagyis a versszöveg nagy része ritmikailag hibásnak minősül Vargyas elmélete szerint (József 1937).

Még figyelemreméltóbb az angolszász generatív metrika hasonló értékelési elvének próbája: Morris Halle és Samuel Jay Keyser 1971-es generatív prozódiai elmélete szerint (l. Tsur 1997) az angol jambikus pentameter nem tekinthető metrikusnak, ha a főhangsúly gyenge pozícióra (azaz morára, vagyis rövid szótagra, ezek a verssor páratlan szótaghelyei) esik; Reuven Tsur korpusz-alapú vizsgálataival kimutatta azonban, hogy a metrikai elv illetően „megsértése” egyáltalán nem véletlenszerű, hiszen csaknem hatvan „hibás” sort talált a leginkább kanonizált klasszikus angol költők alkotásaiban, amelyek közel kétharmada ugyanazt a mintázatot valósítja meg (a főhangsúly a hetedik szótaghelyre esik).

Belátható, hogy a formális ritmuselv merev alkalmazása kontraproduktív a metrikai kutatásokban: vagy működésképtelenné válik a vizsgált adatok jelentős részénél, vagy – az elméleti következetesség érdekében – ezeket az adatokat egyszerűen kizárja a vizsgálat korpuszából. Ennek hátterében ugyanakkor nemcsak a választott alapelv doktriner végrehajtása áll, hanem a nyelvi és a zenei mintázatot szembeállító háttérfeltevés is: a magyar verselmélet ugyanis egyik vagy másik struktúra elsődlegességéből indul ki, így köztük hierarchiát tételez, amelyből aztán a nem „szabályos” esetek ellentmondásossága következik.

Jóllehet Vargyas elméletének publikálásával egy időben Szöllösy-Sebestyén András (1985: 129) felhívja a figyelmet arra, hogy a versnyelv lényege nem a „formális szabályozottságban” keresendő, hanem valamiféle zenei-ritmikai struktúra megvalósításának a lehetőségében, ezt a felvetést nem követte elméletalkotás.

A nyelvészeti alapú ritmuselmélet ellentmondásos pontjait a korábbi eredmények szintetizálására törekvő Kecskés András (1984: 70–118) a következő módon próbálja feloldani. Vargyas Lajos elméletét alapul véve az úgynevezett ütemhangsúlyos verselés ritmuselvének a szólamnyomatékos ritmuselvet tekinti, alapegységként pedig a szólam fogalmát határozza meg: a szólam legfeljebb 2–3, értelmileg összetartozó szóból álló, szóhatárok által meghatározott, egyetlen főnyomatékkal (főhangsúllyal) és lehetséges mellényomatékkal rendelkező „értelmi és hangzati” egység (Kecskés

1984: 76). A szóban forgó metrikai elv lényege tehát, hogy a verssor egy vagy több (általában kettő) szólamra osztható, amelyek főnyomatéka az „első tartalmas szó első szótagjára” esik, Kecskés megközelítésében a verssor metrikai alapstruktúrája a főnyomatékok által meghatározott szólamok elrendeződése. A szólamok belső tagolódására használja Kecskés az ütem fogalmát: olyan ritmikai egység, amely 2–4 szótagból áll, élhangsúlyos, tehát az első szótagjára esik a hangsúly, amely maga köré szervezi a többi szótagot, ugyanakkor az ütemhatárok nem feltétlenül esnek egybe szóhatárokkal, az ütem tehát pusztán „hangzati”/ritmikai egység, jelentésszerkezetként nem értelmezhető (Kecskés 1984: 77).

Kecskés András elmélete tehát sikerrel integrálja a verstanba a magyar hangzó szöveg szupraszegmentális szerveződésének alapelvét, ugyanakkor megítélesem szerint éppen ebben rejlik elmélete legfőbb problémája: a magyar verselés alapegységének nem ritmikai, hanem prozódiai (intonációs) egységet választ, így a versritmust szükségszerűen formai, szótagszámláló módszerrel tudja csak megragadni, a ritmikai struktúrák jelentéskezdeményező funkcionálásáról pedig nem tud számot adni. Másként fogalmazva, a szólamnyomatékos ritmuselv alapegysége, a szólam a hangzó beszéd szupraszegmentális szerkezete, következésképpen prózai hangzó szövegekben is megfigyelhető, ezért nem alapozható rá a versszöveg és prózaszöveg poétikai elkülönítése. Maga a szerző is elismeri (Kecskés 1984: 75–7), hogy a szólam módszertani azonosíthatósága, valamint belső tagolása nem egyértelmű. Poétikai szempontból különösen az utóbbi tűnik problematikusnak: míg szintaktikai és prozódiai alapon a szólamok általában körülhatárolhatók a verssoron belül, az ütemképzés bizonytalansága éppen a versritmus poétikai magyarázatát bizonytalanítja el. Noha Kecskés implicit jelleggel alkalmazza Vargyas fogyó-aszimmetrikus arányossági elvét (Vargyas 1985: 60), amelynek értelmében a szólamon belül mindig az első ütem a nagyobb szótagszáma, ez a mechanikus elv az ütembeosztásban azzal a következménnyel jár, hogy az ütem ténylegesen mechanikus, vagyis a nyelv funkcionálása felől nem motivált struktúrává redukálódik, amelyre csak azért van szükség a leírásban, mert a szólam nem ritmikai egység, a versszöveg lényege pedig mégiscsak a többé-kevésbé szabályosan visszatérő ritmusban van. Egy funkcionális nyelvelméleti kiindulópontú poétikai leírás, amely a ritmikai struktúrák jelentéskezdeményező potencialitásának magyarázatát tűzi ki célul, az ütem ilyenén értelmezését nem veheti alapul. Míg a szólam a hangzó beszéd autentikus egysége, addig a versritmus autentikus struktúrája, az ütem Kecskés elméletében kiüresedő fogalomná válik.

Így a bemutatott problémák feloldásához érdemes az angolszász kognitív poétika kezdeményezője, a már idézett Reuven Tsur (1997) magyarázatához folyamodnunk, aki a nyelvi és a zenei mintázat bináris kezelése helyett bevezeti a ritmikai performansia fogalmát. Kiindulópontja, hogy a ritmikusság nem a szöveg bizonyos kritériumok mentén történő szerveződésének az eredménye, hanem a nyelvhasználó azon képességében vagy szándékában gyökerezik, hogy a verssort ritmusosan valósítsa meg, vagyis a metrikalitás nem a szöveg jellemzője, hanem a nyelvhasználó ritmikai (kognitív) kompetenciájának a következménye. Következésképpen a ritmikai performansia, azaz a versszöveg ritmikus realizálása nem a szöveg által felkínált nyelvi vagy zenei mintázat passzív érvényesítéseként értelmezhető, hanem e két mintázat együttes és egymásra vonatkoztatott megvalósításaként, „olyan vokális kondíciók együtteseként, amelyben mind a prózaritmus [a konvencionális nyelvi hangsúlyszerkezet], mind a metrikai mintázat közreműködik az észlelésben”. (A magyar verselméleti diskurzusban hasonló észrevételeket tett Szabédi László és Gáldi László, l. Kecskés 1984: 20–1.) E megközelítés természetesen tekinti egy verssor metrikai megvalósításának alternatív lehetőségeit, amely jelenség nem a ritmikai egységek meghatározásából, valamint a nyelvelméleti előfeltevések artikulátlanságából, hanem a humán-ritmikai kompetencia flexibilitásából következik.

Vegyük sorra ennek a magyarázatnak az előnyeit. (i) Rugalmassá teszi a mértékképződés leírását, megnyitva az utat a hagyományosan deviánsnak tekintett metrikai formációk következetes elemzése előtt is. Tsur empirikus módszerekkel, laboratóriumi körülmények között igazolja tanulmányában, hogy a nyelvhasználók a deviáns verssorokat is ritmikus mintázatokként valósítják meg vokálisan: különböző vokális manipulációkkal (mint a fonológiai csoportosítás és az egyértelmű artikuláció) élve ritmikai performanciát hoznak létre, vagyis mobilizálják azokat az artikulációs eszközeiket, amelyeket más fonológiai vagy paralingvisztikai célokra sajátítottak el, és kihasználják ezen eszközöket ritmikai performanciastruktúrák létrehozására. Tsur megfigyelései között olyanokról is számot ad, hogy a tapasztalt olvasók keresik a szabályalapú metrikaelméletek által

deviánsnak tekintett mintázatok megvalósítási lehetőségét a ritmikai performancia során, tehát az ő kompetenciájuk magasabb szintűnek tekinthető. (ii) Tsur elmélete feloldja nyelvi és zenei mintázat (azaz mondat és verssor) konfliktusát, amennyiben a két struktúra együttes és egymásra vonatkoztatott megvalósulását mutatja be a vokális performanciában. (iii) Rámutat arra, hogy a ritmikai performancia során a nyelvhasználók emergens fonológiai struktúrákat vesznek alkalmazásba: ilyen a jambikus pentametersor zárzata, amelyet Tsur hangsúlyvölgynek nevez, érvényesülését pedig akusztikai paraméterekkel igazolja. Amennyiben a ritmikai struktúrákat ehhez hasonlóan emergens szerkezetekként fogjuk fel, lehetővé válik olyan mintázatok azonosítása is, amelyek nem részei a szabályos metrikai szerkezetnek, vagy eltérnek attól, mégis ritmusegységként funkcionálnak. Ezen keresztül pedig a ritmus figyelemirányító, kiemelő működésének szemantikai következményei is magyarázhatóvá válnak egy egységes kognitív poétikai modellben. A további fejezetekben egy ilyen modell részletei következnek.

4. Az ütem fonológiai meghatározása: unipoláris leírás

Egy nyelv hangsorépítési, azaz fonológiai jellemzőinek bemutatásakor a fonéma, a szótag, a szó, valamint a szupraszegmentális szerkezetek (prozodémák) tárgyalására kerül sor (l. Gósy 2004: 244–9). Magától értetődik, hogy a magyar verselés alapegysége, az ütem fonológiai konstrukció, hiszen két meghatározó hangsorbeli tényezője van, a szótagszám (szegmentális tényező) és az ütemhangsúly (szupraszegmentális tényező). Következésképpen kidolgozható az ütem fonológiai leírása, amellyel kapcsolatban két előzetes megjegyzés szükséges. Egyfelől a fenti meghatározásból jól látszik, hogy az ütem fonológiai jellemzésénél szegmentális és szupraszegmentális szint nem különíthető el élesen, másként fogalmazva olyan holisztikus leírást kell kidolgozni, amely a fonológiai konstituencia (szerveződési rend, a fogalomról l. Langacker 1987: 328–48) különböző kiterjedésű egységeit azonos szerveződési elvek mentén teszi tárgyalhatóvá. Mint látni fogjuk, a kognitív nyelvtan fonológiai komponense megfelelő kiindulópontot kínál ehhez a vállalkozáshoz.

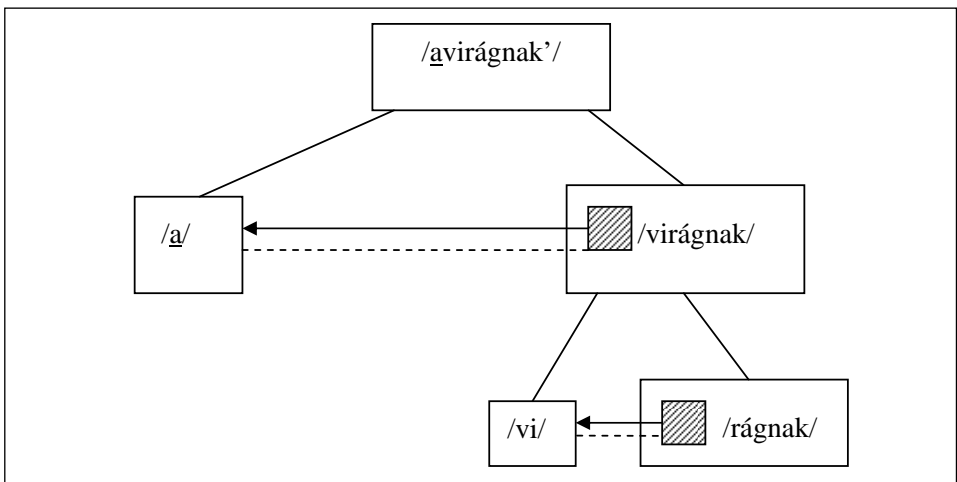
Másfelől lényeges tekintetbe venni, hogy noha a kognitív nyelvtan szerint minden nyelvi egység egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus relációjaként fogható fel, a két pólus természetes egységei nem esnek egybe szükségszerűen, azaz nem feleltethők meg egymásnak minden vizsgált esetben (Langacker 1987: 328; 2008: 174). Ily módon kezelhetők olyan nyelvi szerkezetek, amelyeknek nincs közvetlen fonológiai realizációjuk, miközben szemantikailag számottevők (mint az egyes szám vagy a jelen idő jelölése a magyarban), illetve előfordulhatnak olyan fonológiai struktúrák is, amelyeknek nincs megfelelőjük a szemantikai póluson. Ez utóbbi eseteket a kognitív nyelvtan későbbi kidolgozása unipoláris szerveződéseknek tekinti, szemben a szimbolikus relációval jellemezhető bipoláris konstrukciókkal (l. Langacker 2008: 175).

A verstani jelenségek kognitív poétikai kutatásának egyik legfőbb kérdése, hogy vajon e jelenségek uni- vagy bipoláris szerveződéseknek tekinthetők-e. Az egypólusúság egyben annak elfogadását is jelentené, hogy a verstani jelenségek valóban pusztán hangzástényezőkként funkcionálnak, azaz nem működnek közre az értelemképzés folyamataiban, vagy legfeljebb a már kialakult (parciális vagy holisztikus) szövegértelemre fejtenek ki némi hatást. Adódik tehát a feltevés, hogy amennyiben a ritmus jelenségeit jelentéskezdeményező struktúrákként, szemantikai motiváltságukban kívánjuk vizsgálni, bipoláris jellegük demonstrálása és magyarázata az elsődleges feladat. Mint láttuk, Kecskés András verselméletében az ütem unipoláris fonológiai struktúráként értelmeződik, ezért a vizsgált elméletre nem alapozódhat poétikai modell. A kecskési–vargyasi szólam, amely valóban bipoláris, azaz szimbolikus struktúra, ugyanakkor nem elégséges eszköz a ritmikai szerveződés részletes leírására. E teoretikai probléma megoldására a következőt javaslom: a versszöveg ritmikai alapegységének tekintsük az ütemet, amelynek funkcionálása fonológiai szempontból éppen a konvencionális beszédegységekhez, a szólamokhoz viszonyítva válik megragadhatóvá, szemantikailag pedig az elemi mondattal való összevetésben mutatkozik meg a sajátos jellege. Jelen tanulmány ezt a célkitűzést kívánja elvégezni, ehhez azonban először az ütem fonológiai felépítésének alapjait szükséges kidolgozni, ezért e fejezet erejéig az ütemmel mint unipoláris szerveződési struktúrával foglalkozom.

Az ütem kognitív fonológiai leírásának fő elve a fonológiai autonómia/dependencia (Langacker 1987: 329–30, poétikai alkalmazásáról l. Simon megjelenés előtt): egy fonológiai autonóm komponens realizálásához nem szükséges más struktúrák megvalósítása, vagyis önmagában is létrehozható. Szegmentális szinten a magánhangzók tekinthetők autonóm komponenseknek, míg a mássalhangzók dependens természetűek, hiszen egy vokállissal együtt képezi meg azokat a nyelvhasználó. Következésképpen a magánhangzó a szótagépítés kiindulópontja is egyben: egy vokális önmagában is alkothat szótagot (például az *a – la – pos* szó első szótagja), amennyiben pedig a szótagban konzonánsok is szerepelnek, úgy a vokális komponens válik a szótag magjává, a konzonánsok pedig a kezdeté és a kódává attól függően, hogy a mag előtt vagy azt követően helyezkednek el a szótagban (a fenti példában a *-p* és az *-s* az utolsó szótagban, l. Gósy 2004: 246; Gervain 2014: 122).

Az autonómia/dependencia strukturális elve, valamint a szótag felépítésének sémája megfelelő alapot jelentenek az ütem szerkezetének jellemzéséhez, az ugyanis alapvetően a szótaghoz hasonlóan épül fel: az ütem hangsúlyos szótagja a szótagmaghoz hasonlóan hangzósági csúcsként funkcionál, azaz olyan fonológiai autonóm komponens, amely magához köti, tehát fonológiai lehorgonyozza az ütem többi szótagját. (A szótag fonológiai szerveződésének mintául vétele mellett szólnak azok a kutatások is, amelyek szerint a beszédpercepció alapegysége nem a fonéma, hanem a szótag, l. Gervain 2014: 122–3; l. még Kecskés 1984: 39.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a hangsúlyos szótag az ütemben teljes kiterjedésben megvalósul, szemben a dependens „ritmikai szatellitokkal”, amelyek az idő, a hangerő és a hangmagasság tekintetében redukálódnak a kiejtés során (Langacker 1987: 331). Vagyis az ütemképzés strukturális elve, hogy a hangsúlyos szótag autonóm strukturálként kidolgozza a hangsúlytalan, szatellit szótagok sematikus alszerkezetét. Tekintsük az itt bemutatott szerveződést a tanulmány elején már idézett példa részletén. (A kitöltött négyzetek jelölik a dependens struktúrában a kidolgozásra váró sematikus alstruktúrát, a kidolgozási helyet, a szaggatott vonal jelzi a kidolgozás műveletét, míg a nyíl jelöli a kategorizálást, ez esetben azt, hogy a hangsúlytalan szótagok az ütem hangsúlyos szótagját az ütem főhangsúlyává teszik.)

(2) /a virágnak | megtiltani| nem lehet/

Az ütem itt bemutatott leírásának alapelve tehát, hogy az ütem főhangsúlyos szótagja fonológiai autonómiájából következően kidolgozza az öt követő szótagok sematikus alszerkezetét, ezáltal magához láncolja, maga köré szervezi a szatellit szótagokat a ritmikai konstituenciában. Ennek következtében megváltozik a szótagok megvalósításának módja is: míg konvencionális megvalósítás esetén a (2) példa első négy szótagja közül a főnév első szótagja, azaz sorrendben a második szótag

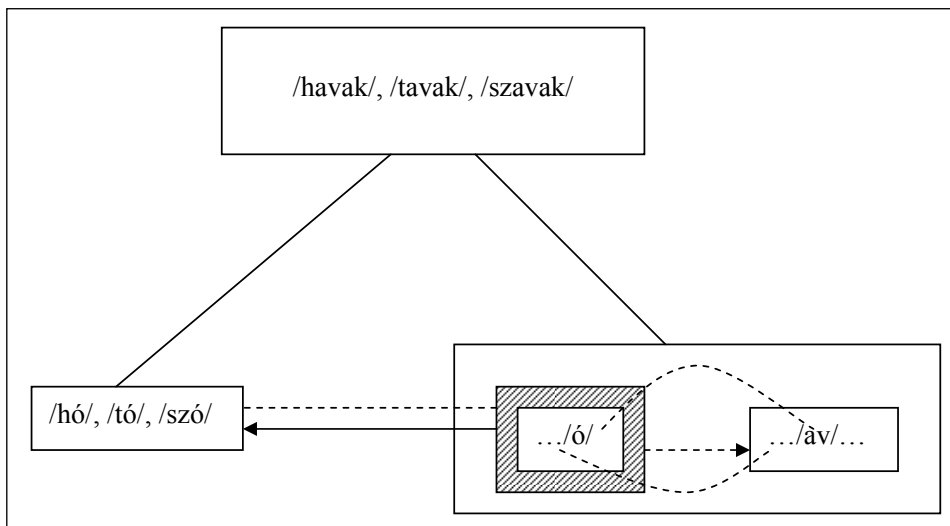
a főhangsúlyos, a névelő kiejtése után pedig nagyon rövid szünet következik, addig ritmikus realizáció esetén a névelő kapja a főhangsúlyt, az utána következő szótagok kiejtése pedig szünet nélkül, hangsúlytalanul történik, miközben az ütem végén nagyon rövid szünet következik (l. Hegedűs 1978: 69), felső vonással jelölve. A példa elemzésének legfőbb konklúziója, hogy az ütemképzés fonológiai konstituenciája minden esetben eltér az adott nyelvi szimbólumok konvencionális fonológiai kidolgozásától, hiszen az ütem belső struktúrája a szatellit szótagok intenzív kapcsolódásán alapul, így még olyan esetekben is másként realizálódik az ütem a konvencionális megvalósuláshoz képest, amelyeknél szintaktikailag is összetartozó szimbólumok kerülnek egy ütembe: a (2) példa kapcsán az első és a harmadik ütem ilyen, az első esetében a névelő és a névszó, a második esetben pedig a tagadószó és az ige fonológiai kapcsolódása válik szorosabbá az ütemképzés során, azaz a köztük lévő szünet nem valósul meg, a hangsúlytalan szótagok megvalósításának időtartama pedig lerövidül.

Látható, hogy már egyetlen ütem szerveződésének vizsgálata is érdekes tanulsággal szolgál, amennyiben a konvencionális és a ritmikai konstituenciát alternatív megvalósítási lehetőségekként teszi megragadhatóvá. Ez persze nem szükségszerű, a (2) példa második üteme például nem kínál fel különböző fonológiai konstruálási módokat, ugyanakkor gyakorinak tűnik az a jelenség, hogy a ritmusképzés során alternatív fonológiai konfigurációk válnak kidolgozhatóvá. Már csak azért is, mert az ütem ritmikai egységként visszatérő struktúra: amennyiben egy szöveg esetében működtethető az ütemképzés művelete, az a szöveg minden részére kiterjed, újra és újra kezdeményezve a ritmikai konstruálás alternatív tapasztalatát.

Az ütem belső struktúrája tehát vagy megerősíti a konvencionális fonológiai konstituenciát (alapesetben akkor, ha az ütem megegyezik a szóval), vagy annak módosítását kezdeményezi. Az ütemképzés azonban a szöveg holisztikus ritmikai elvévé válik, ezért még abban az esetben is módosulnak kismértékben a szótag megvalósításának fonetikai paramétereit (a hangsúlymintázat elrendeződése, ezzel összefüggésben az egyes szótagok erőssége, valamint a köztük tartandó szünet hossza), amikor az ütem és a konvencionális fonológiai konfiguráció egybeesik. Másként fogalmazva az ütemképzés a szöveg minden pontját ritmikussá teszi, ugyanakkor a nem ritmusos konstruálástól való eltérés mértéke skalárisan változik.

Ezért adódik a feltevés, hogy az ütemet ne pusztán belső szerkezete mentén kíséreljük meg jellemezni, hanem olyan műveleti struktúráként is, amely absztrakt módon működik közre a nyelvi szimbólumok fonológiai pólusának (re)konstruálásában. Ezen a ponton ismét támaszkodhatunk a kognitív nyelvtan fonológiai elméletére, Ronald Langacker (1987: 336–45) ugyanis megkülönböztet nyelvelírásban olyan morfológiai konfigurációkat, amelyek önmagukban nem testes fonológiai jelölők, tehát nem realizálhatók izoláltan, miközben fő funkciójuk egy konvencionális struktúra fonológiai reorganizációja: ezek a dependens műveleti morfémák a kognitív nyelvtanban. Az angol nyelvből vett példa a rendhagyó múlt idő fonológiai képzése: a *sit* → *sat* átalakítás, amelynél egy kiinduló és egy célstruktúra azonosítható, a köztük lévő különbség pedig maga a műveleti morféma megvalósulásaként fogható fel. Megfelelő magyar példának tűnik a *hó* → *havak*, *tó* → *tavak*, *szó* → *szavak* alakpárok esete, amelyben az *.../ól* → *.../av/...* formulával leírható műveleti morféma funkcionál. Ennek ábrázolása a következő oldalon látható.

Az ábrán két komponensstruktúra található: egyfelől a kiinduló tő, másfelől a műveleti morféma (az ábra jobb oldalán jelölve, a szagatott nyíl a kiinduló mintázatnak való részleges megfelelést hivatott jelölni), a létrejövő, morfológiailag jelölt alakok pedig fonológiai kompozitumokként értelmeződnek a leírásban. Ebben a magyarázatban alkalmazható a kognitív nyelvtan másik fogalmi eszköze, amelyet a konceptuális szerveződések leírásában vezettek be, ugyanakkor bármely összehasonlításon alapuló művelet jellemzésénél alkalmazható, a sztenderd/cél aszimmetria: a konstruálás folyamatában egy sztenderd szerkezet kínálja az alapot, a bázisvonalat más szerkezetek értékelésére, amelyek különböző mértékben eltérnek az alaptól, tehát a sztenderdtől (Langacker 1987: 349). A fenti példában a sztenderd a nominatívusz tő, a cél a morfológiailag komplex alak, a kettő közötti inherens aszimmetria pedig maga a tőalternáció mint műveleti morféma, amely tehát a morfológiai jelölés tényét szimbolizálja a tőben. A sztenderd/cél aszimmetria eseteinél két művelet lényeges: az összehasonlítás, amelynek révén a sztenderd és a cél közötti különbség fokozata felmérhető, valamint az ismétlődés, amelynek hatására a sztenderd → cél művelet elsáncolódik, fonológiaiegyeség-státust nyer, így az eseti aszimmetria alakpárként rögzül a nyelvhasználó számára,

és további esetek asszimilálását teszi lehetővé a kialakuló sematikus mintázatba. Ennek során a műveleti morféma is egyre határozottabban begyakorlódik, ezért a klasszikus nyelvtanokban szabályként ismert státusba lép.

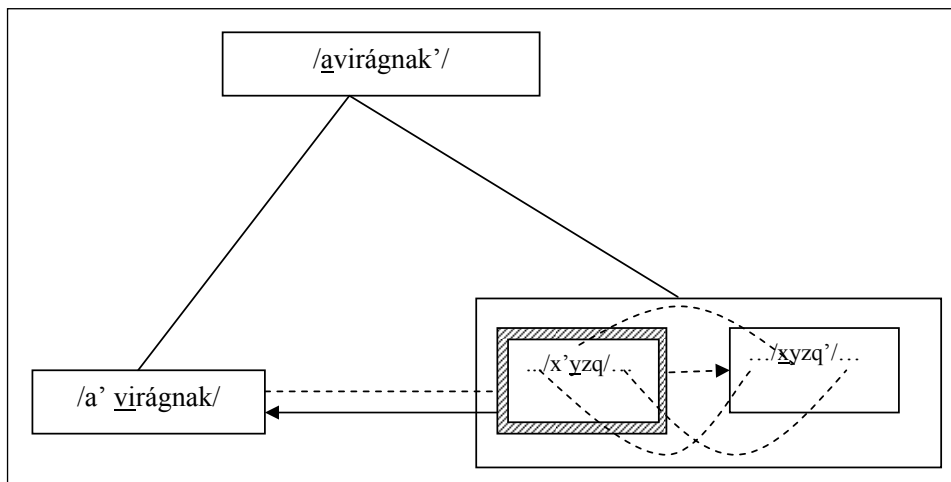
Az ütem ritmikai működésének kognitív nyelvészeti leírásában a legfőbb feltevés, hogy az ütem is dependens műveleti konfigurációként magyarázható fonológiailag, jóllehet kevésbé szabályszerű a működése, így műveletként is kevésbé jól formált lehet csak. Ez a feltevés Langacker két megjegyzésére alapozható. Egyfelől (Langacker 1987: 341) nincs elméleti korlátozása egy műveleti morféma bármely sematikus vagy specifikus alszerkezeti disztribúciójának (ez teszi lehetővé, hogy ütemnyi kiterjedésű komponensszerkezetekre is alkalmazzuk a fogalmat), sem a szubkomponensek módosulási mértékének (azaz elméletileg bármilyen jellegű, kellő gyakorisággal ismétlődő alternáció elsáncolódhat műveleti struktúráként). Másfelől a műveleti konfiguráció nem csupán a komponens explicit fonológiai szubsztanciáját módosíthatja (például egy sztenderd fonológiai struktúra fonémáit), hanem kiterjedhet összetett prozódiai mintázatok átalakítására is, mint például hangsín vagy hangsúly változtatása, bevonva a műveleti átalakulásba további fonológiai komponenseket (Langacker 2008: 178).

Mindezek alapján az ütem jellemezhető dependens műveleti konfigurációként fonológiai szempontból, a következők alapján: (i) az ütemnek nincs fonológiai szubsztanciája, lényege a hangsúlymintázat átstrukturálásának és a szótagkapcsolatok átrendezésének a művelete; (ii) dependens fonológiai művelet, hiszen önmagában nem valósítható meg, csak egy konvencionális fonológiai konstituencia reorganizálásaként; (iii) kellő gyakoriságban ismétlődő művelet a versszöveg befogadása során, következőképpen begyakorolható konstruálási elvvé válik a szövegben, különböző mértékű kiterjesztéseket kezdeményezve a konvencionális mintázathoz képest.²

Tekintsük e megközelítés alapján az elemzett ütem sematikus ábrázolását. (Felső vonással jelölöm a szünettartást, aláhúzással a hangsúlyos szótagot, az x, y, z betűk pedig a sematikus szótagmintázatot.)

A következő oldalon látható ábra jobb alsó része demonstrálja az ütem műveleti konfigurációját, a hangsúlymintázat és a szünet konstituenciabeli megvalósulásának módosulásaként. Megjegyzendő, hogy az ütemképzés a példától eltérő számú és hangsúlymintázatu szótagszekvencián is érvényesülhet, ezért az ábrán a szótagokat sematikus betűjelekkel jelöltem. Ezzel összefüggésben a műveleti konfiguráció kiinduló sztenderdje is eltérhet a példától.

² Az itt körvonalozott ütemfelfogás – miként arra Horváth Kornélia rámutat lektori véleményében – ugyan egészen eltérő nyelvelméleti kiindulópontból, de összehangolható Tinyanov ritmuselméleti gondolkodásával, amely a versritmus jelentésképző potenciálját a szintaktikai mintázatok átrendezésével ragadja meg.

E műveleti modell biológiai és pszichológiai motiváltsága is vizsgálható, mindenekelőtt a szótagszámból kiindulva. A magyar verstani diskurzusban a 2–4 szótagnyi ütemhosszúság kanonizálódott természetes mennyiségi mutatóként (l. Kecskés 1984: 42; Vargyas 1985: 59). Ezt Kecskés András (1984: 43) Békésy György hallásbiológus kutatásaira hivatkozva magyarázza: Békésy 0,8 másodpercben határozta meg a hallás közbeni figyelem tudatos irányulásának időtartamát, vagyis ebben az időtartamban működtehető az audiális figyelmi jelenlét. Hogy ez az időtartam pontosan miként értendő, azt Kecskés nem részletezi, így homályban marad, hogy a 0,8 másodpercnél rövidebb vagy hosszabb hangsorok milyen módon esnek ki a figyelmi jelenlét tartományából, és ez milyen következményekkel jár a hallásra. Mindenesetre Kecskés műszeres mérésekre hivatkozva megállapítja, hogy ez az időtartam 3–5 szótag beszédbeli kiejtésével egyenlő, és ebből arra következtet, hogy a 2–5 szótagos ritmikai egységek „életteni eredetűek, és összefüggenek tudatunk működésének alapvetően a szívdobogás üteméhez igazodó szakaszos jellegével” (Kecskés 1984: 43).

Eltelkintve attól, hogy a kognitív nyelvészeti kutatások szerint a hétköznapi beszédben a tudatos figyelmi fókusz 1–2 másodpercenként változik (Chafe 1998: 100), így az intonációs egységek (szólamok) is 1–2 másodpercenyeiek, továbbá nem foglalkozva azzal, hogy a figyelem fókuszált és megosztott módja eltérő kapacitásokként jellemezhetőek (l. Eysenck–Keane 2003: 107–41), a fenti okfejtés leginkább kérdéses pontja a hallás mint észlelési folyamat idődimenzióinak, valamint a beszédfolyam időbeli tagolódásának mértéke, ezért célszerűnek tűnik a 2–4 szótagnyi ütemhosszúság magyarázatát a halláskutatás újabb eredményei alapján magyarázni. Noha egyes mérések szerint az emberi elme már 30 ms fölött képes elkülöníteni a beérkező akusztikai információk sorrendjét (Turner–Pöppel 2014: 176), más kutatások szerint a 200 ms-on belüli információkat a hallórendszer egyetlen hangélménnyé egyesíti (Gósy 2005: 175), abban egyetértés mutatkozik, hogy a 300 ms-ot elérő akusztikai ingerre már képes reagálni az elme (Turner–Pöppel 2014: 176; Lukács et al. 2014: 1090–1). Vagyis a 0,3 másodpercnyi küszöböt elérő hangsorokat az emberi elme már csoportosítja, összehasonlítja, megszervezi. Ezzel magyarázható a szótag természetes percepcióis egységként történő megközelítése, ugyanis az emberi nyelvekben a szótaghosszúság átlagosan 0,3 másodperc (Turner–Pöppel 2014: 178).

Továbbá ebben rejlik meglátásom szerint az ütemhosszúság motiváltsága is. A két szótagos minimumterjedelem az ütem belső szerkezetéből, valamint a figyelmi csoportosítás mentális alapjaiból következik: legalább két szótag kell az autonómia/dependencia struktúra megszerveződéséhez, egy hangsúlyos szótag és egy hangsúlytalan ritmikai szatellit alkotja azt a minimális fonológiai kompozitumot, amely a hallásban is ritmikai mintázattá szerveződik. A három és négy szótagos ütemek természetessége is érthetővé válik, ezek ugyanis közel egy másodperc hosszúságúak (0,9, illetve 1,2 s átlagosan), vagyis a figyelmi fókusz alsó határát érik el. Öt és hat szótagnyi ütemhossz (1,5 s, 1,8 s) már a hétköznapi beszéd intonációs egységeivel egyezik meg, következésképpen a négy

szótagnál hosszabb ütemek már nem a versritmus, hanem a hétköznapi beszéd szupraszegmentális struktúrái lennének.

A verssor felől tekintve is motiválnak tűnik a három és négy szótagos ütemhossz. A magyar ütemhangsúlyos verselésben a két-, három- és négyütemű sorok jellemzők, a négyütemnél hosszabb sorokat „a fül alig képes egy sorra összefogni” (Hegedüs 1978: 88), a négyütemű sorok pedig általában tizenkét szótagból állnak, a négyütemű tizenhármás, tizennégyes, tizenötös és tizenhatos sor voltaképpen két rövidebb sor integrálásaként értelmezhető (Hegedüs 1978: 86), tehát nem akusztikai, hanem vizuális elven szerveződik. A tizenkét szótagos sor nagyjából megfeleltethető annak az időtartamnak, amely a hallás alapvető tapasztalati egysége, egyfajta hallásbeli jelen: ez három másodperc körül van, ez az az időtartam, amelyen belül a befogadó képes feldolgozni az akusztikai mintázatot anélkül, hogy szünetet tartana (Turner–Pöppel 2014: 177).

Vagyis az ütem két szempontból is természetes, azaz biológiai-pszichológiai motiváltsággal jellemezhető konstrukció: egyfelől a tudatos figyelmi fókusz ritmikai alapegysége, amely a hétköznapi beszéd egységeinél, a szólamoknál nagyobb gyakorisággal kezdeményezi a figyelmi fókusz váltását, az ütemhangsúly fonológiai prominenciája révén; másfelől az ütem 0,6–1,2 másodperc közötti átlagos hosszúsága a bejövő akusztikai ingerek mintázatba rendezésének természetes időtartama, az ütemek sorba szerveződése pedig ilyen ütemhossz mellett a fonológiai feldolgozás akusztikai tárát sem lépi túl. Az ütemképzés fonológiai elve tehát a következőképpen fogalmazható meg: a sor 2–4 szótagokként tagolódik a szólam nyomatékmintázatának átrendeződésével oly módon, hogy az ütemek első szótagja ütemhangsúlyt kapva kiemelkedik, fonológiailag autonómmá válik, az azt követő 1–3 szótag ritmikai szatellit státusba kerül, az ütem pedig rövid szünettel zárul. Ezáltal az ütemképzés a versoron belüli figyelmi fókusz újrairányulását kezdeményezi ütemenként, ezáltal a ritmikai konstruálás egyfajta ismétlődéssel és szabályossággal társul, amelynek következtében a hétköznapi, prózai intonációs és prozódiai mintázat reorganizálódik. Fontos előzetes megjegyzés ebben a tekintetben, hogy az ütemhatár ebben a megközelítésben egybeesik a szóhatárral, ugyanis ezáltal az ütemhangsúly rendre az új szó első szótagjára esik, ezen keresztül kezdeményezve a figyelmi fókusz váltását. Ez vezet majd el az ütem bipoláris leírásához.

Az ütem fonológiai konstruálási módként az iménti példánál látványosabb átrendeződéseket is eredményezhet, mint az alábbi példában.

(3) Kikelet a | lyány, virág a | szerelem.

A sor konvencionális sztenderd mintázatai (szólamai) a következőképpen alakulnak át ütemképzés hatására:

/kikelet/ + /a' lyány'/ + /virág/ + /a' szerelem/ /kikeleta'/' + /lyányvirága'/' + /szerelem'/'

Jól látható, hogy a (3) verssor esetében nem csupán a szólamnyomaték (ezzel együtt a figyelmi fókuszolás) és a szünettartás helyeződik át a soron belül az ütemképzés, ritmikus konstruálás során, hanem a szótagok összetartozása is másként szerveződik, mint ha konvencionális, azaz a szintaktikai viszonyokat szimbolizáló fonológiai konstituencia valósulna meg. Ez az észrevétel teszi indokolttá az ütem bipoláris szerkezetként történő magyarázatát. A dependens műveleti morfémák funkciója ugyanis rendre valamilyen grammatikai, azaz konceptuális művelet (mint az angol példában a múlt idő, a magyarban a toldalékolás) szimbolizálása. Vagyis a dependens műveleti morfémák olyan absztrakt fonológiai konfigurációk, amelyek realizálódása a szemantikai póluson is következményekkel jár. Amennyiben az ütemet ilyen műveleti konfigurációként értelmezzük, vizsgálunk kell, hogy a fonológiai póluson kezdeményezett reorganizáció milyen hatással jár a szemantikai póluson. Az ütem konzekvens szimbolikus – azaz bipoláris – struktúráként történő magyarázata vezethet el a ritmus jelentéskezdeményező poétikai funkcionálásának kognitív nyelvészeti megragadásához.

5. Az ütem mint szimbolikus struktúra: bipoláris leírás

A ritmikai egységként értelmezett ütem bipoláris struktúráként történő bemutatásához a következőket kell tekintetbe venni. Egyrészt erős tendencia érvényesül a nyelvben az autonómia/dependencia elrendeződés párhuzamossá válása irányába mindkét póluson (Langacker 1987: 356), azaz egy fonológiai autonóm struktúra a szemantikai póluson is előtérbe kerül (bár nem válik szükségszerűen konceptuálisan autonómmá), illetve a szemantikai póluson integrálódó komponensszerkezetek fonológiai megfelelői a fonológiai póluson is integrálódnak (Langacker 1987: 361). Tehát a sztenderd szituáció a nyelv működésében a konzisztens autonómia/dependencia elrendeződés mindkét póluson (Langacker 1987: 356). Már önmagában ebből adódik az a potencialitás, hogy amennyiben az ütemképzés művelői struktúrája a fonológiai konstituencia átrendeződését kezdeményezi, telezhető egy ennek megfelelő reorganizációs művelet a szemantikai póluson is. Továbbá ennek a tendenciának feleltethető meg az ütemhatár és a szóhatár egybeesése az itteni leírásban: a fonológiai egységnek a szemantikai póluson is körülhatárolható struktúra felel meg, ez pedig a szóalakon belüli ütemhatár esetén nem érvényesülne.

Másrészt a fonológiai pólus szerveződése lényeges a szimbolizációs folyamatok különbözősége tekintetében. A *kutyaház*, valamint a *kutyának a háza* kompozitumok első olvasatra ugyanazt a dolgot teszik szemantikus hozzáférhetővé: a kutya pihenőhelyeként szolgáló, prototipikusan fából készült, egyik oldalán átjárható határu, tartályszerű fizikai objektumot, amelynek mérete igazodik az állat méretéhez, alakja pedig prototipikusan emberi lakóhelyhez hasonlatos. Ugyanakkor, míg az első kifejezés jelentése nagyjából megfeleltethető a fenti leírásnak, amennyiben egyetlen entitást profilál a fent bemutatott jellemzőkkel, a második szerkezet két entitásra irányítja a figyelmet, köztük referenciapont-szerkezeti konfigurációt kezdeményez, és az aktuális diskurzusvilágban egészen másként is specifikálható, mint a fenti leírásban, például a következő megnyilatkozás esetében:

(4) Kérlek, ne pakold a gyújtóst abba a dobozba, mert az a kutyának a háza.

Belátható, hogy a fonológiai póluson tapasztalható eltérő konstruálási módok az iménti példában párhuzamba állíthatók a szemantikai póluson kibontakozó különböző konstruálási ösvényekkel. Éppen ezért, ha az ütem ritmikai konstruálási ösvénye átrendezi a sztenderd fonológiai konstruálási módot, számolhatunk annak következményével a szemantikai póluson is.

E következmény bemutatásához tekintsük először az ütemképzés műveletének a konstituenziára kifejtett hatásait: (i) az ütem mint ritmikus csoport komponensei (az ütemalkotó szótagok) erősen összetartoznak, ezzel átrendezve némiképp a szintaktikai konstituenciát (például: /kikelet a| lány virág a| szerelem/); (ii) az ütem reorganizálja a hangsúlymintázatot, olyan komponenseket is prozódiaileg prominenssé téve, amelyek konvencionális konstruálás esetén nem válnának azzá, hiszen a szemantikai póluson nem funkcionálnak autonóm struktúráként, és nem is kerülnek előtérbe a konceptualizáció során (például /a virágnak| megtiltani| nem lehet/, ahol a névelő, az igekötő [azon keresztül az ige], valamint a tagadószó kapnak hangsúlyt). Lényeges már ezen a ponton megjegyezni, hogy az ütemhangsúlyozásra épülő következetes ritmikus megvalósítás, azaz a skandálás nem eredményez minden ütem esetében szükségszerűen a konvencionálistól (prózaitól) eltérő új fonológiai konstruálási ösvényt, hiszen egybeeshet azzal, vagy erősítheti egy konvencionálisan is hangsúlyos komponens akusztikai prominenciáját. Másként fogalmazva: ritmizálás esetén nem két teljesen eltérő fonológiai konstruálás funkcionál párhuzamosan, hanem egy sztenderd-konvencionális és egy ritmikus-alternatív megvalósítási mód, amelyek kiegészítik vagy háttérbe tolják egymást a szöveg bizonyos pontjain. Fontos továbbá, hogy a sztenderd mintázatnak nem kell szükségképpen minden esetben először megvalósulnia, hogy aztán abból kiindulva lehessen a ritmikai konfigurációt kidolgozni: alapvető humánképesség a mintázatok visszamenőleges azonosítása, illetve aktiválása, tehát előfordulhat a versszöveg bizonyos pontján, hogy a konstruálás folyamatában a begyakorolt ütem képződik meg először, és csak azt követően, az értelemképzés során realizáljuk a sztenderd struktúrát.

Ezek a megjegyzések azért fontosak, mert elkerülhetővé teszik az ütemhangsúlyos verselés javasolt kognitív nyelvészeti magyarázatának automatizálódását és mechanikussá válását, hiszen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a ritmikai mintázat minden egyes ütem esetében felülírja a sztenderd

derd konstruálást, és ennek mindig hatása legyen a jelentésképzésre. Helyesebb az ütem műveleti szerveződését egyfajta potencialitásként értelmezni, amely közreműködik a versszöveg jelentésének megképzésében, ez a jelentésalakító funkcionálás azonban nem automatizálódik, legfeljebb a gyermekversek, mondókák vagy egyéb skandálható szövegek (mint a szorzótábla) esetében. Mindezen túl az itt körvonalozott elmélet voltaképpen Tsur ritmikaiperformancia-fogalmának fonológiai jellemzése a magyar ütemhangsúlyos verselésre vonatkoztatva: lehetővé teszi az ütemeken alapuló verselés olyan verstani-poétikai megközelítését, amelyben a ritmikai hatás nem korlátozódik a zenei vagy a konvencionális nyelvi (hangsúly)mintázat érvényesülésére, hanem a két mintázat együttes kidolgozásából emergál, és működik közre az értelemképzés folyamatában.

Mivel a fonológiai póluson az ütemet műveleti konfigurációként közelítettem meg, amely nem konkrét fonológiai szubsztancia realizálódásaként, mint inkább egy kialakuló szerkezet prozódiai átrendeződéseként értelmezhető, hasonló műveletet tételezek a szemantikai póluson is, megtartva a bipoláris struktúra belső konzisztenciáját. E művelet leírásához a kognitív nyelvtan a következő fogódzókat nyújtja. Egy komplex szerkezet elemeinek elrendezési és hozzáférési módját a szerkezet természetes ösvényének nevezzük, amely ösvény első eleme a komplex szerkezet kiindulópontja (Langacker 2008: 372). Elemi mondatok esetén többféle természetes ösvény kibontakozhat a konceptuális organizáció disztinkt dimenzióiként: az egyik ilyen ösvény a szórend, amelynél a kiindulópont az elemi mondat első szava; további ösvénynek tekinthető az energiaáramlás egy cselekvéslánc mentén, ennek kiindulópontja az ágens tematikus szerepű entitás az elemi jelenetben; újabb ösvény alapul a fogalmi autonómián, amely tematikus feldolgozással kezdődik, azaz a téma mint passzív résztvevő előtérbe helyezésével; végül természetes ösvényt tesz hozzáférhetővé a fokális prominencia, azaz egy folyamat résztvevőinek (egy igei jelentés sematikus figuráinak) egymáshoz képesti elrendeződése, elsődleges figura (trajektor) > másodlagos figura (landmark) > egyéb figurák sorrendben (Langacker 2008: 373).

Ezen modell alapján az (1) példa harmadik sorának első elemi mondatáról (*Kikelet a lány*) a következők mondhatók el. Az elemi mondat alanya *a lány* nominális (hiszen határozottság tekintetében nominálisan van lehorgonyozva, l. Tolcsvai Nagy 2013: 291–2), állítmánya a *kikelet* főnév (amely verbálisan, tartósan fennálló tulajdonságként van lehorgonyozva). Ezen túlmenően a mondat metaforikus jelentést kódol, amely A LÁNY KIKELET fogalmi metaforával jellemezhető (l. Kövecses–Benczes 2010: 79–94), vagyis a grammatikai alany a céltartományt, az állítmány pedig a forrástartományt szimbolizálja verbálisan. A természetes ösvények a konstruálás dimenziójában:

- a szórend: a kezdőpont a verbálisan lehorgonyzott főnév (*kikelet*), a metaforikus forrástartomány;
- cselekvéslánc: mivel az elemi mondatban nem szimbolizálódik aszimmetrikus energiaátvitel, a konstruálás ezen dimenziója nem bontakozik ki;
- fogalmi autonómia: kezdőpont *a lány*, lévén témaorientált trajektor (l. Langacker 2008: 370–3), tematikus szerepe zéró (minimális, a létező szerepe, valamilyen tulajdonságot felmutató, valamilyen elhelyezkedéssel jellemezhető stb. szerep), vagyis a konstruálási mód abszolút, amennyiben nem tartalmaz semmilyen energiaforrást az elemi jelenet, a nem aktív résztvevőt önmagában állítja a figyelem előtérbe;
- fokális prominencia: a kiindulópont a LÁNY, hiszen trajektorként elaborálható az elemi mondat jelentésszerkezetében.

Hasonló leírás tehető a vizsgált verssor második elemi mondatáról (*virág a szerelem*): két, egymásnak ellentmondó konstruálási ösvény rajzolódik ki ebben az esetben is, az egyik az állítmányként funkcionáló *virág* főnevet teszi kezdőpontjává (szórend), a másik *a szerelem* nominálisból indul ki (tematikus feldolgozás, illetve fokális prominencia). Vagyis mindkét mondatra igaz, hogy olyan komponenssel kezdődik, amely sem a konceptuális autonómia, sem az igei jelentésszerkezeten belüli prominencia alapján nem alkalmas kiindulópont. Ennek magyarázata a szórend diszkurzív szerveződésében érhető tetten. A szórendi konstrukciók információs csomagokként értelmezhetők (Birner–Ward 1998: 95, 154): a szórendi elsőbbség diszkurzusbeli ismertséget jelöl, vagyis amely információ már elérhető a diszkurzusból, az kerül prototipikusan előre, láncszemként kapcsolva az új információt a diszkurzus struktúrájához; minden egyes esetben, ha az alany későbbi pozícióba

kerül, rendre ismeretlen entitásként vezetődik be. Jól megfigyelhető ez a vizsgált mondatok esetében: mind a KIKELET, mind a VIRÁG entitások elérhetők a diskurzus korábbi, feldolgozott részéből, ezzel szemben a LÁNY és a SZERELEM entitások új információnak minősülnek.

Vagyis a vizsgált sor szórendje a diskurzus információstruktúrájából következik. Ezzel együtt azonban háttérbe tolja a konstruálási ösvényt, amelyen a konceptuálisan autonóm entitások válnának elsődlegesen hozzáférhetővé. Ezen a ponton válik fontossá az ütem művelési struktúrája: hangsúly-átrendeződés révén olyan komponensek fonológiai prominenciáját biztosítja, amelyek a konceptualizáció természetes ösvényei mentén autonóm alszerkezetekként funkcionálnak, tehát a fonológiai és a szemantikai prominencia megfelelésbe kerül egymással ritmikai konstruálás esetén. Az ütem bipoláris művelési konfigurációként a fonológiai pólus reorganizációját, ritmikai szempontból autonóm komponensek kiemelését kezdeményezi, ezáltal a szemantikai póluson a konvencionális prózai elrendezésben kevésbé prominens alszerkezetek előtérbe kerüléseként hat, azokra irányítva a tudatosság fókuszát. Ily módon újraszervezi a kompozitumszerkezet fogalmi kompozíciós ösvényét. Mindez nem jelenti azt, hogy az ütemezés hatására fogalmilag dependens szerkezetek (például igék) autonómmá válnának, ugyanakkor a konceptualizáló figyelme intenzívebben irányulhat e szerkezetekre, amely az elemi jelenet, illetve a szövegvilág újrakonstruálását is kezdeményezheti.

Ezen a ponton érdemes visszatérni Horváth Kornélia ritmusmagyarázatára: a ritmikai konstruálás valóban újraolvasásra készlet, amennyiben művelési rekonstruálásként magyarázható, de nem annyira már meglévő jelentésszerkezetek ismételt vagy elmélyültebb kidolgozásaként ragadható meg a hatása, hanem inkább a szövegvilág entitásait egymáshoz kapcsoló viszonyok újrendezéseként. A vizsgált példában ez két következménnyel jár. Egyrészt a figyelem előtérbe kerül a LÁNY és a SZERELEM entitás, miközben a VIRÁG – lévén ritmikai szatellit szótagokból áll – háttérbe kerül, így a KIKELET, a LÁNY és a SZERELEM lesznek a sor fogalmilag prominens összetevői. Másrészt az ütem szerveződése hatással van a fogalmi csoportosításra is: a második ütemben (/lány virág a/) egymás mellé kerülnek olyan entitások, amelyek konvencionális konstruálás esetén külön elemi jelenetek résztvevőiként válnának hozzáférhetővé, ebből következően fogalmilag is kapcsolatba kerülnek. Vagyis LÁNY és VIRÁG konvencionális metaforikus kapcsolata nem annyira felülíródik a szintaktikai mintázat révén (miszerint a két entitás két külön metafora komponense), mint inkább megőrződik a ritmikai tagolásban. A konvencionális és az újszerű metaforák egymást kiegészítve, egymásra projektálódnak hatnak az értelemképzés folyamatában: a KIKELET, a KIKELETHEZ KÖTÖTT LÁNY ÉS VIRÁG (vö. az 1–2. sor kikeletkor nyíló virágának képével), valamint a LÁNYHOZ KAPCSOLÓDÓ SZERELEM láncolatszerű egymáshoz kapcsolódása alkotja a vizsgált verssor poétikai struktúráját.

Az ütemhangsúlyos ritmizálás hatása a vizsgált példa alapján tehát a következőképpen összegezhető: vagy megerősíti a kibontakozó konstruálási ösvényt, ha az ütem fonológiai konstituenciája egybeesik a grammatikai szerkezetek konstituenciájával; vagy új konstruálási ösvényt kezdeményez, amelyben a figyelemirányulás alternatív módja alakul ki, tartósabb átrendeződést kezdeményezve a szövegvilág entitásainak a viszonyrendszerében. E leírásban a ritmus mint jelentéskezdeményező struktúra alapegysége a verssor, amely egyben a ritmikai performancia emergens konstruálási egysége is. Ez utóbbi konklúzió mindenképpen rögzítendő, mert ezen keresztül kapcsolódik az ütemes verselés kognitív poétikai jellemzése ahhoz a verstani hagyományhoz, amely – Tinyanovra, Eichenbaumra, Mukařovskýra és Dujardinre hivatkozva – a verselés alapegységének a sort (alapműveletének pedig a sorképzést) tekintti (l. Kecskés 1984: 44; Bovier 2006: 414, 417). Ugyanakkor a verssort a kognitív poétikai szemlélet nem a versmondattal szembenálló (vagy éppen abból levezetett, l. Kecskés 1984) fogalomként értelmezi: szakítva zene és nyelv bináris szembeállításával, valamint építve az ütem szimbolikus struktúráként és műveletként való leírására, a verssor a versszöveg önálló egysége, amely a konvencionális-prózai konstituencia, valamint az ütemképzés művelési konfigurációjának összjátékából emergál, és kezdeményezi ezen keresztül a szövegvilág elemi jeleneteinek konceptuális reorganizálását, új fogalmi viszonyok létrehozását és előtérbe helyezését. Ebből következően a versmondattal is a verssor szimbolikus konstrukciójából kiindulva lehet létjogosultsága, hiszen a versmondattal szemben, pusztán szintaktikai szerveződését tekintve tér el a prózai szöveg mondataitól (lévén az utóbbiaknál is tapasztalhatunk szórendi sajátosságokat, azaz újszerű konstruálási ösvényeket), hanem a verssorral való együttes megképződésében funkcionál specifikus nyelvi szerkezetként, amelyben a szintaktikai sajátosságokra éppen a verssor ritmikai szerveződése, tagolódása irányítja rá a figyelmet. A korábbi, rímre vonatkozó

poétikai kutatások (l. Simon megjelenőben) is alátámasztják azt a megállapítást, hogy a verssorok ritmikái szerveződése alapjaiban, a fogalmi konstruálás elemi műveleteinek a szintjén meghatározza a szövegvilág kibontakozását, kialakuló viszonyrendszerét. Ezért a versszöveg ritmikopoétikai struktúrája alapvető dimenzióját képezi a lírai megnyilatkozásoknak, azok értelmezéséről, továbbá funkcionálásuk elméletéről nem választható le pusztán formai tényezőként.

6. Egy versszöveg ritmikopoétikai elemzése

A továbbiakban azt vizsgálom, milyen interpretációs hatékonysága van a tanulmányban bemutatott kognitív poétikai ütemmagyarázatnak, azaz milyen módon működik közre a ritmus a költői alkotás jelentésének a kialakulásában. Ehhez jól ismert és egyértelműen ritmizálható, 4/3-as ütembeosztású sorokból álló verset, József Attila alkotását választottam.

(5) <u>N</u> incsen apám, <u>se</u> anyám,	(1:1,2)
<u>se</u> istenem, <u>se</u> hazám,	(2:1,2)
<u>se</u> bölcsöm, se <u>szem</u> fedöm,	(3:1,2)
<u>se</u> csókom, se <u>sz</u> eretöm.	(4:1,2)
<u>H</u> armadnapja <u>nem</u> eszek,	(5:1,2)
<u>se</u> sokat, se <u>ke</u> veset.	(6:1,2)
<u>H</u> úsz esztendőm <u>h</u> atalom,	(7:1,2)
<u>h</u> úsz esztendőm <u>e</u> ladom.	(8:1,2)
<u>H</u> ogyha nem kell <u>sen</u> kinek,	(9:1,2)
<u>hát</u> az ördög <u>vesz</u> i meg.	(10:1,2)
<u>T</u> iszta szívvel <u>bet</u> örök,	(11:1,2)
<u>h</u> a kell, embert <u>is</u> ölk.	(12:1,2)
<u>E</u> lfognak és <u>fel</u> kötnek,	(13:1,2)
<u>á</u> ldott földdel <u>e</u> lfödnek	(14:1,2)
s <u>h</u> alált hozó <u>f</u> ü terem	(15:1,2)
<u>g</u> yönyörűszép <u>sz</u> ívemen.	(16:1,2)

(A kifejtés megkönnyítése céljából a fenti szövegben jelöltem az általam kialakított ütembeosztást és ütemhangsúly-mintázatot, valamint a gyors hivatkozáshoz zárójelben a sorok és az abban kialakuló ütemek sorszámát.)

A versritmus jelentéskezdeményező közreműködéséhez érdemes abból a megfigyelésből kiindulnunk, hogy a versszöveg első harmada a tagadás, illetve a hiány szimbolizálására épül. A központi hiányjelentés a *nincsen* igével, valamint a *se* rémakiemelő partikulával fejeződik ki. A létrejövő szemantikai konstrukciók egyik fő jellemzője, hogy a bennük megjelenő entitás (amely a szerkezetek grammatikai alanya, ugyanakkor nem elsődleges fokális résztvevője, azaz nem trajektora, l. Tolcsvai Nagy 2013: 290–1) nem aktuális, hanem virtuális résztvevője az objektív színnek: nem azonosíthatjuk a hiányzó entitást az aktuális diskurzuster egyetlen konkrét résztvevőjével sem az episztemikus lehorgonyzás művelete során, megmarad egy-egy típus reprezentatív példányának, jelenléte a szövegvilágban tehát virtuális, abban az értelemben, hogy a diskurzusterben elhelyezkedő aktuális példányokkal való fogalmi kapcsolata háttérben marad, tehát nem referál egyetlen konkrét entitásra sem (l. Langacker 2008: 526). Másfelől a rémakiemelő partikula a magyarban az öt követő kifejezést (vagy az előttük állót, az *is* esetében) az aktuális mondat főhangsúlyos részévé teszi, jelölve a mondat aktuális tagolását (Kugler 2000: 279–80). Következésképpen a kialakuló szemantikai kompozitumoknak olyan fonológiai konstituencia feleltethető meg, amelyben a hangsúly rendre a tagadó szerkezet nominálására esik. Voltaképpen ezt valósítja meg a versszöveg egyik közismert

előadója, Latinovits Zoltán szavalatában,³ amikor a ritmikai szerveződéstől eltérően a hangsúlyokkal a nominálisokat emeli ki.

A versszöveg első részének ütemeloszlása és hangsúlymintázata ugyanakkor ritmikai szempontból nem a fenti sztenderd nyelvhasználatot követi, ezáltal alternatív konceptualizációt kezdeményez. (Érdekesnek tűnik ebből a szempontból, hogy az internetes hozzászólásokból kiderül: a szöveget meghallgatók számottevő része nem tartja jó megoldásnak Latinovits hangsúlyozását, azaz a konvencionális, sztenderd megoldást.) Az első versszak nyolc üteméből hatban ugyanis az ütemhangsúly a tagadó ígére vagy a tagadó rémakiemelők partikulára esik, megvonva a fonológiai prominenciát a szerkezetek nominális komponensétől, átirányítva a figyelmet a hiány absztrakt állapotára, valamint annak fokozódására. A konvencionális és a ritmikai konstruálás tehát egyértelműen alternatív fogalmi elaborációt tesz lehetővé: egyik a hiányzó entitásokat, a másik magát a hiányt helyezi a befogadói figyelem előterébe. Ez a szimbolikus mintázat csak a 3:2. és a 4:2. ütemben módosul: ezekben az ütemekben ugyanis a ritmikai nyomoték a hiányzó entitást kifejező nominálisra esik, a *szemfedő*re és a *szertető*re. Ennek hatására fogalmi hozzáférhetőségük megváltozik: a kialakuló szemantikai organizációhoz képest, amely magát a hiányt helyezte középpontba, az utolsó két sor második felében a szövegvilág egy-egy entitásúra irányul a figyelem,⁴ ezért míg konvencionálisan a hiányt kifejező szerkezet virtuális entitásaiért kerülnének kidolgozásra, a ritmikai prominencia következtében határozottabban kerülnek előtérbe, amely a virtualitás csökkenését, egy aktuális/konkrét entitás sematikus kidolgozását eredményezi. Ráadásul mindkét kifejezés a megszólaló szubjektum interperszonális kapcsolataira is referál: a *szertető* a szerelmes társra, a *szemfedő* pedig annak a társas környezetnek a konceptusát aktiválja, amely a temetés szertartását végzi a halálát megelőlegező szubjektum fölött. Egyik hiánya sem következik a korábbi szöveggörnyezetből (szemben a bölcső hiányával, amely logikus következménye az anya és az apa hiányának), így még határozottabban kezdeményezi a társas közege történő fókuszálást, rámutatva hiányának központi tapasztalatára.

A hiányra mutató ritmikai konstruálás visszatér még az 5:2. és a 6:1. ütemben. Az első esetben a tagadószóra esik ütemhangsúly. A konceptualizáció előtérben kialakuló tagadás mindig aktiválja háttérben azt a fogalmi szerkezetet, amelynek a tagadása történik, vagyis tagadó és állító szerkezet között előtér-háttér viszony áll fenn (Langacker 2008: 59). A ritmikailag kiemelődő tagadószó a figyelmet határozottan a tagadó szerkezetre irányítja, még inkább háttérbe tolva az állítás potenciális struktúráját. A hatodik sor első üteme ismét a hiány léthelyzetét teszi hozzáférhetővé, majd ezt követően a 6:2. ütemben újra a hiányzó entitásúra, pontosabban a mennyiségi hiányra irányítja a befogadói figyelmet. Ez utóbbi megoldás azért érdemel figyelmet, mert miközben a ritmikai mintázat az entitás mint példány virtualitását csökkenti, körülhatárolható entitásként helyezve előtérbe a kevés élelmet, fogalmilag jobban hozzáférhetővé téve azt, a kifejezés szemantikájából következően (a kevés a megfelelő mennyiség hiánya) mégis a hiány tapasztalata válik ismét hangsúlyossá.

További érdekessége az utóbbi esetnek, hogy megfigyelhető teszi a ritmikai kompozíció sajátos funkcionálását: a tudatos figyelem fókuszának gyakori áthelyezésével olyan komponensek előtérbe kerülését eredményezi, amelyek eredendően a konstruálás során háttérben maradnának, mert nem elsődleges fokális résztvevői a konstrukciónak. Erre példa a 9:2. ütem, amely a datívuszi esetben álló elemet (*senkinek*) teszi prominenssé, valamint a 15:1. ütem, amelyben az elemi mondat trajektorát jellemző igenévi szerkezet másodlagos figurájára (*halált*) irányul a konvencionálisnál nagyobb figyelem az ütemhangsúly révén. Ez a megoldás hozzájárul ahhoz az értelmezéshez, amelyben a szubjektum elmúlásán keresztül a HALÁL állapota válik központivá a verszárlatban. Ismét azt láthatjuk, hogy a versritmus a versszöveg adott részének centrális jelentéselemét helyezi előtérbe az elemi mondaton belüli figyelemirányulás módosulásán keresztül.

Újabb érdekes jelenségnek lehetünk tanúi, ha megfigyeljük, hogy a vers ritmusa a szöveg több pontján is (a 8:2., 10:2., 11:2., 13:1, 2., 14:2. ütemekben) az igei állítmányt, tehát egy konceptuálisan dependens összetevőt tesz hangsúlyossá. Ehhez hasonlítható poétikai megoldás az igei

³ Az előadás meghallgatható a <http://www.youtube.com/watch?v=pLY1HPLY4yU> URL-címen.

⁴ Vagyis ezek a szöveghelyek a sztenderd nyelvhasználati módnak felelnek meg, ugyanakkor mivel a szövegelőzmény egy a sztenderdtől eltérő konstruálási ösvény bejárását kezdeményezte, a kialakuló mintázat megváltozása nem feltétlenül egyenértékű a sztenderdhez való visszatéréssel, annál erősebb hatás tételezhető.

rím esete (l. részletesen Simon megjelenés előtt), ahol az ige elsődleges figurája lép megfelelésbe a nominális rímszó szemantikai struktúrájával, indirekt anaforikus konfigurációval gazdagítva a versszöveg jelentését. Az itt vizsgált példa kapcsán úgy tűnik, a ritmus működése másként járul hozzá a szövegértelelemhez: az egyes igei állítmányokra eső nyomaték magát az ige eseményszerűségét helyezi középpontba, így a szövegvilágban lezajló folyamatokat körülhatárolódó eseményeként teszi hozzáférhetővé, a filmkockák analógiájára. Különösen érvényes ez a negyedik versszak első két sorában, ahol a négy ütemhangsúly közül három igére (pontosabban igeekötőre, de az ütem fonológiai egységessége miatt az egész szerkezetre) esik. Az egyes hangsúlyozott igék egy komplex folyamat diszkrét állomásait szimbolizálják (amely folyamat a teljes versszöveg során dolgozódik ki, a második versszaktól, a szubjektum életútjának konceptualizációjaként), feldolgozásuk az ütemhangsúly biztosította feltűnőség révén a szekvenciális letapogatástól az összegző letapogatás (l. Langacker 2008: 82–3) felé mozdul el.

Ahogy az igére eső ütemhangsúly a versbeli történéis fogalmi letapogatását módosítja, úgy a melléknévi jelzőre eső nyomaték (a 11:1., 14:1., 16:1. ütemekben) a melléknév konceptuálisan dependens státusát változtatja meg, határozottan a figyelem előterébe tolva a melléknévi tulajdonságot, annak prototipikusságát és metaforikusságát, egyben kiterjesztve a melléknévi jelentésszerkezet referenciális tartományát a jelzett szóról a szövegvilág központi alakjára, a megszólaló szubjektumra (ehhez a *szívvel, szíve*metonimikus értelmezése is hozzájárul). TISZTASÁG, SZÉPSÉG és ÁLDOTT-SÁG a poétikai szubjektumot holisztikusan jellemző tulajdonságokká válnak, és ebben a ritmikai prominencia is szerepet játszik.

Két, egymást követő alkalommal is ütemhangsúly kerül a *húsz* számnévi mennyiségjelzőre (7:1., 8:1. ütemek). A megelőző szövegrész központi tapasztalatához, a hiányhoz, illetve a mennyiségi meghatározatlansághoz (*keveset*) képest a poétikai kompozíció ritmikai eszközökkel is felhívja a figyelmet arra, ami meglévő, amivel a szubjektum rendelkezik, ami tehát önállóságának egyetlen alapja. Ezért specifikálja a megnyilatkozó életkorát, és ezzel válik motiválttá a számnév kiemelt, sor- és ütemkezdő pozíciója. Ezt a konstruálási ösvényt folytatja a *hatalom* nominális ütembe rendeződése: az egyén önállóságának biztosítója az a tényező, amellyel számot tud vetni, amelyet meg tud határozni. A mérték pontos ismerete egyben az entitással való rendelkezést (*eladom*) is megalapozza.

A vers ritmusszerkezetének legsajátosabb pontjai azok az ütemek, amelyekben kötőszóra, mondatzóra vagy partikulára esik az ütemhangsúly (a 9:1., 12:1., illetve a 10:1. és a 12:2. ütemekben). Ezek a kifejezések ugyanis önmagukban nem funkcionálnak résztvevőként vagy résztvevőhöz köthető tulajdonságként a szövegvilágban. Ezért ezek vizsgálatakor az elemi mondatok/tagmondatok által hozzáférhetővé tett események egymáshoz való viszonya vizsgálendő. A *hogyha*, *ha* kötőszók esetében (a 9. és a 11. sorban) a feltételes jelentéstartalomból érdemes kiindulni: mindkét esetben a bekövetkező esemény feltételességét nyomatékosítja, vagyis nem magára a jövőbeni eseményre (alku az ördöggel, emberölés), hanem annak feltételhez kötöttségére irányítja a befogadói figyelmet. Ez a megoldás összekapcsolódik a fordított mondatrenddel: a harmadik versszak összetett versmondataiban a mellékmondat megelőzi a főmondatot.

A *hát* mondatzó ütemkezdő pozícióban a 9. és a 10. sor interakcionális konstrukciójára irányítja a figyelmet: a mellékmondat-főmondat kapcsolat kérdés-válasz párként is megkonstruálható (*Hogyha nem kell senkinek? Hát [akkor] az ördög veszi meg*), erre a lehetőségre a mondatzó ritmikai kiemelése hívja fel a figyelmet.

Végül érdemes tárgyalni az *is* partikula hangsúlyos pozícióját: rémakiemelől partikulaként a megelőző elemet teszi főhangsúlyossá konvencionális esetben, vagyis az *embert* kifejezést. Ezt a megoldást azonban egyértelműen háttérbe tolja az ütemképzés mentén kibontakozó konstruálás: az *embert* kifejezés a verssor első ütemének ritmikai szatellitjeként, azaz fonológiaiailag dependens alszerkezetként valósul meg, főhangsúlyt tehát nem kap, ezzel szemben maga a partikula nyomatékos pozícióba kerül. Itt tehát a két alternatív mintázat nyilvánvaló versengése figyelhető meg. A partikulára eső hangsúly hatására inkább az ölés eseményére fókuszál a befogadó, ezáltal annak feltételes megvalósítása határozottsággal, a rá irányuló szubjektív szándék erőteljességével egészül ki. (Erre erősít rá a tisztán igei, azaz két igei állítmányt egymáshoz kapcsoló rím.) Ez utóbbi vizsgált eset arra mutat példát, hogy a ritmikai elemzés szubjektívált tényezők ikonikus szimbolizációjában is közreműködik.

7. Összegzés

A vizsgált versszöveg ütemhangsúlyos ritmikai mintázatának sorra vett jelenségei alapján a következőképpen foglalhatók össze az elemzés és az ütem poétikai modellálásának tanulságai. A verselés azáltal járul hozzá a műalkotás komplex jelentésének megképződéséhez, hogy a hétköznapi nyelvhasználat sztenderd fonológiai konstruálási műveletei mellett alternatív ritmikai konstruálást is lehetővé tesz. Ez hatással van a szemantikai organizációra is: a fonológiaiilag prominens elemekre nagyobb mértékű figyelem irányul, a fonológiaiilag dependens összetevők pedig nem részesülnek a konvencionális nyelvhasználatban megszokott nyomatókból. Így a befogadó/konceptualizáló az ütemképződés mentén rendre figyelmi váltásra van készítetve, és a konceptualizáció elemi műveletei szintjén következnek be változások: az elemi mondat fokális átrendeződésétől és az igékkel szimbolizált folyamatok letapogatásától kezdve az egyes szövegvilágbeli résztvevőkhöz való fogalmi hozzáférése és referenciális értelmezési tartományuk módosulásán (a megfigyelt esetek alapján a szubjektumra vonatkozásán) át egészen a szövegvilág eseménystruktúrájának átalakulásáig és szubjektivizált tényezők (a megnyilatkozó szubjektumnak tulajdonítható szándék, akarat, vágy és egyéb emóciók) ikonikus szimbolizálásáig terjed azoknak a folyamatoknak a sora, amelyekkel a ritmus poétikai funkcionálása magyarázható.

A kognitív poétikai modellalkotás tehát a nyelv kognitív funkcionálásából, annak szimbolikus (azaz bipoláris, a fonológiai és a szemantikai póluson lezajló műveleteket konzisztensen megfelleltető) jellegéből kiindulva alkalmasnak bizonyul a versritmus jelentésképző poétikai működésének átfogó leírására. A kognitív poétikai megközelítés az ütemet egyszerre tekinti szerkezetnek és műveletnek, alapjaként azt a potencialitást mutatja be, amellyel az ütemképzés egyszerre járul hozzá a versszöveg konvencionális feldolgozása során kibontakozó értelemhez, és gazdagítja ugyanakkor azt újabb fogalmi összefüggésekkel. Ezért a ritmus a rímhez hasonlóan állványzati struktúraként működik közre a jelentésalkotásban. Amennyiben a további kutatások során az itt bemutatott magyarázat empirikusan igazolhatóan bizonyul, lehetővé válik a versritmus általános, a korábbiaknál következetesebb és nagyobb interpretációs hatékonyságot megvalósító elméletének kidolgozása, amely már egyértelműen a líraiság sajátos referencialitásának megragadását is megalapozza majd.

SZAKIRODALOM

- Benda Mihály 2011. A Csend hangjai, avagy ritmus és vizualitás Tatár Sándor *Vissza nem fojtható levél egy KöltőelőDhöz* című versében. In: Boros Oszkár – Érfalvy Livia – Horváth Kornélia (szerk.): *Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában*. Ráció Kiadó, Budapest, 62–78.
- Birner, Betty J. – Ward, Gregory 1998. *Information status and noncanonical word order in English*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Boros Oszkár – Érfalvy Livia – Horváth Kornélia (szerk.) 2011. *Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Bovier Hajnalka 2006. Ritmus és keletkezés. (Nemes Nagy Ágnes: *A Föld emlékei*). In: Horváth Kornélia – Szitár Katalin (szerk.): *Vers – ritmus – szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*. Kijárat Kiadó, Budapest, 402–20.
- Chafe, Wallace 1998. Language and the flow of thought. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, 93–112.
- Gervain Judit 2014. Nyelvek és nyelvtanok. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 117–45.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Géza 1978. *A költői mesterség. Bevezetés a magyar verstanba*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Kornélia 2006. *A versről*. Kijárat Kiadó, H. n.
- Horváth Kornélia – Szitár Katalin (szerk.) 2006. *Vers – ritmus – szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*. Kijárat Kiadó, H. n.
- József Attila 1937. Ütem és fogalom. *Szép Szó* 16: 85–6. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm>).
- Kecskés András 1984. *A magyar vers hangzásszerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, New York.
- Lukács Ágnes – Kemény Ferenc – Ladányi Enikő – Csifcsák Gábor – Pléh Csaba 2014. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1089–133.
- Margócsy István 2008. A(z): egy verstani ötlet. *Ars Metrica* 3: 194–7. (http://ars-metrica.germling.unibamberg.de/wpcontent/uploads/2013/01/Marg%C3%B3csy_2008_Az-egy-verstani-%C3%B6tlet.pdf)
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rimelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szóllósy-Sebestyén András 1985. A beszéd és a vers dallama. In: Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 127–32.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tsur, Reuven 1997. Poetic rhythm: performane patterns and their acoustic correlates. *Versification* Vol. 1. (<http://www.arsversificandi.net/backissues/vol1/essays/tsur.html>).
- Turner, Frederick – Pöppel, Ernst 2014. Az időmértékes verselés, az agy és az idő. In: Horváth Márta (szerk.): *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*. Typotex Kiadó, Budapest, 167–85.
- Vargyas Lajos 1985. A magyar versritmus nyelvi alapjai. In: Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 59–66.
- Žilka Tibor 2011. József Attila *A Dunánál* című költeményének ritmuselemzése. In: Boros Oszkár – Érfalvy Livia – Horváth Kornélia (szerk.): *Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában*. Ráció Kiadó, Budapest, 27–35.

Simon Gábor

megbízott előadó

DE BTK

Nyelv- és Filozófiatudományi Kutatóközpont

SUMMARY

Simon, Gábor

A cognitive poetic explanation of Hungarian metrics

The study aims at elaborating a cognitive linguistic explanation for the basis of Hungarian metrics, the cadence. It initiates a new theoretical and interpretive model in the field of cognitive linguistics. The main finding of the research is that cadence is a bipolar structure in cognitive grammatical terms: it has a dependent procedural phonological nature either harmonising with conventional phonological constituency or transforming it. The metrical organisation has an attention-redirection process as a result, and affects the macro-process of meaning construal. This explanation integrates both the rhythmical-musical and prosodic-phonological aspects of metrics; however, it does not assume any tension to exist between them. Rather, it considers these aspects as complementary facets of poetic meaning generation.

The paper investigates the concept of cadence in literary studies, establishing a new cognitive poetic perspective on metrics. Then it directs attention to the problems of Hungarian metrical theory. After that theoretical grounding, the study models the symbolic structure of cadence from a phonological and a semantic point of view. The paper illustrates the interpretive efficiency of the proposal with a cognitive poetic metrical analysis of a Hungarian poem by Attila József.

Keywords: Hungarian metrics, cadence, stress pattern, unipolar and bipolar organisation, dependent process morpheme, construal

Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna szerk.: **Sokszínű humor – A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.** Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013. 291 lap

A nyelvész, az antropológus és a pszichológus konferenciára mennek...

I. A humorkonferenciáról

Az utóbbi évtizedekben világszerte megnövekedett a humor iránti tudományos érdeklődés. Mind a humorelméletek sokasága és nem egyszer egymásnak ellentmondó volta, mind pedig tárgyuk térben és időben is univerzális jelenléte arra enged következtetni, hogy a humor mibenlétére, működési mechanizmusaira vagy hatásaira adott kategorikus válaszok helyett ezeket a kérdéseket különböző diszciplinák kereszttüzében érdemes körüljárni. A címben szereplő tudományterületek képviselőihez 2012. szeptember 6-án és 7-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán informatikusok, irodalomtörténészek, könyvtárosok és művészek csatlakoztak, hogy előadói legyenek a III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferenciának. Közös tanácskozásuk eredményeképp 33 előadást hallhattak a résztvevők, amelyek közül jelen gyűjtemény a legérdekesebb 22-t adja közre. Kötetbe szerveződésükben az interdiszciplinaritás hangsúlyozása érhető tetten. Az öt tematikai egység a következő területeket fedi le: humor a médiában, humor az irodalomban és a filozófiában, humor és sztereotípiák, humor és pszichológia, humor és nyelvészet.

II. A tanulmányok rövid bemutatása

Az első szekcióban – Humor a médiában – négy tanulmány kapott helyet. Kezdeképp Veszelszki Ágnes („Humor a digitális kommunikációban”) a humornak egy igencsak aktuális és izgalmas megjelenési formáját, az internetes mémeket vizsgálva három, egymással szorosan összefüggő jelenségre kérdez rá. Egyrészt magára az absztrakciós folyamatra, amelynek eredményeképp valódi arcokból vagy képanyagokból mémek lesznek – olyan sémaszerű konvencionális jelentések, amelyek utána „bármilyen tetszőleges kontextusba helyezve humorossá teszik a tartalmat”. Másrészt, hogy mely tényezők relevánsak egy mém terjedésében és életciklusában, és milyen kulturális tudáselemek szükségesek az értelmezésükhöz. Végül példákkal illusztrálja a mémek elsődleges funkcióit: a reflexiót az aktuális politikai, társadalmi vagy popkulturális eseményekre és a csoportidentitásképzést. Balázs Géza a humorterjedés hálózatos jellegét vizsgáló tanulmányában („A humor hálózattudományi megközelítése”) szintén megemlíti az internetes humorforrásokat, mint új, hálózatos humorformákat, ugyanakkor azt is kimutatja, hogy a hálózatoságban szerepet játszó tényezők már a népi tudáson alapuló humoros anekdotákban vagy a pesti viccben is jelen voltak.

Nemesi Attila László pragmatikai-retorikai elméleti keretben vizsgálja a Hofi-jelenséget („»A nagy vörös óriás föl fog robbanni«: az implikatívák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban”). Célja azoknak a verbális és nem verbális „nyomoknak” a feltárása, amelyek Hofi Gézát az implikatívák és az áldialógus mesterévé tették. A szerző a Hofi-életműből vett változatos példákon illusztrálja, hogy ez a beszédmód hogyan teremti meg azt a diszkurzív teret, amelyben a legendás humorista a mindennapi emberek szócsöveként egyszerre komolyan és „a humor védőpajzsa mögé bújva” tematizálhatta és ezáltal le is vezethette a társadalmi feszültség egy részét. A médiafejezetet Schirm Anita munkája („A humor szerepe a nyelvészeti oktatásban”) zárja. A tanulmány érdekessége, hogy míg a kötet más írásai az egyes humorforrásokban keresik a retorikai alakzatokat, addig Schirm Anita mindezt visszafordítva, a retorikában keresi a humor jelenlétét,

és azt, hogy a retorikai alakzatok humoros megvalósulásai hogyan világítják meg és teszik könnyebben befogadhatóvá az egyetemi retorikai tananyagot.

A Humor az irodalomban és a filozófiában címet viselő második egység írásai a humort elsősorban mint nyelvi-esztétikai kategóriát vizsgálják. Horváth Katalin („Mikes Kelemen nyelvi humorának formái és szerepük a »Törökországi levelek«-ben”) a Mikes-próza nyelvi humorát nemcsak mint a konkrét és absztrakt jelentések és formák inkongruenciájára épülő művészi ábrázolásmódot mutatja be, hanem ezzel összefüggésben azt is, hogy hogyan válhatott Mikesnél a humor mint megtartó, nézőpontváltásra készítő erő a bujdosás fájdalomait feldolgozó eszközzé. Németh Luca Anna („Hova repül a szárnyeség? Jelentéstörténeti vizsgálatok Rejtő Jenő két regényében”) a nyelvi humorban közrejátszó retorikai alakzatokat (poliszémia, homofónia, homográfia, népetimológia, szóferdítés, írott beszélt nyelviség) jelentéstörténeti perspektívából vizsgálva közelítette meg a „péhowardi” abszurd helyzetkomikumot. Már itt is megjelenik a beszélő név mint humorforrás. Ennek a jelenségnek a részletes vizsgálatára Slíz Mariann tanulmányában („Rúth Rhonda és Phil O’Dendron. A modern névadás szerepe a paródiában”) kerül sor. A szerző Lőrincz L. László művei alapján arra keresi a választ, hogy milyen módszereket és nyelvi eszközöket alkalmaznak paródiaszerzők a nevek megalkotásában, illetve, hogy ezeknek a sokszor névszerűtlen, de annál népszerűbb neveknek milyen szerepük van a cselekményalakításában, és hogyan készítetik folyamatos újraértelmezésre az olvasót. A fejezet záró darabjában („A humor integrálhatósága a filozófiai szövegekbe”) a filozófia és a humor egymással első hallásra meglepő párosításaként Tánocz Péter azt a kérdést járja körül, hogy miként válhatott a humor a filozófiai gondolkodás szerves részévé, és hogy mindez hogyan teszik alkalmassá az úgynevezett integráns derűt, a filozófiai diskurzus egy visszatérő elemét, a metafizikai hagyománnyal és a monista, „komolykodó” tendenciákkal való szembehelyezkedésre.

Szintén klasszikus területnek számít a humorkutatásban a humor és a sztereotípiák kapcsolatának vizsgálata. Jelenléte a Magyar Interdiszciplináris Humorkonferenciák történetében is folyamatos: a fejezet tanulmányaiban az előző tanácskozásokon elhangzott előadások inspiráló hatásai felfedezhetők. Ebben a fejezetben tovább körvonalazódnak a *Sajátról* és a *Másikról* alkotott sztereotípiák formájában reprezentálódó sematikus tudáskeretek szembenállásának dinamikai és ezzel összefüggésben a humor szerepe az identitásképzésben. Elsőként Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina munkája („Stereotípiák az etnikai viccekben – egy vizsgálat »svájci minta« alapján”), amelyben a szerző 80 tételből álló, német nyelvű vicckorpusz alapján vizsgálja a svájciakkal kapcsolatos nemzeti sztereotípiák és az etnikai viccek egymást csak részben átfedő kategóriáinak egymáshoz viszonyulását és utóbbiak identitásképző szerepét. Ezt követi Papp Richárd tanulmánya („Humor, tradíció, identitás egy budapesti zsinagógai közösség kommunikációjában, avagy kérdezem én a hal nevét?”). Szerzője mind a zsidóvicceket, mind pedig a zsinagógai kommunikációban spontán megjelenő nyelvi humort elemezzé emellett érvel, hogy a zsidó humor elválaszthatatlan a vallási tradíció és a hozzákapcsolódó életvitel jelentéseitől. Ebben a kontextusban a humornak egy speciális, lélektani funkciója is megmutatkozik: az öniróniára épülő humor, mint a zsinagógai vallásgyakorlat „kísérő jellemzője” lehetővé teszi, hogy a szakrális-rituális hagyomány mintái akkor se sérüljenek, ha követői alkalmanként megsértik azok normáit. A humor tehát ebben az esetben nem a normák megkérdőjelezésének, éppen ellenkezőleg, azok megerősítésének az eszköze.

Tamás Ágnes tanulmánya („Nemzetiségi sztereotípiák és a humor eszközei a 19. század második felében”) jól érzékelteti, hogy a 19. század végének egyre erősödő magyar nacionalizmusa hogyan képeződik le a *Borsszem Jankó* és az *Üstökös* című újságoknak beküldött viccekben és karikatúrákban. A monarchia nemzetiségi kérdésben érintett etnikumait kigúnyoló viccek nyelvi és vizuális megvalósulásai és a bennük a század második felében megfigyelhető mennyiségi és minőségi változások humor és ideológia kapcsolatára mutatnak rá. Slíz Mariann előadásával összefüggésben ugyancsak a nevek és a humor kapcsolatára kérdez rá Farkas Tamás („A nevek humora”), aki a nevek humorpotenciálját nyelvi-kulturális szempontból, a nevek asszociatív értéke alapján elemzi. Végül Hidasi Judit a sztereotípiák és a humor kérdésköréhez genderszempontból közelít. Elméleti összefoglalójában a humorkommunikáció társadalmi nemi aspektusát a humor és a hatalom, illetve a humor és az agresszió kapcsolatán keresztül közelíti meg, és szembeállítja a társalgást tematizáló és kontrolláló, tipikusan férfiúi humorkommunikációs attitűdöt a humorérzék befogadás-központú,

ezáltal tipikusan női megvalósulásával. Ezek a szempontok a kötetben közölt tanulmányok következő csoportjában, a pszichológiai megközelítésekben is megjelennek.

Az előző humorkonferenciák anyagához képest újdonságnak számít a pszichológiai témájú megközelítések önálló szekciókénti megjelenése, amelynek legérdekesebb négy előadása a Humor és pszichológia fejezetben kapott helyet. A kötetnek ebben a talán legkonzisztensebb fejezetében több tekintetben azonos kiindulópontú kutatások eredményeit olvashatjuk. Elsőként Dürka Róbert („Van-e humorérzéke a pszichológusnak készülő diákoknak?”) arra a kérdésre keresi a választ, hogy van-e összefüggés a humor és a mentális egészség között a Rózsashegyi (Ružomberok) Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának pszichológia szakára jelentkező 79 személy esetében, illetve kapcsolódik-e egymáshoz a humorérzék és a szociális gátoltság. A következő kísérlet a Boda-Ujlaky Judit – Horváth Andrea – Záhorszky Ilona – Séra László kutatócsoport munkája („Always look on the bright side of life”. Az agresszív humor kedvelése és az agresszív személyiségvonás kapcsolata a humorstílussal és a gelotofóbiával”). Ők a humort elsősorban mint adaptív megküzdési stratégiát vizsgálták a börtönök világában. Kérdőíves vizsgálatukban azt kutatták, hogy a fogvatartottak milyen mértékben kedvelik a humornak pozitív (érvédő-énelértékelő, kapcsolati) és negatív (agresszív, énelértékelő) humorhasználati módjait. Eredményeik megerősítik a humor agresszió-csökkentő szerepét, de a börtön kontextuális szerepére is felhívják a figyelmet, vagyis arra, hogy a fogvatartottak humorértelmezése eltér az átlagpopulációtól. Ezzel a kutatással sok rokonságot mutat, és ezért akár érdekes párhuzamként is olvashatjuk a következő tanulmányt, amelyben Pethő Mária az agresszív humor jelenlétét mint a sikerhez vezető szereplői stratégiát egy másik börtön, a valóságshow-k világában vizsgálja („Csupán ugratás? Agresszívhumor-stratégiák a Való Világ 4 és 5 férfi szereplőitől: avagy hogyan nyerjünk valóságshow-t?”). A szerző az agresszív humor fokozatait a goffmanni arcteóriával hozza összefüggésbe, és megvalósulásai vizsgálatában kitér a férfi-női különbségekre is. A fejezet zárótanulmánya („»Vaskos humor«). Vizsgálat a humor é az elhízás kapcsolatáról”) a fizikai és a mentális egészség kapcsolatát veszi górcső alá a lelki és a test-súlyproblémák vonatkozásában. A cikkben a Séra László – Ujlaky Judit szerzőpáros a „vidám kövér fickó” sztereotípiáját teszik mérlegre.

Az utolsó, a Humor és nyelvészet címet viselő fejezet nyitódarabja, Schnell Zsuzsanna tanulmánya („A gyermekhumor kognitív nyelvészeti vizsgálata”) valódi átmenetet képez (jobban mondván: szintézist teremt) a pszichológiai és a nyelvészeti tárgyú munkák között. A tanulmány a humort a kognitív nyelvészet elméleti keretében, fejlődépszichológiai szemszögből vizsgálja, vagyis úgy, hogy a tudatelmélet és a nyelvi képességek kapcsolatának fejlődéstani fokozatossága mentén hogyan alakul ki a gyerekek humorformák iránti érzékenysége, illetve azok produkciójára való képessége. A tanulmány különösen fontos darabja lehet a kötetnek, amennyiben a domináns nyelvészeti nézőpontot ötvözi a szintén hangsúlyos pszichológiai megközelítéssel, és az idiomatikus nyelvi alakzatokat nem pusztán beszédfordulatként vagy retorikai eszközként, hanem egyúttal mentális folyamatként értelmezi. Ezt követi Vargha Katalinnak a találósokkban és az újabb keletű, de a találós formájú viccekben megjelenő változatos nyelvi humorformákról (poliszémia, homonímia, homofónia, parafónia, „hahafónia”) szóló írása („Nyelvi humor a szemantika szintjén a magyar találósokkban”). Ezekkel részben megegyező szójátékképző eljárásokról esik szó Fedoszov Oleg írásában („A vicc mint nyelvészeti feladvány”). A tanulmány legfőbb érdekessége, hogy az orosz vicc és szójáték nyelvészeti vonatkozásainak bemutatása alkalmat ad arra, hogy az olvasó akár implicit módon összehasonlíthassa az orosz vicckultúrát a kötetben dominánsan jelen lévő magyar hagyományokkal. A humor fogalmának pontosítását, egyúttal differenciálását tűzi ki célul Andor József tanulmánya („A humort kifejező melléknévek főnévi kollokációinak vizsgálata a magyarban”), amelyben a humor szinonimáiként álló 9 magyar melléknév főnévi kollokációit, illetve azok humorpotenciáljára közötti fokozati különbségeket vizsgálja korpusznyelvészeti eszközökkel. A kötet lezárásaként a konferenciasorozat megalapítóinak, szellemi vezetőinek, T. Litovkina Annának, Vargha Katalinnak, Barta Péternek és Hrisztova-Gotthardt Hrisztalinának közös munkáját olvashatjuk („Nyelvi humor a közmondásferdítésben magyar, angol, német, francia és orosz példákkal”). Az antiproverbiumok bőséges és változatos példákkal illusztrált tipológiája ezúttal főként a közmondásferdítés univerzalizást mutató eszközeire (szó- és hangismétlés, rím, keresztvező ismétlés, agrammatikusság, hangutánzó szavak beillesztése) helyezi a hangsúlyt.

III. Összegzés

A fenti „seregszemlét” követően felmerül a kérdés, hogy a legkülönbözőbb, de mindennapi helyzetekben, változatos formáikban fellelhető humorjelenségek sokféle, nem egyszer versengő tudományos keretek között lezajló vizsgálatainak sokasága képes-e valamiféle szintézis létrehozására, azaz közelebb viszi-e az olvasót a humor valódi természetének megértéséhez. Erre a kérdésre akkor adható pozitív válasz, ha az egyes előadások pusztá egymásmellettségén túl a különböző szakemberek tényleges együttgondolkodása is jelen van. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia kötetében ennek az együttgondolkodásnak számos megvalósulásával találkozhatunk. Egyrészt a konferenciasorozat megelőző részeihez képest: a humorról szóló magyar nyelvű tudományos diskurzus folytonosságát mutatja, hogy több téma (például a sztereotípiakutatás a humorban, a gelotofóbia és a humor kapcsolatának vizsgálata, a humor teológiai vonatkozásai vagy a közmondásferdítések) továbbgondolva, továbbfejlesztve vagy az előző előadások által inspirálva került be az aktuális gyűjteménybe. Másrészt az együttgondolkodás a recenzált kötetben mint egységen belül is érvényesül: a fejezetek (és egyben tudományterületek) közötti átmenetek, a különböző szempontrendszerek és eszközök egymást nem egyszer átfedő kombinációi a valódi interdiszciplinaritás letéteményesei.⁵ A kötetben szereplő tanulmányok együttesen világítják meg a humor három alapvető jellemzőjét. Egyrészt, hogy a humor értelmezhetetlen a sokféle és nagyon erős kontextuális kötődésének figyelembevétele nélkül. Másrészt, hogy humor akkor keletkezik, ha ezeknek a kontextuális tudáskereteknek vagy normáknak valamelyike megkérdőjeleződik, tehát ha valamilyen konfliktushelyzet áll elő. Végül pedig, hogy a humor messze túlmutat a nevetetésen. Az a felismerés, hogy megismerési és megküzdési stratégiáinkba, érzelmeinkbe, kulturális praxisainkba mélyen beágyazott jelenségről van szó, további vizsgálódásokra ösztönöz. A konferenciasorozat közeljövőben várható folytatása (a IV. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia időpontja: 2014. november 13–14., helyszíne pedig a Selye János Egyetem) e tekintetben is ígéretes.

Tóth-Czifra Erzsébet

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudomány Doktori Iskola

Kulturális Nyelvészet Doktori program

Minya Károly: Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal. Az ékesszólás kiskönyvtára 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 142 lap

„A szótárak olyanok, mint az órák: a legrosszabb is jobb a semminél, de a legjobb sem egészen igaz, már a kinyomtatáskor kicsit idejétmúlt” – ezt a találó Samuel Johnson-idézetet választotta a kötet mottójául a szerző. Mondhatnánk: akár védekezésnek is beillik, de hát természetes jellemzője ez a szótáraknak, még akkor is, ha a legfrissebb jövevényeket kívánják listázni. A címből kitűnik, hogy korábbi – pontosabban 2007-es – szótárának szerves folytatásáról van szó, ez alkalommal tehát jórészt az utóbbi 8–10 év terméséből válogat Minya Károly. Válogat, mert biztosak lehetünk abban, hogy az itt feldolgozott 800-nál sokkal több új szó, alakulat, kifejezés jelent meg nyelvünkben. A korpusz jellemzője a sokszínűség, azaz sokféle nyelvi és stílusrétegből származnak a példák: informatika, jog, kereskedelem közgazdaságtan, pénzügy, politika, sport, de jelentős arányt képviselnek a hobbinyelvek kategóriái vagy például a szubkultúrák.

A pusztá értelmezésen kívül a szócikkek természetesen további információkat is közölnek. A szócikkfej tartalmazza a szófaji kategóriát, idegen szavak esetében az átadó nyelv rövidítését, belső fejlődés esetében pedig a szóalkotás módját, valamint a címszó nyelv- és stílusrétegbeli besorolását. A szótár első részéhez képest ezek tehát nem változtak, újdonság viszont a szó elterjedtségét jelző gyakorisági mutató. Az Értelmező kéziszótár 2003-as kiadásától eltérően itt az internetes keresőprogram által kiírt adat szolgál alapul, és ötfokozatú rendszer ad hozzávetőleges felvilágosítást

⁵ Itt azonban említést érdemel a nyelvi humor és ennek következtében a nyelvészeti szempontok, azon belül is főképp a retorika dominanciája.

a címszó gyakoriságáról. Ahogy azonban a szerző az Előszóban hangsúlyozza is (12), csak nagyságrendi következtetéseket vonhatunk le ezekből az adatokból, hiszen az alkalmazott keresőprogram előfordulási számai sok buktatót rejtjenek. Például a *digitális analfabetizmus* százezer alatti előfordulásával a *digitális képkeret* egymillió fölötti adata áll szemben, pedig az előbbi vélhetően közkeletűbb, így gyakoribb kifejezésnek. Azon is elgondolkodhatunk, hogy a mára szinte elfeledett *vuvuzela* (a 2010-es dél-afrikai labdarúgó-világbajnokság szurkolói hangszere) miért gyakoribb, mint a *web-sítii*. – A szócikk fő része az értelmezés, sokszor körülírás, leírás, magyarázat formájában, nemegyszer a Wikipédiára támaszkodva. Végül pedig az internetről származó természetes példát, azaz példamondatot találunk, amely tovább árnyalja a megadott jelentést, és kijelöli a lexéma stílusbeli helyét. Tegyük még hozzá, hogy közvetlenül a címszó után az idegen szavak egy részének megtaláljuk a kiejtését is, szögletes zárójelben. A szótári anyagot áttekintve feltűnik, hogy jelentős szerep jut az etimológiának. Például a *spa* szócikkében olvashatjuk a feltételezett latin betűszoín magyarázatot, illetőleg az esetleges belga, vallon eredeztetést, de szóba kerül még egy további latin forma.

A szótári anyag több mint 80%-a főnév, az igék aránya 8%, a mellékneveké 5%, emellett 13%-uk többszavas szó szerkezet, kifejezés. Önmagában ez az adat nem igazít el abban a kérdésben, hogy új szavaink szófajtsága valójában milyen megoszlást mutat, ugyanis maga a korpusz kiválogatása ebből a szempontból nem tekinthető reprezentatívnak. Az viszont jelzésértékű, hogy a legnagyobb arányt a megevező lexémák, tehát a főnevek képviselik. Az Előszóban beszédes adator jelzi a szóalkotás módját: a 800 címszó több mint fele (433) szóösszetétel, ezen belül a jelentéssűrítő összetétel a leggyakoribb (352). Szóképzéssel 75, jelentésbővítéssel 27, tükörfordítással 26, egyéb szóalkotásmóddal 55 alakulatot tárt föl a szerző.

Sokféleképpen hasznosítható a szótár: többek között morfológiai, lexikológiai, szemantikai, etimológiai stb. következtetéseket tehet az anyag kutatója. Néhány példa a sajátos képzőhasználatra, illetőleg a képzőhalmazokra: *aggálytalan, boholytalanító* (eszköz), *érzékenyítés, korhatárosítás, lebeszélhetőség, rakásolható* (egymásba rakható pl. székek), *szekértáborosodás*. Újszerű példákban jelentkezik az *-s* melléknévképző: *felejtős, kiülős, megúszós, véleményes*. Ezek a magyar morfémákból építkező származékok általában transzparens szavakat eredményeznek, akárcsak a jelentéssűrítő összetételek, amelyek közül nagyon sok metaforára épül: *aromakozmetika, bagolyvonat, bünfertőzött* (terület), *fényfüggöny, lánctartozás, pókkamera, romkocsmá, salátatörvény, szájkaratézis, szendvicsgeneráció, tájseb, témaesküvő, üvegsebtörvény, vérszav* stb. Az említett tényezők közül egyszerre több is érvényesülhet: így a *kockul* igében tetten érhetjük a képszerűséget és a jelentéssűrítést, miközben sajátos képzőhasználatúnak minősíthetjük az alakulatot. Az *-ul, -ül* denominális verbunképző ugyanis szokásosan melléknévhez kapcsolódik, főnévhez kevésbé. Ráadásul nem is olyan transzparens, mint amilyennek első hallásra véljük: a szótár tanúsága szerint 'sokat ül a számítógép előtt'. A bővebb magyarázatból kiderül, hogy a számítógép szögletes alakjára utal ez az átvitt értelemben használt neologizmus.

Érdekes csoportot képviselnek a szóösszevonások, amelyek a magyarban a nyelvváltás idején tűntek föl mint sajátos, ritka, egyben furcsa alakulatok. Továbbra is ritkának minősíthetjük őket, a korpuszban szereplő 24 címszó mindössze 2,2%-os előfordulást jelent. Jelentős részük az angolból származik: *fanzin* (*fan* [ang 'rajongó'] × *magazin*), *füstli* (*füstölt* [izü] × *virslí*), *jeggings* (*jeans* × *leggings*), *konzervics* (*konzerv* × *szendvics*), *krémföl* (*krémes* × *tejföl*), *mingli* (*mingle* [ang 'kevert'] × *szingli*), *nagyifon* (*nagvi* ← *nagymama* × *telefon*), *sitcom* (*situation* × *comedy*), *vibrobic* (*vibration* × *aerobic*). Egészen új szóalkotásmóddal is találkozhatunk. A betűrendbe sorolt szavak után találjuk a – számjeggyel írt – számnévi előtagú és rövidítéssel írt utótagú összetételeket (3D – háromdimenziós, háromdimenziójú; 3G [*technológia*] – harmadik generációs; 4D [*mozi*] – négydimenziós). A jelek szerint számíthatunk ennek az angolból átvett új típusnak a terjedésére. – Az iméntiekből is kitétszik, hogy sokoldalú vizsgálatokra alkalmas a korpusz, így többek között földeríthetjük, hogy az újabb szóalkotásmódok milyen törvényszerűségeket mutatnak.

A szerző saját – és főiskolai hallgatóinak – gyűjtésén kívül a korpusz összeállításához felhasználta az Édes Anyanyelvünk című lap Nem Szótározott Szavak című rovatának, a Veszelszki Ágnes szerkesztette Netszótárnak és a Bódi Zoltán-féle Infoszótárnak az anyagát. Nem törekedvén teljességre, maga a válogatás természetesen szubjektív. A szerző célja az volt, hogy minél több tudományterület képviseltesse magát a szótárban, a korábbi gyűjteményekhez képest tudatosan törekedett például az úgynevezett női szavak, női kifejezések nagyobb arányú feldolgozására (szép-

ségipar, háztartás, konyhaművészet stb.). A szerző-szerkesztő nehéz helyzetben volt a válogatáskor, hiszen valamely neologizmus megjelenésekor még nem lehet tudni, hogy maradandó, netán illékony elemmel van-e dolgunk. Ezért találkozunk olyan szavakkal, illetve kifejezésekkel, amelyek mai tudásunk szerint már beépültek nyelvünkbe (*életjáradék, felsőfokú szakképzés, fényezi magát, hangoskönyv, interaktív tábla, komment, közmunka, tolatóradar, tűzfal*), ugyanakkor mások korhoz vagy helyzethez kötött egyedi alakulatok (*borongolás, kakaóbiztos, kristálygyerek, mediball, nejlonparaszt, tuli-buli – tulipánbuli, tyúkjóléti intézkedés, verspincér, vörösiszap-katasztrófa*). Az utóbbi csoportra érvényes az a megállapítás, hogy e kötet – a retroszótárákhoz hasonlóan – afféle leletmentő munkát is végez, így megőröktve az utóknak a később esetleg már nehezebben megfejtendő kifejezéseket, pontos értelmezésükkel együtt. Tegyük még hozzá, hogy a szótári feldolgozáson kívül rövid elméleti összefoglalást is kapunk az Előszóban, ahol Minya Károly a neologizmusok főbb sajátosságait elemzi. A fogalom meghatározása után többek között a következő témákat érinti: a neologizmusok transzparenciája, érzelmi viszonyulás az új szavakhoz, a jelentésváltozás folyamata, a szóhangulat és a stílus kérdései.

Szókészletünk változásának figyelemmel kísérése mindig hálás téma; így van ez ebben az esetben is. Elképzelhető tehát a téma folytatása, és a szerzőt erre ösztönözhetjük. Kiadványa ugyanis olyan gyors reagálású, tehát igen időszerű szótárnak tekinthető, amelyre korunkban nagy szükség van. Munkája – ahogy ő maga is írja (14) – nem kívánja felvenni a versenyt sem az értelmező szótárakkal, sem az akadémiai nagyszótárral. Ennek figyelembevételével Minya Károly munkájának is megvan a maga célja, illetve célközönsége: a pusztá nyelvi leletmentésen kívül mindenképpen gondolhatunk az oktatásra, az iskolára, annak mindegyik fokozatára, az általános iskolától a felsőoktatásig.

Zimányi Árpád

főiskolai tanár

Eszterházy Károly Főiskola

Pléh Csaba: A társalgás pszichológiája. Libri Kiadó, Budapest, 2012. 423 lap

A könyv témája egy számos vizsgálatot megélt jelenség, nevezetesen az emberi társalgás és annak építőkövei. A téma igen komplex, így annak mélyreható elemzésére van szükség, és ebben a folyamatban a szerző folyamatosan fogja az olvasó kezét, miközben átvezeti a nyelvészet, a pszichológia és a szociológia erdején át egészen az életszerű hétköznapi beszéd pillanatáig. Ettől a ponttól fogva elmerülünk az emberek közötti beszélgetés, a társalgás legkülönfélébb variációiban.

A könyvet nyolc nagyobb lélegzetvételű fejezet alkotja, amelyet egy rövid *Epilógus* című kilencedik fejezet keretbe. A záró fejezetet követően egy 56 elemből álló *Kisszótárat* találunk, amely a könyvben leggyakrabban előforduló, egyúttal a megértésben kulcsszerepet betöltő kifejezéseket tartalmazza. Ezek folytatásaként szolgál az igen széleskörű hazai és nemzetközi szakirodalmat felvonultató 31 oldal terjedelmű *Irodalomjegyzék*, amelyben helyet kapott számos a nyelv- és kommunikációkutatásban érintett szerző műve. A könyvben való könnyebb eligazodást segíti a *Név- és tárgymutató*.

Az egyes fejezeteket és alfejezeteket *Terepmunka* című, a szövegtől kerettel is elkülönített részek szakítják meg. Ezek rendeltetése, hogy az addig olvasottakat felhasználva az olvasók maguk is különböző megfigyeléseket, illetve kisebb kutatásokat hajtsanak végre, mindezt a szerző kreatív problémafelvetése mellett. Ezen túlmenően minden egyes fejezet lezárásaképpen szerepelnek *Összefoglaló feladatok*, amelyek általában négy-öt különféle kérdést vagy utasítást fogalmaznak meg az adott olvasmányrész kapcsán, és rendszerint utánajárást igényelnek az olvasótól. Mindezen feladatok és kérdések nagyban hozzájárulnak az addig olvasottaknak a gyakorlatban történő ki-próbálásához, a kreatív kísérletezéshez, valamint további önálló vizsgálódások és kérdésfeltevések megfogalmazásához.

A könyvben szereplő jelenségeket Pléh Csaba nagyszámú példával illusztrálta, így az olvasó minden bizonnyal talál olyan, a könyvben bemutatott situációt, amellyel már találkozott a hétköznapi életben, esetleg ő maga is résztvevője volt az adott jelenségnek. A példákon, illetve a világos és érthető nyelvezeten keresztül a társalgás pszichológiája iránt érdeklődő laikus olvasóközönség

játszva tanulja meg, hogy mik is Grice maximái, és hogyan érvényesülnek a kommunikáció során (157–64), hogyan jelentkezik az udvariasság a nyelvben (167–96), vagy éppen mik a beszélőváltás jellemzői kisgyermeknél (216–8). A példák naprakészek, és változatos forrásokból származnak: találunk itt Facebook-bejegyzéseket, baráti beszélgetéseket, iskolai jeleneteket, irodalmi idézeteket, sőt, még a szerző családi beszélgetéseiből is szemezgethetünk nem egy alkalommal.

A könyv kilenc fejezete a társalgás kérdéskörét igyekszik minden lehetséges aspektusból megközelíteni, ezáltal egy igen sokoldalú vállalkozás gyümölcsét élvezheti az olvasó.

Az első fejezet *A társalgások szerkezeti meghatározói* (12–39): itt tisztázódnak a később viszszerző fogalmak, mint a *társalgás*, a *szöveg*, illetve a *diskurzus*, miközben a szerző bevezet minket a társalgás nyelvfilozófiai, pszicholingvisztikai, valamint szociálpszichológiai aspektusaiba. A *társalgás* kapcsán Pléh Csaba úgy fogalmaz, hogy az „egy tágabb fogalom, a diskurzus egyik fontos alaptípusa” (12). A *diskurzus* kifejezés egyre gyakrabban jelentkezik a magyar szakirodalomban, éppúgy, mint ahogyan a hétköznapi nyelvben is fel-felbukkan (*diskurál valakivel, diskurzust folytat valakivel valamiről*). A diskurzusra jellemző, hogy jóval nagyobb háttérrel rendelkezik, mint a szöveg, hiszen magába foglalja a „társadalom egész, a kommunikációban megjelenített rendszerét” is (376). A szöveg kapcsán megjelenik a *koherencia* fogalma is, amely a mondatokat összetartó, azokban visszautalásokon keresztül tetten érhető erő. Nélküle a mondatok pusztá halmazáról beszélhetnénk csupán. Ezeket az azonosítható visszautalásokat a későbbiek során egy táblázatban gyűjti össze a szerző (257).

Pléh Csaba később megkülönbözteti egymástól a társalgás, illetve a beszélgetés fogalmát, mégpedig azért, mert amíg az előbbin „a nyelv közvetlen valóságát” érti (15), ami a beszélgetés megnevezésnél lényegesen jobban visszaadja azt a tény, hogy „a nyelv társas, személyközi használatáról van szó” (16). Külön figyelmet érdemel a *Társalgások rendszertana* című részfejezet, amely tárgyalja a társalgásokra jellemző olyan paramétereket, mint a *szereplők száma*, az *ismerőség foka*, az egyes szereplőknek a társalgásban betöltött *szereprendezettsége* vagy éppen a *formalitás* kérdése. Az utóbbi paraméter mentén választható el egymástól a magánbeszéd, az intézményes beszéd vagy a tolmácsok használta közvetett beszéd (30). Érdemes még megemlíteni a társalgási *műnemet* is, amely alapján beszélhetünk sztorizgatásról, udvarlásról vagy politikai rábeszéléstől, illetve meggyőzésről (31). A könyv kibővíti a korábbi kétpólusú gondolkodást, amely csak az írott szöveg kontra beszélt szöveg (beszéd) kettőst különböztette meg, oly módon, hogy bevonta az egyéb *megjelenítési közegekben* rejlő lehetőségeket is. Így kerül sor a klasszikus szemtől szembe történő beszélgetések mellett az új kommunikációs lehetőségek, mint például a telefon vagy az internetes csevegőszobák nyújtotta lehetőségekre. A hagyományos vonalas telefonálás és az immáron bárhol és bármikor elérhetőségét garantáló mobiltelefonálás különbségeit a szerző az erről szóló fejezetben rögzíti (373–4).

A második fejezet *A társalgások beállító rendszerei: beszélőváltás és megszólítási rendszerek* (40–84) címet kapta. A fő gondolatfonál itt a beszédjog és annak alkalmazása a különféle élethelyzetekben. Ez a fejezet olyan témákat taglal, mint a megszólítások és köszönések rendszere a tegezés és a magázás társalgásban betöltött helyével, illetve azok változásával az elmúlt évtizedek alatt. Bemutatja, hogyan veszik át egymástól a szót az azonos, illetve a különböző korú, foglalkozású, illetve nemű személyek. A fejezetet szépirodalmi példák is kiegészítik a tegeződés-magázódás eseteinek a bemutatására, és ehhez egy későbbi terepmunka-feladat is kapcsolódik: „Keressen példákat a mai irodalomban a tegezés konfliktusaira!” (84).

A harmadik fejezet átvezet a beszédaktus-elmélet világába, címe: *A beszédaktus-elmélet mint a társalgáselemzés kerete*. A szerző először általános ismeretekkel szolgál, hogy a későbbiek során ne okozzon gondot a beszédaktus-elmélet megértése. A fejezet lapjain többek között olyan gyakran idézett szerzők munkásságába pillanthatunk bele, mint John Austin, John Searle, Jürgen Habermas vagy éppen Paul Grice. Természetesen Pléh Csaba a hazai kutatók munkásságából is említ példákat. Olyan szakembereket említ meg, mint Terestyéni Tamás, Bánki Dezső, illetve Krékits József.

Ebben a fejezetben kerül elő először az *átkulcsolás* fogalma. A jelenség lényege, hogy egy tetszőleges felszólítást, utasítást valamilyen kérdésbe átültetve fogalmazunk meg, lévén így udvariasabbnak hat (115). A jelenség olyan kiemelkedő jelentőségű, hogy a szerző még egy alkalommal utal rá (141–2), sőt még a kisszótárban is helyet kapott (375).

A negyedik fejezetben a szerző a *társalgási mikro- és makroszerkezetet* veszi górcső alá. Az előbbi „egymás melletti vagy néhány mondatnyira lévő megnyilatkozásokkal foglalkozik” (120), míg az utóbbi azt veszi figyelembe, hogy a társalgások résztvevői „milyen stratégiai célokat követnek?” (119). A mikroszerkezet kulcsfogalmai, amelyek egyben párokká állnak össze, a következők: felhívás-válasz, kérdés-válasz, kérdés-vizontkérdés lehetséges kombinációi. Ezeket nevezi a szakirodalom *szomszédsági pároknak*.

Ezt követően szólnunk kell a szerzőnek a kérdéseket érintő alapos elemzéséről, amelyben külön figyelmet szentel az úgynevezett *pedagógiai kérdéseknek*. Ezek ismérve, hogy a tanár eleve tisztában van a kérdésre adható helyes válaszokkal, például, mik a víz alkotóelemei. Szintén a pedagógia területére jellemző az úgynevezett *felelőkjelölő* kérdések, mint például *Hogyan lehet ezt átalakítani? Gabi? Végezetül*, a korábban említett átkarolás vagy kérdésként feltüntetett felszólítás (*Virág, sorba tudnád rendezni?*) (139–40). A fejezetet egy, a korábbi beszédaktus-elméletre visszautaló alfejezet zárja (*A relevancia elve és a társalgás szerveződése*). Szorosan kötődik az itt bemutatott grice-i maximák közül az a parancs, miszerint az elhangzottaknak *tartalmilag kapcsolódniuk kell* a társalgás témaköréhez. Ezt a maximát számos alkalommal megsértjük, többek között minden olyan mondatkezdésnél, mint a *Lehet, hogy ez nem ide tartozik...* vagy a *Nem tudom, érdekel-e különben...* (162–4), de akár a vicceknél is, mint ahogyan a könyvben idézett székely vicceknél is látható (165).

Az ötödik fejezet soraiban megismerkedhetünk az *udvariasságnak a társalgásban* betöltött szerepével. Elsőként a pozitív és negatív *homlokzat* (face) kérdéséről értekezik a szerző: ennek szerepe, hogy minden beszélő kialakít magáról, illetve másokról egy képet, amelyet aztán igyekszik megőrizni, noha néha a másik homlokzatának szándékos rombolása a cél (175). Ezeket a magatartásokat nevezük *homlokzatfenyegetőnek*, illetve *homlokzatvédőnek*. A homlokzatfenyegető elemek közé tartoznak a nyílt felszólítások és kérések, illetve a mások képességeit, kompetens mivoltát megkérdőjelező megnyilvánulások (csúfolások, beszólások, sértések). Ezzel ellentétben az udvarias, burkolt kérések (átkarolások) mind a homlokzatvédelem eszközei, amelyek épülhetnek az együttműködés hangsúlyozására éppúgy, mint a nyílt hízelgésre. A fejezet zárásaképpen választ kapunk arra a kérdésre, hogy *Hogyan legyünk udvariatlanok?* Ez az alfejezet a nyelvi durvaság különféle eszközeit szemlélteti, emellett bemutatja az irónia és az önirónia kommunikációban betöltött szerepét, amelyre a következő fejezetben visszatér a szerző.

A hatodik fejezet tartalma különösen érdekes lehet mind a pedagógusoknak, mind az óvónőknek, de a szülők számára is tartogathat érdekességeket. *A gyermeki társalgás és a társalgás fejlődése* (210–64) a témában újabb megjelent kutatásokat is figyelembe veszi, épít ezekre. A fejezet legelején egy kiváló ábra szemlélteti a gyermeki társalgás fejlődését: hogyan jut el az apró gyermek az életkor előrehaladásával a *prototársalgásaitól* (a csecsemő szerepváltogatásai a gondozóval együtt) közben, lásd kisszótár: 380) a tényleges dialógusig, illetve monológig. Ezt a folyamatot számtalan külföldi szakértő gazdag példaanyagával illusztrálja a szerző. Többek között olyan nevek kaptak itt helyet, mint Piaget, Vigotszkij, Snow, Ervin-Tripp vagy éppen Tomasello. Természetesen a hazai kutatók közül is jó néhány neve felbukkan, úgymint Radics Katalin, Pap Mária vagy Dezső László. A fejezet további részeiben közelebbről is megismerhetjük a szociolingvisztika két fogalmát: a korlátozott, illetve kidolgozott nyelvi kódot, amelynek jelentősége kézzelfoghatóvá válik az oktatás folyamatában, és jelentős hatással bír a diákok teljesítményére, életkortól függetlenül.

A hetedik fejezet a társalgás talán egyik legizgalmasabb, egyben leggyakrabban vitatott pontjával foglalkozik. *A Nemi különbségek a társalgás szerveződésében* (265–99) című fejezetben az olyan gyakori nemi sztereotípiákkal is foglalkozik a szerző, mint a nők fecsegnek és pletykálnak, ellenben a fiúk és a férfiak káromkodnak, és gyakran vágják a másik szavába. A két nem beszélgetésbeli eltéréseire egy útvonal-magyarázaton keresztül hívja fel figyelmünket a szerző: itt egy 33 éves nő és egy 29 éves férfi magyarázza el, hogy hogyan lehet eljutni a Szabadság térről az Operához. Érdekességképpen megemlítjük, hogy amíg az egyik személy két és fél sorban, addig a másik hét sorban írja le ugyanazt az útvonalat (265). Vajon kitalálják-e, hogy melyik leírás melyik nem képviselőjére jellemző inkább?

A fent említett sztereotípiákon kívül Pléh Csaba a nyelvi fejlődésben mutatkozó különbségeket is prezentálja, a tetten érhető stílusjegyek mellett (a nők esetében gyakrabban tapasztalhatók tagadó és bizonytalan álláspontot kifejező mondatok, ugyanakkor a férfiak inkább mutatnak én-

utalásokat, illetve adnak utasításokat). Érdemes ezenkívül elgondolkodni az egyetemista fiúk és lányok jellegzetes társalgási témáiról is, amelyet egy diagramon foglaltak össze (291). A fejezet utolsó oldalain a fiúk és a lányok jellegzetes megnyilvánulásait bemutató Facebookról begyűjtött idézetek találhatók.

A nyolcadik fejezetben a társalgás rendhagyó részeivel foglalkozik a szerző (300–66). *A felnőtt beszélgetésektől a szétesett társalgásig: a konfliktusok és a társalgás klinikuma* az eddig fejezetcímekkel ellentétben igen hosszúra nyúlik, ám igen jól szemlélteti a bemutatott skála két végpontját: a még ép, ámde feszültséggel teli beszélgetéstől hogyan juthatunk el a teljesen széthullott szövegfoszlányokig. Ebben a fejezetben esik szó a különféle *nyelvbtlásokról*, valamint a napjainkban egyre gyakrabban felbukkanó *szülő-gyermek konfliktusok* beszélgetésbeli megnyilvánulásairól (317–22). A fejezet részét képező *Társalgás a pszichopatológiában* című részfejezet különösen nagy érdeklődésre tarthat számot, elsősorban az ideg orvosok és az ápolók részéről: itt kerülnek sorra a Parkinson-kórosok, szkizofrénias és autista betegek környezetükkel folytatott párbeszédeit felvonultató jelenetek.

Az orvos-beteg kommunikáció, illetve a vele kapcsolatban papírra vetett gondolatok azért is lényegesek, mert „az orvos hitelessége, jó kommunikációja empátiája önmagában is gyógyító erejű lehet a beteg számára” (366). Rohanó világunkban különösen fontos lenne ennek az empátiájának és jó kommunikáción alapuló szemléletnek a kifejlesztése, nemcsak az orvosokban, de mindnyájunkban.

Végül, a kilencedik, korábban már említett *Epilógus* című fejezetben, Pléh Csaba olyan kérdésekkel foglalkozik néhány gondolat erejéig, amelyek a könyvből kimaradtak, noha mindegyik megért volna egy külön fejezetet. Beszél a testbeszéd igen népszerű témájáról, megemlítve néhány monográfiát a téma kapcsán, ám bővebben nem merül el benne. Helyette inkább folytatja az összegzést a társalgás és a humor kapcsolatának rövid felvázolásával, majd az új közlési technológiáknak a hétköznapi kommunikációra gyakorolt hatásáról vet fel néhány gondolatot. Ismételten csak sajnálatunkat tudjuk kifejezni, amiért ezek a részek nem kaptak külön fejezetet ebben az alaposan kidolgozott írásban.

Alapos kutatáson alapuló, szemléletes és az életből vett példákkal illusztrált, könnyed világos stílusban megfogalmazott műről van szó. Olyan szellemi utazásra invitál a hétköznapi emberi beszéd világába, amely önmagában a kutatások végtelen kincsestárának bizonyul. Eme hosszú és izgalmas utazás közepette sem feledkezik meg azonban könyvének valódi főszereplőjéről, arról a személyről, aki ezt a kutatást inspirálta, és akinek elévülhetetlen szerepe van ennek a műnek a megszületésében: a társalgódó emberről. Rólunk. Így válhat igazán izgalmas és tanulságos olvasmánnyá a téma iránt érdeklődő számára éppúgy, ahogyan a nyelvoktatás és kutatás iránt elkötelezett szakemberek, nyelvatanárok számára is.

Kárpáti László

Eszterházy Károly Főiskola
Neveléstudományi Doktori Iskola

Hat éve az anyanyelv-pedagógia és az anyanyelvi nevelés szolgálatában

Az Anyanyelv-pedagógia folyóirat alapítása

Az *Anyanyelv-pedagógia* folyóirat 2013 júliusában ünnepelte indulásának 5. évfordulóját, erről az eseményről a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. november 12-i ünnepi kerekasztal-beszélgetésén emlékeztek meg szélesebb körben (Antalné 2013). A folyóiratot a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar tanári Tagozata alapította 2008-ban. A hét rovatban évente négy alkalommal jelennek meg anyanyelv-pedagógiai, alkalmazott nyelvészeti és általános pedagógiai, pszichológiai témájú írások a szakterületek jeles oktatói, kutatói, valamint a magyar nyelven és magyar nyelvet tanító pedagógusok tollából. A folyóiratot a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport tagjai alapították, többen közülük jelenleg is a szerkesztőbizottság tagjai. A folyóirat további szakmai védnöke az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Szakmódszertani Központ.

A Nemzeti és Hírközlési Hatóság nyilvántartásában is szereplő folyóirat (HU ISSN 2060-0623) kizárólag elektronikusan jelenik meg (www.anyanyelv-pedagogia.hu), és minden számot térítésmentesen lehet olvasni. A folyamatos megjelenést a Nemzeti Kulturális Alap támogatása biztosítja. A Magyar Tudományos Művek Tárában lektorált kiadványként nyilvántartott folyóiratban csak szaklektorok által jóváhagyott írások jelenhetnek meg, a tanulmányok és a műhelymunkák megjelenéséhez minden esetben két szakmai lektor pozitív véleménye szükséges.

A szakfolyóirat küldetése szerint helyet ad az anyanyelvi nevelés fejlesztését támogató hazai és nemzetközi kutatási eredményeket bemutató tanulmányoknak, továbbá olyan műhelymunkákat is közöl, amelyek – az elméleti háttérrel is bemutatva – a különféle szintereken folyó gyakorlati anyanyelvi nevelés megújulását is segítik. A cikkek gyakran új, korszerű szakpedagógiai eljárásokat is kínálnak, ezáltal a folyóirat fontos szerepet vállal abban is, hogy a Nemzeti alaptanterv építve mintákat mutasson be az anyanyelvi kommunikációs kompetencia szaktárgyi és tantárgyközi fejlesztésére. A fejlesztésre ajánlott tanítási-nevelési módszereket – a bölcsődétől a felsőoktatásig – a köznevelés különböző szintjein tanító pedagógusok hasznosíthatják nevelői tevékenységükben. A szakmai közvélemény tájékoztatásában is szerepet vállal a folyóirat azáltal, hogy a szakmai élet kiemelkedő eseményeiről, kutatócsoportjairól, a legújabb kiadványokról, szakmai honlapokról is közöl összefoglalókat, tudósításokat és ismertetőket.

A folyóirat hiánypótló a nemzetközi szinten abban az értelemben is, hogy az elektronikus megjelenés miatt könnyen eljut a határon túli magyarok területekre, valamint a magyar nyelvet használók más európai és tengerentúli közösségeihez is. Az angol nyelvű összefoglalók, címek és kulcsszók pedig segíthetik a hazai kutatási eredmények megismerését a nemzetközi szinten is.

A szerkesztőbizottság

A folyóirat húszfős szerkesztőbizottsága tíz különböző oktatási-kutatási intézmény oktatója, kutatója. A szerkesztőség munkáját egy hétfős nemzetközi tanácsadó testület is támogatja. A szerkesztőbizottságának tagjai 2008-tól:

Főszerkesztő: Antalné Szabó Ágnes 2008–

Főszerkesztő-helyettes: Csákbereyiné Tóth Klára 2008–2009; Bóna Judit 2009–

A *Tanulmányok* rovat vezetője: Raázt Judit 2008–2011; Balogh Judit 2011–
A *Műhely* rovat vezetője: Tóth Beatrix 2008–2009; Boronkai Dóra 2009–
A *Szemle* rovat vezetője: Bozsik Gabriella 2008–
A *Kitekintő* rovat vezetője: Imre Angéla 2008–2011; Tóth Etelka 2011–
A *Mozaik* rovat vezetője: Gonda Zsuzsa 2008–
A *Postaláda* rovat vezetője: Bóna Judit 2008–2009; Tóth Etelka 2009–2011; Tóth M. Zsombor
2011–2014; Parapatics Andrea 2014–
A *Naptár* rovat vezetője: Parapatics Andrea 2008–
A *Könyvajánló* rovat vezetője: Sváb Ágnes 2012–

Szerkesztők: Fercsik Erzsébet 2008–2011; Laczkó Krisztina 2008–; Petró Tímea 2011–
Elektronikus szerkesztő: Kenyó Ildikó 2008–2014; Marosi Szandra 2010–2011; Boda Annamária
2011–; Kis-Cserny Mária 2014–
Fordító: Berzlánovich Ildikó 2008–
Angol nyelvi lektor: Major Éva 2008–
Szerkesztőségi titkár: Hajdú Anna 2008–2009; Boda Annamária 2009–2012; Sváb Ágnes 2012–
2014; Petró Tímea 2014–

A szerkesztőbizottság további tagjai:

Adamikné Jászó Anna 2008–; Juhász Dezső 2008–; Keszler Borbála 2008–; Szabó G. Ferenc 2008–;
Törzsök Édua: 2008–2011; Vass Vilmos 2011–

A nemzetközi tanácsadó testület tagjai:

Ádám Zita 2008–2010; Piszjak Maria 2008–; Pletl Rita 2008–; Vančoné Kremmer Ildikó 2010–;
Csernicskó István 2012–; Kolláth Anna 2012–; Péntek János 2012–; Grünthal, Satu 2013–

A folyóirat külső munkatársai:

Király Flóra 2013–; Makóné Dobos Ida 2014–

A folyóirat szerzői

A folyóirat rangos szerzői névsorában a szakma jeles képviselői, oktatók és kutatók, valamint gyakorló pedagógusok és tehetséges hallgatók egyaránt megtalálhatók. A folyóirat rendszeresen közli a hazai felsőoktatási intézmények és kutatóhelyek munkatársainak a folyóirat szakmai profiljával kapcsolatos tudományos eredményeit, tanulmányait és műhelymunkáit. Ezen kívül a határon túli és más külföldi kutatók, szakemberek írásainak is helyet ad.

A folyóirat olvasótábor

A folyóirat olvasóinak táborát elsősorban a magyar nyelven tanító pedagógusok, a pedagógusképzésben tanuló hallgatók, az alkalmazott nyelvészet és az anyanyelv-pedagógia Magyarországon, a határon túlon, valamint más európai és tengerentúli országokban tevékenykedő kutatói és oktatói alkotják. A folyóirat olvasottsága az indulás óta évről évre folyamatosan nő, 2013-ban összesen 114489 fő volt az egyedi látogatók száma. A legmagasabb olvasói számot 2014 márciusában érte el a folyóirat, ez 13661 egyedi olvasót jelentett egy hónap alatt. Az olvasók számának növekedését a következő táblázat adatai szemléltetik.

A folyóirat olvasóinak száma 2008 és 2013 között		
Év	Az egyedi látogatók száma (fő)	A látogatások száma (alkalom)
2008	9813	11 661
2009	42 500	51 754
2010	68 414	83 534
2011	74 093	93 246
2012	96 979	122 834
2013	114 489	146 298

A folyóirat olvasói közül legtöbben Magyarországon élnek, de igen jelentős olvasótábor alakult ki más országokban is. A technikai adatok szerint 106 különböző országban olvasták a folyóiratot 2013-ban. Az olvasótábor nagysága szerint Magyarország után legtöbben az Amerikai Egyesült Államokban, Romániában, Kínában, Németországban, Ukrajnában, Szlovákiában, Olaszországban, Nagy-Britanniában és Hollandiában olvasták a folyóiratot.

A kézirat útja

A szerzők munkáját a folyóirat honlapján elérhető részletes szerzői útmutató támogatja. A szerkesztőségbe érkezett írásokat minden esetben szaklektorok bírálják el megjelenés előtt. Az írások szerzőinek a bírálatokat 2012-ig anonim küldtük el, 2013-ban változtattunk ezen a gyakorlaton. Csak pozitív lektori vélemény után jelenhet meg bármilyen cikk a folyóiratban, a szakmai lektorok listáját folyamatosan bővítjük. A lektorálásról, a lektorok kiválasztásáról, a folyóirat tartalmáról a szerkesztőbizottság tagjai döntenek. A fordító által készített angol nyelvű összefoglalókat, címeket és kulcsszokat egy angol nyelvi lektor is javítja. A folyóiratban csak első közlések jelenhetnek meg, erről a szerkesztőség szerzői nyilatkozatot kér.

A rovatok

A folyóirat alapítása óta hét rovatban kínál az olvasóknak elméleti és gyakorlati munkákat: az évente négy alkalommal frissülő *Tanulmányok*, *Műhely*, *Szemle*, *Kitekintő*, *Mozaik* és *Postaláda* rovatban, valamint a hónapról hónapra megújuló *Naptár* és *Könyvajánló* rovatban. A folyóiratban hatéves története alatt, 2008 és 2013 között összesen 353 írás jelent meg a különféle rovatokban, ezek közül is a legtöbb a *Tanulmányok* rovatban. A folyóirat elektronikus jellegének is megfelelően számos színes fotó, ábra, sőt letölthető tananyagok egészítik ki a cikkeket. Az egyes rovatokban megjelent írások számát a következő táblázat mutatja.

A folyóirat rovataiban megjelent írások száma 2008 és 2013 között	
Rovatok	Az írások száma (db)
Tanulmányok	65
Műhely	57
Szemle	59
Kitekintő	57
Mozaik	60
Postaláda	55
Összesen	353

A *Tanulmányok* című rovat az anyanyelvi kompetencia fejlesztésével kapcsolatos, a legújabb tudományos kutatási eredményeket bemutató tanulmányokat és a gyakorlati anyanyelv-fejlesztést is támogató írásokat közöl. A rovatban az elmúlt hat évben publikált tanulmányokból nagyobb arányban anyanyelv-pedagógiai, kisebb részben tágabb témájú alkalmazott nyelvészeti és pedagógiai írások jelentek meg. Ezek témakörei többek között például a következők voltak: beszédvizsgálat, olvasás- és szövegértés-kutatás, szövegalkotás-fejlesztés, szótárhasználat, helyesírás, digitális kommunikáció, tanulási zavarok, kisebbségi oktatás; anyanyelv- és az irodalompedagógia, fonetika és orvostudomány; a diskurzuselemzés, a fonetika, a nyelvtörténet, a dialektológia, a pragmatika, a retorika, a szociolingvisztika és a szövegten alkalmazásai.

A *Műhely* című rovatban megjelent írások többsége szorosan kapcsolódik az anyanyelvi nevelés különféle területeihez: a beszéd, a beszédértés, az olvasás, a szövegértés, az írás, a helyesírás és a szövegalkotás fejlesztéséhez, az anyanyelvi tudás bővítéséhez. Néhány írás a digitális szövegek megértésének és alkotásának a fejlesztésével foglalkozik. Más munkák a pedagógia, a drámapedagógia, az orvostudomány, az irodalompedagógia, a magyar mint idegen nyelv stb. kutatási-fejlesztési eredményeinek az anyanyelvi nevelésben való alkalmazásait mutatják be. A rovat cikkei a családban, a bölcsődében, az óvodában, az általános iskolában, a középiskolában és a felsőoktatásban folyó anyanyelv-fejlesztéshez kínálnak hasznos áttekintéseket, valamint – elméleti szakmai háttérrel – alkalmazási mintákat és jó gyakorlatokat.

A *Szemle* című rovat a folyóirat szakmai profiljához kapcsolódó, Magyarországon megjelent legújabb könyvekről, hazai folyóiratokról és szakmai honlapokról közöl recenziókat. A bemutatott munkák között nyelvészeti, anyanyelv-pedagógiai, általános pedagógiai, IKT-val foglalkozó szakkönyvek, tanulmánykötetek, szótárak, lexikonok, tankönyvek és folyóiratok egyaránt megtalálhatók. A rovatban ismertetett szakmai honlapok hasznos információkat és tananyagokat kínálnak a kutatók és a pedagógusok számára.

A *Kitekintő* rovatban magyar nyelvű tartalmi összefoglalók jelennek meg a más országokban folyó anyanyelvi fejlettségről, anyanyelv-pedagógiai kutatásokról, idegen nyelvű pedagógiai és anyanyelv-pedagógiai konferenciákról, valamint a magyar nyelvet ápoló külföldi intézményekről. A hat év alatt megjelent írások több mint 20 országba kalauzolják el az olvasókat. A rovat küldetése szerint hozzá kíván járulni az új nemzetközi anyanyelv-pedagógiai kutatási projektek megvalósításához, a meglévő szakmai kapcsolatok megerősítéséhez is.

A *Mozaik* című rovat a hazai anyanyelv-pedagógiai szakmai rendezvényekről, konferenciákról, az anyanyelvi nevelést is szolgáló szakmai szervezetekről, kutatócsoportokról közöl tudósításokat, összefoglalókat és ismertetőket. Az elmúlt hat évben legnagyobb számban konferenciabeszámolókat jelentek meg. Továbbá olvashatók benne összefoglalók is a tehetség gondozó anyanyelvi tanulmányi versenyekről és a magyar nyelvvel kapcsolatos nevezetes eseményekről, valamint szakmai megemlékezések az anyanyelv-pedagógia jeles képviselőiről, például Takács Etelről és Szépe Györgyről.

A *Postaláda* című rovat olvasói levelet fogad és közöl. A levelek témái igen változatosak, például a következők: az intézményes anyanyelvi nevelés tapasztalatai, a tantervekkel kapcsolatos vélemények, helyi és országos rendezvényekről szóló beszámolókat, kisebbségi oktatás, magyar nyelvi és irodalmi érettségi vizsga, tanári szerepek, média, drámapedagógia, a kommunikációs nevelés, magyar nyelvi projektmunka, zenei és anyanyelvi nevelés, múzeumpedagógia és anyanyelv-pedagógia.

A havonta frissülő *Naptár* című rovat a jövőbeli magyarországi és határon túli anyanyelv-pedagógiai eseményekről, rendezvényekről tájékoztatja az olvasókat. A néhány soros híryanaghoz általában részletes információt kínáló háttérdokumentumok is kapcsolódnak. A 2012 végén indult *Könyvajánló* rovatban rövid ismertetők jelennek meg a legújabb alkalmazott nyelvészeti, anyanyelv-pedagógiai, általános pedagógiai és pszichológiai témájú, valamint az IKT-alkalmazásokról szóló könyvekről. A rövid leírásokat a fontosabb kiadási adatok, témajelölő kulcsszók és a borítóról készült fotó egészítik ki.

A folyóirat fejlesztése

A folyóirat fejlesztését szolgálja a szakmai partnerek körének a bővítése, a kapcsolatok erősítése a hazai és a nemzetközi szakmai szervezetekkel, honlapokkal, folyóiratokkal és pedagóguskép-

zö intézményekkel. A folyóirat megismerését segítik a tanarblog.hu-n megjelenő cikkajánlók és a nemrég elindult Facebook-oldal is. A folyóirat számos adatbázisban szerepel, közöttük a népszerű MATARKA-ban, de a szerkesztők törekvése, hogy a folyóirat a jövőben még több hazai és nemzetközi adatbázisba bekerüljön.

Mivel a folyóirat elektronikus formában jelenik meg, folyamatos feladat a technikai háttér gondozása, továbbfejlesztése és a tárhely bővítése. A folyóirat szerkesztőbizottságának meggyőződése szerint az új információs-kommunikációs technikák és az új kultúraelsajátítási formák elterjedésével az online szakfolyóiratok a jövőben meghatározó szerepet kapnak a tudományos kutatási eredmények közvetítésében és a gyakorlati fejlesztések minél szélesebb körű megismertetésében. Az *Anyanyelv-pedagógia* folyóirat küldetése szerint hozzá kíván járulni az anyanyelvi nevelést is meghatározó nyelvi és társadalmi változásokról való közös gondolkodáshoz, az ezekkel kapcsolatos kutatási eredmények és alkalmazási tapasztalatok megosztásához. A folyóiratban folytatott szakmai diskurzusok segíthetik az anyanyelv-pedagógiai, alkalmazott nyelvészeti kutatási eredményeknek az iskolai életben való gyakorlati alkalmazását, valamint a fejlesztést támogató további kutatások folytatását.

SZAKIRODALOM

Antalné Szabó Ágnes 2013. Az Anyanyelv-pedagógia szolgálatában. *Anyanyelv-pedagógia* 3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=475> (2014. szeptember 30.)

Antalné Szabó Ágnes

egyetemi docens

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet